БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

VOL. V (2014)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:
Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Адреса Редакције:
Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Главни уредник:
Др Никола Самарџић, редовни професор
Извршни уредник:
Др Синиша Мишић, редовни професор
Секретар редакције:
Др Јелена Мргић, ванредни професор
Технички секретар:
Др Јелена Пауновић-Штерменски,
секретар Одељења за Историју
is@f.bg.ac.rs

Publisher:
Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Address:
Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com
www.komunikacija.org.rs

Editor-in-Chief:
Prof. Dr. Nikola Samardžić, nsamardz@f.bg.ac.rs
Executive editor:
Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs
Editorial secretary:
Dr. Jelena Mrgić, jmrgic@f.bg.ac.rs
Technical secretary:
Jelena Paunović-Štermenski, PhD
secretary of the Department of History
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Чланови Одељења за Историју (Београд):
Др Андрија Веселиновић, Др Сузана Рајић, Др Маријана Рицл, Др Влада Станковић, Др Синиша Мишић, Др Никола Самарџић, Др Јелена Мргић, Мр Јелена Пауновић-Штерменски

Одељење за Историју (Нови Сад):
Др Ненад Лемајић, редовни професор

Историјски институт (Београд)
Др Славенко Терзић, научни саветник

Иностранu чланови:
Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Universita di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Editorial board

Members of the Department of History (Belgrade):

Department of History (Novi Sad):
Prof. Dr. Nenad Lemajić

Institute of History (Belgrade)
Slavenko Terzić, Dr., Research Fellow

Foreign members:

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње/ Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

УДК 93/94 ISSN 2217-4338

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. V (2014)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade
2014

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Никола Самарџић. — Vol. 1 (2010)– . — Београд (Чика Љубина 18–20/V) : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010– Београд : ЈП Службени гласник). — 24 cm

Годишње

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 9. октобра 2014. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду и Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Publishing of this issue was fi nancially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade and the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Government of the Republic of Serbia.

Садржај / Contents

Чланци / Papers

Marijana Ricl, *Continuity and Change in Anatolian Cults: The Case of Lydian Confession-Inscriptions* 7

Marijana Ricl, *Kontinuitet i promena u anadolskim kultovima: slučaj lidijskih ispovednih natpisa* 21

Snežana Ferjančić, *Cohort V Callaecorum Lucensium and the Garrison of the Kosmaj Mines* 23

Снежана Ферјанчић, *Кохорта v Callaecorum Lucensium и војна посада космајских рудника* 31

Predrag Komatina, *Settlement of the Slavs in Asia Minor During the Rule of Justinian Ii and the Bishopric Των Γορδοσέρβων* 33

Предраг Коматина, *Насељавање Словена у малој азији у време владавине Јустинијана II и епископија Των Γορδοσέρβων*. 41

Larisa Vilimonović, *Observations on the Text and Context of Anna Komnene's Alexiad* 43

Лариса Вилимоновић, *Размаатрања о тексту и контексту Алексијаде Ане Комнин* 58

Александра А. Фостиков,,Владета М. Петровић, *Прилоī проучавању војне улоīе занаатлија у средњовековној Србији*. 59

Aleksandra A. Fostikov, Vladeta M. Petrović *Contribution to the Study of the Military Role of Artisans In Medieval Serbia* 70

Владимир Алексић, Марија Копривица, *Црква Христа Сйаситеља (Дом Сйасов) у Жичи и Срйска Црква у средњем веку* 71

Vladimir Aleksić, Marija Koprivica *Church of Christ the Savior In Žiča And Serbian Church In the Middle Ages* 90

Александар Узелац, *Папа Бонифације VIII,* ***Magnus Miles*** *Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин*. 93

Aleksandar Uzelac, *Pope Boniface VIII, magnus miles Simone Rossi and king Stephen Uroš II Milutin* 102

Marija Kocić, *„Venetia. Citta' Nobilissima" kao izvor za demografsku istoriju Grada Venecije* 105

Marija Kocić, *"Venetia. Citta' Nobilissima" As a Source For Demographic History of City of Venice* 116

Danko Leovac, *Economic Thought And Reforms In the 1860s In Serbia And Greece: the Case of Kosta Cukić And Ioannis Soutsos* 117
Данко Леовац, *Економска политичка мисао и реформе 1860-их година у Србији и Грчкој: пример Косте Цукића и Јоаниса Соутсоса* 130

Vladimir Abramović Milica Cicmil, *Into the **Terraincognita**: Conquest of Belgrade In 1688 In European Engravings* 133
Владимир Абрамовић, Милица Цицмил, *У Terraincognita: освајање Београда 1688. у европским гравирама* 151

Dragan Tasić, *Duh tehnološkog progresa u delu Robera Delonea u periodu rane moderne* . . . 153
Dragan Tasic, *The Spirit of Technological Progress In Robert Delaunay's Works of the Early Modern Period* 162

Nikola Samardžić, *Istočna Evropa nakon 1989. i 2004: nova značenja i stvarni preobražaji* . . 163
Nikola Samardžić, *Eastern europe after 1989 and 2004: New Meanings And Real Transformations* 178

Прикази / Rewiews

Немања Вујчић, *Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj, Gregor Pobežin, Povest istorijske misli od Homera do početka 21. veka I– II, prev. sa slovenačkog Olga Vuković, Jelena Budimirović, Slađana Madžgalj, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad 2013, I 401 стр., II 486 стр.* 181

Лариса Вилимоновић, *В. Станковић, Путовања кроз Византију, Службени гласник, Београд 2014, 369.* 187

Марија Копривица, *С. Мишић, Историјска географија српских земаља од половине 6. до половине 16. века, Магелан прес, Београд 2014* 191

Danko Leovac, *Jelena Paunović-Štermenski, David Urquhart the First British Diplomat in Serbia, Belgrade: Academic Mind, 2014, 187 p.* 195

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић, *Библиографија историографије Србије за 2013. годину* 199

Чланци / Papers

UDC: 930.2:003.071=124'02(392)
255.6(392)
ID BROJ: 211863052
Изворни научни чланак
Рад примљен: 15. 04. 2014.
Рад прихваћен: 07. 05. 2014.

Marijana Ricl, Ph.D.
Faculty od Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
mricl@f.bg.ac.rs

CONTINUITY AND CHANGE IN ANATOLIAN CULTS: THE CASE OF LYDIAN CONFESSION-INSCRIPTIONS

The paper offers the view that some Anatolian religious beliefs and cult practices attested in the Bronze-Age sources were preserved into the Iron Age period and beyond. This view is supported by an analysis of some salient features of Lydian cults in the Roman period mostly observable in the so-called confession-inscriptions (the names of gods and goddesses followed by personal names in the genitive case; the belief in the contamination of gods and in the possibility of their catharsis; the concept of divine court and divine advocates; cathartic rituals performed with live animals as bearers of impurity and channels for transferring impurity and sin to their respective environment).

Key words: *Anatolian cults, Lydian confession-inscriptions, Hittite religion, cult practices, cathartic rituals*.

Ključne reči: *Anadolski kultovi, lidijski ispovedni natpisi, hetitska religija, kultna praksa, rituali očišćenja*.

There is no doubt that one of the foremost Anatolian contributions to the cultural history of humanity lies in the field of religion. Starting with the oldest Hittite historical document, the so-called Anitta text dating from the Middle

Bronze Age[1], we notice the enormous importance of religion in daily public and private life. In fact, texts of religious character constitute two thirds of the documents found in the Boğazköy-Hattuša libraries[2].

Some major deities worshipped by the Hittites (e.g., the Sun-Goddess of Arinna/Wurušemu, her husband the Storm-God of Heaven and their children) were adopted from an older stratum represented by the non-Indo-European Hattians. The Hittites referred to themselves as the "People of the Land of Hatti", and, to quote the words of a leading Hittitologist, they "had neither a single common ethnic core, nor a single common language. They were a multi-racial population who spoke a wide range of languages"[3]. Sumerians, Akkadians, Babylonians, Hurrians, Assyrians, Indo-Europeans, all left their mark. At times, we see a foreign god established in Hattuša as a consequence of a conquest. For example, the king Hattušili I conquered Halab/Aleppo and Hadad the Storm-God of Halab established himself in Hattuša under Šupiluliuma I: for Muwatalli II "Tešub of Halab of Hatti" is already the principal deity of state cult. If the curious appellation "Tešub of Halab of Hatti" is analysed, we realize that the Hurrian Storm-God Tešub, a new-comer from the region of Mitanni, is identified with the supreme deity of Halab/Aleppo and declared the principal deity of the Hittite pantheon.

The size of the Hittite pantheon, numbering, according to a Hittite expression featuring in rituals, "the thousand gods of the land of Hatti", may be attributed to a resistance to syncretism on the part of Hittites. Thus we find attested the Storm-Gods of important centres and regions, such as Hattuša, Nerik, Zippalanda, Halab, Kizzuwatna, Šarišša, Samuha, and of numerous less well-known towns, and also the Storm-Gods *of Heaven=(Tešub)*[4]*/of the Thunder/of*

1 Or from the so-called Assyrian Colony period in the first quarter of the 18th century BC (c. 1650 according to Haas 1994, 2): *Anitta, Son of Pithana, King of Kussara, speaks! He was dear to the Storm-God of Heaven, and when he was dear to the Storm-God of Heaven, the king of Nesa [verb broken off] to the king of Kussara. The king of Kussara, Pithana, came down out of the city in force, and he took the city of Nesa in the night by force. He took the King of Nesa captive, but he did not do any evil to the inhabitants of Nesa; instead, he made them mothers and fathers. After my father Pithana, I suppresed a revolt in the same year. Whatever lands rose up in the direction of the sunrise, I defeated each of the aforementioned. Previously, Uhna, the king of Zalpuwas, had removed our Sius from the city of Nesa to the city of Zalpuwas. But subsequently, I, Anittas, the Great King, brought our Sius back from Zalpuwas to Nesa. But Huzziyas, the king of Zalpuwas, I brought back alive to Nesa. The city of Hattuša [tablet broken] contrived. And I abandoned it. But afterwards, when it suffered famine, my goddess, Halmasuwiz, handed it over to me. And in the night I took it by force; and in its place, I sowed weeds. Whoever becomes king after me and settles Hattuša again, may the Storm-God of Heaven smite him!* (*CTH* 1.A; Neu 1974).

2 Collins 2007, 157.

3 Bryce 2005, 19.

4 Venerated as the father of the Storm-Gods of Nerik and Zippalanda.

the Lightning/of the Rain/of the Clouds/of the Army/of the Palace/of the Head/ of the Sceptre/of the Punishment/of Peace/of the Meadow/of the Countryside[5], then the Hattian Storm-God Taru, Luwian Datta and Tarhunt, and Sumerian Iškur, and they were all worshipped individually, as separate divine entities, not as manifestations of a single national divine figure.[6] Or, to adduce another illustration of the same phenomenon, during a festival at Tahurpa, a Hittite queen offered sacrifices to eight Sun-Goddesses of Arinna, in the form of three statues and five sun disks donated by six of her predecessors.[7] The supplemental image was treated as a new deity, hypostasis, in its own right, the same and yet different. During the reign of Hattušili III in the second quarter of the 13th century, a prayer composed by his wife Puduhepa demonstrates that a level of syncretism between "Hittite" and Hurrian deities had finally been carried out, principally between the Sun-Goddess of Arinna and Hepat of Kummanni, and also between such divine figures as Sumerian Enlil and Hurrian Kumarbi.[8]

Obviously, the scholar best equipped to study the history of Anatolian cults would be a combination of an orientalist and a classicist. The second best, in my opinion, is a classicist thoroughly familiar with pre-Greek Anatolia in all its aspects, who pays adequate attention to the varied and instructive sources on Hittite cult practice in the public and private sphere. Otherwise, if a classicist studies the cults of Anatolia and remains armed only with his expertise on Greek religion, he will sooner or later be faced with a puzzle whose many vital parts will elude him. Placing the testimonies dating from the Greco-Roman period into a wider cultural context will surely help us to understand better some of the chief elements of the later cult practice and beliefs. A prudent comparative approach may bring surprising fruits. To take just a few examples: should "Phrygian" Zeus Bronton and Zeus Ampelites be associated with the Hittite-Luwian/Hurrian Tarhunt-Tarunza/Tešub? The Storm-God remained important in Anatolia in the Iron Age, with a character perhaps modified to express a growing emphasis on plenty and abundance.[9] Already in the Middle Hittite Period, a ritual (*KUB* 43.23) invokes the Storm-God of the Vineyard, and "Tarhunt of the Vineyard" appears in the Hieroglyphic Luwian inscriptions from Sultanhan and Bor.[10] The famous Ivriz rock-relief from the province of Konya depicts the king Warpalawa(s) (730–710 B.C.) worshipping the

5 Cf. Karasu 2003, 225.
6 Collins 2007, 175.
7 Collins 2005, 28.
8 Collins 2007, 177.
9 Collins 2007, 89.
10 Hutter 2003, 224.

Storm-God Tarhunza as a divinity of fertility.[11] Can we trace the origin of the "Lydo-Phrygian" Moon-God Meis to Semitic Sin, Hattian Kasku, Hittite-Luwian Arma, or Hurrian Kušuh? That at least Arma was not forgotten in the first millennium is obvious from the personal names containing this theophoric element (Αρμανανδα in Sardis, Αρμαστα in Pisidia, Αρμαις, and Ερμενδαδις in Lycia, and others in Caria[12], Pamphylia, and Cilicia).[13] Agdistis of Pessinus and Hurrian Ullikkummi, a pillar of volcanic rock designed by Kumarbi to overthrow Tešub, were both born of rock, Agdistis as offspring of Zeus, Ullikummi of Kumarbi. According to V. Haas,[14] the story is rooted in the Hittite traditions, because similar tales of rock-birth are limited to Anatolia and Caucasus. Even Hosios and Dikaios, angels of Helios/Apollo attested chiefly in Roman Lydia and Phrygia,[15] could have their distant precursors in the sons of Akkadian Sun-God Šamaš, god of justice in Babylonia and Assyria , who are known as Kittum ("justice") and Mešaru ("law and righteousness/equity") and depicted on their father's temple at Šippar (9th century BC) as drivers of his Sun-Wheel;[16] they also feature in Hittite texts alongside the Hittite Sun-God Ištanu. Much later, Philo of Byblos in his *Phoenician History* lists Phoenician gods Misor and Sydyk as "offspring of Titans" and gives them Greek names Εὔλυτος ("Straight"/"Right"/"Easily Solved") and Δίκαιος ("Just").[17]

The problem of determining and tracing a specific religious development within the complicated cultural milieu of Anatolia cannot be overstated. Many things cannot be proven since the sources are scarce, but can be assumed. What we can do is point to similarities, and although direct connection can rarely if even be demonstrated, one should be open to such a possibility.

On this occasion, I would like to use the Lydian confession-inscriptions as an illustration of the manner in which an attentive reading of the relevant documents from the Hittite period can provide a deeper appreciation of later Anatolian cult practice.

During the Late Bronze Age (ca. 1500–1100 B.C.), the Hermos and the Kaikos river valleys belonged to the Šeha river land, the Kaystros and Maian-

11 Şahin (1999, 173) sees in Tarhunt the predecessor of Greek Kronos.

12 In a recently published Carian-Greek inscription from Hyllarima (Adiego 2005, 601–653), we find a joint priesthood of Arma-Tarhunta in the 4th century BC. On indigenous names in Caria, see Blümel 1994.

13 Cf. Houwink ten Cate 1961, 132.

14 Haas 2006, 172–175.

15 Ricl 1991; 1992; 2008.

16 Burkert, 2005, 13. They both bear epithets "seated in front of Šamaš" and "viziers of the right hand" (Van der Toorn, 1999, s.vv. Misharu, Zedek).

17 *FGrHist* 790 F 2.10,13. Cf. Liverani 1971 (non vidi); Baumgarten 1981, 175–176; Lipiński 1995, 112–114.

dros river valleys to the lands of Mira-Kuwaliya.[18] In the Iliad, the Lydian lands are the home of a people called Maionians, who sent a contingent to Troy in the Trojan War.[19] Lydian language is a member of the Anatolian sub-branch of the Indo-European language family. It is related to Hittite, Palaic, Cuneiform Luwian, Hieroglyphic Luwian, Lycian, Carian, Pisidian and Sidetic, and relatively isolated within the Anatolian family.[20] Lydian inscriptions come not only from Sardis and the Hermos valley but also from the valley of the Kaystros River (Tire, Falaka, Haliler).

Unmistakable traces of a substantial continuity of religious traditions from the Late Bronze Age Hittite world though the succeeding Dark Age down into the first millennium and beyond have been found in archaeological material and in Lydian epichoric and Greek inscriptions. A well-known case is that of the Hurrian goddess Kubaba[21] who had been the city goddess of Karkamiš from at least the Old Babylonian period. Known in her city as the "queen of Karkamiš", she was depicted holding a mirror and a pomegranate, her elaborate headdress decorated with horns, with a veil extending from the headdress down the back and sides of her long belted gown. When shown enthroned, the throne and the footstool are supported by a couchant animal.[22] Kubaba became a more conspicuous presence in the Neo-Hittite society during the early first millennium B.C. and is found worshipped at a number of Neo-Hittite cities. Her Lydian manifestation, Kuvava, was often accompanied by lions. A small sanctuary in an extramural part of Sardis is implied by an altar of modest size which may be identified as Kuvava's from its decorative statues of lions and from a pottery fragment painted with her name (*Kuvav..*). The altar is located near the installations for refining gold and silver.[23] Lydian inscription 4a,

18 Roosevelt 2010, 56. The large Hittite relief on a south-facing cliff in the Karabel Pass through the Tmolos range on the Kemalpaşa-Torbalı road, about 1.5 m wide and 2.5 m high, depicts a male figure standing with a bow in his right hand and a spear in his left, wearing a tunic and a cone-shaped hat. Between the head of the warrior and the spear there are three lines of a badly worn-out Hieroglyphic Luwian inscription, barely visible to the human eye. This relief is referred to as Karabel A among the scholars. The same monument was mentioned by Herodotos in his "History" (II. 106), where he identified it as the Egyptian pharaoh Sesostris. The latest on the reading of the Karabel A inscription was published by David Hawkins in 1998 (Hawkins 1998). Hawkins reads the three line script as: *Tarkasnawa, King of Mira (land), (son of) Alantalli, King of Mira land, grandson of (…) King of Mira land.*

19 *Il.* II 864–867.

20 Gusmani 1995; Melchert 2003; 2004, 601–608; 2010, 269–270; Gérard 2005, 15; Adiego 2007.

21 The cult of Kubaba was already well established in Anatolia by the mid second millennium B.C., when the goddess's name appears in several Bronze Age texts and on cylinder seals from a number of sites in central and eastern Anatolia and northern Syria (e.g. *KUB* 22, 69).

22 Laroche 1960; Hawkins 1981; Aro 2003, 320–321.

23 Roller 1999, 44–46; Greenewalt 2010, 234.

a curse against grave-desecrators, says: "Santas and Kufav and mariwdaś shall do harm to him". Santas (Sandon) is a Luwian deity addressed by Luwians as "king",[24] and mariwdaś or "the dark ones" (Hieroglyphic Luwian *marwainzi*) are his accompanying deities. In the same context, one should also mention that twenty-six or more offerings of the sixth century B.C. that include a cup, pitcher, plate, iron knife, cooking pot and a skeleton of an immature canid, most probably a dog, were found outside the western lower city defences of Sardis.[25] Obvious connections with the well-known Hittite rituals of purification involving puppies cannot be denied in this case.

Another case of a cult tradition kept alive by the Lydians concerns the principal female deity of the Hurrian pantheon, Hebat,[26] familiar not only from the Bronze Age monuments and texts, but also from later Hieroglyphic Luwian inscriptions and monuments from Tabal and Kummanni, where she is named along with Tarhunt, Ea, Harranean Moon-God, Sun-God, Šarruma, Alasuwa.[27] She unexpectedly resurfaces a thousand years later in the Greek form (E)ʷΙπτα in two inscriptions from NE Lydia[28] and in the Orphic Hymns 48–49 as the nurse of Dionysos living on the Ida and the Tmolos Mountains.[29]

"When bad things happened to good people, the cause was sought either in some accidental transgression on the part of the afflicted individual or in the form of a sorcerer, demon or angry deity. Whether committed wilfully or accidentally, transgressions (sins) aroused the displeasure of the divine and could manifest themselves in pollution or impurity (*papratar*) adhering to an individual. Social sins, such as a murder or theft, brought on impurity and might be dealt with by ritual means, in addition to whatever legal punishment awaited the guilty party… The burden of an offence ignored by the transgressor passed to the next generation, so once pollution had accrued to the individual, from whatever direction it may have come, it had to be dealt with by magico-ritual means. Identifying the sin, confessing it and correcting it were the necessary steps to pacifying the deity's anger."[30] "Determination of the cause of divine

24 Santas is found coupled with Karhuhas and Kubaba on a stone bowl fragment with a Hieroglyphic Luwian curse (Hawkins 1981, 174, 32 (b): "With him [may] Karhuhas, Kubaba and Santas [be angry!"]. For the identification of Sandan/Sandon and Heracles, see Laroche 1973; Lebrun 1987, 29–32; Mastrocinque 2007 (non vidi).

25 Pedley 1974; Greenewalt 1978; 2010, 239–242; Robertson 1982; Collins 1992.

26 Originally a goddess of the region of Ebla (^{d}*Ha-(l)a-ba-du* "She of Halab"). Cf. Archi 2002, 32.

27 Hutter 2003, 271.

28 Petzl 1994, 58–59 nos. 49–50 (Meter Hipta and Zeus Sabazios).

29 For the Orphic hymns, cf. Quandt 1955 and Athanassakis 1989. In Stephanus of Byzantium (*Ethn.,* s.v. Mastaura) the role of Dionysos's nurse is attributed to the goddess Ma.

30 Collins 2007: 178–179.

wrath was essential before suitable propitiation could be made … once the cause of the wrath had been ascertained the appropriate propitiation rites were performed".[31] "But also other kind of mischief - e.g., the drying up and spoiling of crops, the breaking of a birth-stool - occasion because of someone's sin. Thus man has always to search his heart if he has done something wrong that displeases the gods… Other kinds of sin - e.g., theft, murder, neglecting help for the other or disregarding divine commands or festivals for the gods – cause the anger of the gods and man has to ask for pity. Repentance and atonement will reconcile man and his god(s), but material reparation can also be necessary".[32] These passages come from three studies on the Hittites and their religion, but can be easily mistaken for a reliable portrayal of the religious mentality manifested in the confession-inscriptions set up in the Hermos valley in the first three centuries A.D.

Unfortunately, our finds from the Classical, Hellenistic and Roman Lydia do not include anything remotely similar to the prayer of the prince and priest Kantuzzili to the Hittite Sun-God Ištanu on account of his illness, composed at the end of the 15th century B.C.:[33] "Even when I fared well, I always acknowledged the superior power (and) the wisdom of my god. Never have I sworn in thy name, my god, and then broken the oath afterwards. That which is holy to my god and hence not fit for me to eat, never have I eaten it. I have not brought impurity upon my body. Never have I withheld from thy stable an ox; never have I withheld from thy fold a sheep. Whenever I came upon food, I never ate it indiscriminately; whenever I came upon water, I never drank it indiscriminately. Were I now to recover, would I not have recovered at the word of thee, my god?" Although not (yet) found fixed on stone, such a profession of faith could be signed by most inhabitants of Roman Lydia.

The following features of Lydian cults in the Roman period, mostly but not exclusively encountered in the confession-inscriptions, seem to have Hittite parallels. Even with the temporal gap between the two cultures taken into consideration, we can expect to learn something about Lydian cults from the Hittite practice:

- The names of gods and goddesses followed by personal names in the genitive case (e.g.᾽Αναΐτις ἡ ἐγ Μετρώ,[34]᾽Απόλλων Τολου,[35] Ζεὺς

31 Bryce 2005: 206.

32 Hutter 1997, 86.

33 *KUB* 30.10. Cited after Goetze 1969, 400.

34 Petzl 1994, 98 no. 75.

35 Herrmann – Malay 2007, 45 no. 27.

᾽Αρίου,[36] Θεὰ ᾽Ανδρονίκου,[37] Μεὶς ᾽Αρτεμιδώρου,[38] Μεὶς Μήδου,[39] Μεὶς ἐξ᾽ Αττάλου,[40] Μεὶς ἐκ Διοδότου,[41] Μεις ἐξ᾽ Επικράτου[42]) are familiar to anyone interested in the cults of Roman Lydia. Correctly understood as a way of preserving the memory of the founder of a cult-place, their origin should be sought in the concept of protective deity of the person in question, his family and descendants. This concept was broadly diffused among the peoples of the Near East, including the Hittites, where one often comes upon phrases "my god", "your god", "our god", "the god of our fathers". A form of the god Meis, known as Meis Tiamou[43], remained for a long time mysterious or misunderstood, until a new inscription from NE Lydia[44] revealed that Tiamou is not a genitive of a personal name, but a different type of epithet expressing the god's nature. Fifty years ago G. Neumann drew attention to the Cuneiform Luwian form *tiyam-maššiš* ^{d}UTU-*za* (Tiyammaššiš Tiwat/Tiwaz) "Sun-Goddess of the Earth/Netherworld".[45] This name arises from the belief that the Sun retires into the underworld during the night. The deity dwelt within the earth and represented the Sun's course during the hours of the night.[46] It is not unreasonable to look for the origin of the epithet Tiamou for the Moon-God in the same direction.[47]

36 *TAM* V 1, 535 (=de Hoz 1999, 290 no. 61.15); Malay, 1994, 47 no. 54 (=de Hoz 1999, 290 no. 61.14); Malay 2004 (=*SEG* 54, 1216). There is a new unpublished inscription from Emre featuring this deity, according to the information kindly provided by H. Malay.

37 Malay 1999, 137 no. 149 (=*SEG* 49, 1587).

38 E.g. Petzl 1994, nos. 5, 40, 55–57, 59, 79.

39 Malay 1999, 101 no. 110 (=*SEG* 49, 1719).

40 *SEG* 47, 1654.

41 *TAM* V 1, 254 (=Petzl 1994, 59–60 no. 51 =de Hoz 1999, 215, no. 39.49); *TAM* V 3, 1631 (=Petzl 1994, 61 no. 52= de Hoz 1999, 228, no. 39.50).

42 E.g. Petzl 1994, nos. 5, 40, 51–52, 55, 56, 57, 79; Malay 1994, 47 no. 54; Malay 1999, nos. 86, 110, 149.

43 E.g. Petzl 1994, nos. 54, 67–71, 84.

44 Herrmann – Malay 2007, 77 no. 52: Μέγας {M}Μὶς Τιαμου᾽Αρ‹τε›μιδώρου᾽Αξιοττα κστέχων.

45 Neumann 1961, 71–72. Cf. also Hutter 2003, 220. The goddess was identified with the Sumerian Ereškigal, Akkadian Allatum, Hurrian Allani, and Hattic Estan (Singer 2002, 22).

46 Collins 2007, 176–177.

47 Cf. Lane 1976, 68–70 (Tiamou would be equivalent in meaning to the Greek (κατα)χθόνιος). From the same area of NE Lydia comes the theonym Μεὶς Οὐράνιος᾽Αρτεμιδώρου᾽Αξιοττα κατέχων (Petzl 1994, 66 no. 55; Malay 2003; Herrmann – Malay 2007, nos. 51 and 55). An inscription from ancient Kollyda (Herrmann – Malay 2007, 110 no. 83: Μεγάλη Μήτηρ ᾽Αναεῖτις καὶ Μεὶς Τιαμου καὶ Μεὶς Οὐράνιος Κόλλυδα κατέχοντες καὶ ἡ δύναμις

- The belief in contamination of gods and in the possibility of their catharsis is amply attested in the Hittite texts. For instance, one text[48] prescribes a cathartic ritual for Ištar in the case of curses, because the curses were spoken out in front of her statue and she had to be cleaned from this miasma. Or, in a ritual bringing the god Tarhunt/Baal to life from a temporary state of deadly sleep,[49] the god is cleaned by two priests from "oaths, curses, [sins, evil] words; (and) the body of Tarhunt/Baal became clean…" These transgressions he may have received from the world of humans and brought with him into the underworld. What these examples indicate is that, according to the Hittites, and not only the Hittites, human impurity can contaminate the gods who must be cleaned by elaborate rituals. We can compare the following phrases from Lydian confession-inscriptions: ἐλυτρώσαντο τὸν θεὸν ἐξ εἰδότων καὶ μὴ εἰδότων[50], Μῆνα ἐγ Διοδότου Διογᾶς Διογένου ἔλοισα ἐξ ἐπιορκοσύνης[51], ἐλυτρώσοντο τὸν θεὸν Μῆνα ʾΑξιοτηνόν,[52] [.....]νιοινοκωμῆτε ... λυτρούμεθα τοὺς θε[ους].[53] Hitherto, these accusatives referring to the gods who were set free from "known and unknown (transgressions)", from "perjury", and other human faults, were a source of surprise and even embarrassment to scholars studying the inscriptions in question. Hittite parallels perhaps permit us to comprehend them as references to cathartic rituals performed on the gods "contaminated" by human impurities.
- Judgment before gods is a well-known motive in Hittite literature. The king Hattušili III says to his nephew Urhi-Tešub: „Let us go in judgment before the Storm-God My Lord and Šaušga of Samuha, My Lady. If you prevail in the trial, they will raise you; but if I prevail in the trial, they will raise me".[54] One is impressed by the fact that the Hittite prayers often resemble a judicial process conducted before a court composed of gods, where the prosecutor is an angry deity. The defen-

αὐτῶν) shows that Meis Tiamou and Meis Uranios were two distinct divine entities. Cf. *SERP* 164 no. 23 (=Lane 1971, 98) (Lycaonia): ἐνορκίζω δὲ Μῆνας, τὸν δὲ οὐράνιον καὶ τοὺς καταχθονίους.

48 *KUB* 29.7.

49 Haas 2006, 216.

50 Petzl 1994, 60 no. 51 ("merkwurdige Akkusativ"; ibid: "Sich bei den Gott loskaufen").

51 Ibid. 61 no. 52.

52 Malay 1999, 101–102 no. 111 (=*SEG* 49, 1720, 168/9 A.D.).

53 Herrmann – Malay 2007, 100 no. 72 (=*SEG* 57, 1223, 248/9 A.D.: translated by the editors as "paid ransom to the gods").

54 *KBo* 6.29.

dant can use the „services" of a „divine lawyer" requested to act as an intercessor on his behalf; the court of justice is the assembly of gods.[55] For instance, the queen Puduhepa asked the goddess Lelwani to relay the good word on behalf of her husband Hattušili III to the gods, her peers.[56] We also have her prayers to the children of Tarhunt and to the Sun-Goddess of Arinna. A deity, usually the Sun-God (Ištanu) or the Sun-Goddess or a Storm-God, is invoked by the person suffering from some misfortune attributable to divine wreath to intercede with the angry deity, whose identity is often unknown to the petitioner. The same concepts of divine court and divine advocates are found in three Lydian confession-inscriptions. In the first one[57] the sinner Theodoros relates his transgressions and divine retributions they caused, and finally says: ἔσχα παράκλητον[58] τὸν Δείαν. Zeus then, questioned by a divine "council" (ἠρωτημαίνος ὑπὸ τῆς συνκλήτου), states that he is satisfied with the sinner's compliance to divine orders, so much so that he is finally ready to grant him pardon. The second confession-inscription, presently unpublished,[59] notifies us that (lines 5–6) παρεκλήτευσεν δὲ Κ[- - -]‖τηνός "[- - -]tenos acted as advocate" on behalf of a sinner. A new inscription from NE Lydia (Kollyda)[60] provides welcome details on the identity of those approached by transgressors in hope of obtaining mercy: in addition to Meis Motyllites, Zeus Sabazios, and Artemis Anaitis, we find the mysterious μεγάλην συνᾶτος[61] and the σύνκλητον τῶν θεῶν, along with the sinner's κατοικία and the ἱερὸς δοῦμος. The "council of gods" can perhaps be compared to τὸ δωδέκαθεον τὸ παρά σοι κατεκτισμένον (σοι standing for Meis Axiottenos) in two inscriptions, one from from Ayazören,[62] the other from Saittai.[63]

55 Singer 2002, 5–14; Haas 2006, 254.

56 *KUB* 21.27.

57 Petzl 1994, 7–8 no. 5 (235/6 A.D.).

58 In the New Testament, The Holy Spirit receives the same denomination (*Ev. Jo.* 14,16).

59 I am grateful to G. Petzl for forwarding me the text of this unpublished inscription dated in 192/3 A.D.

60 Herrmann – Malay 2007, 113–114 no. 85 (=*SEG* 57, 1186, 205/6 A.D.): ᾽Αμμιανὸς καὶ᾽Ερμογένης Τρύφωνος πάρισιν ἐρωτῶντες τοὺς θεοὺς Μῆνα Μοτυλλίτην καὶ Δία Σαβάζιον καὶ᾽Αρτεμιν᾽Αναεῖτιν καὶ μεγάλην ΣΥΝΑΤΟΣ καὶ σύνκλητον τῶν θεῶν, ἐρωτῶντες τὴν κατοικία[ν] καὶ τὸ ἱερὸν δοῦμον, ἵνα ἐλέου τύχωσιν...

61 Explained by the editors as a form of σενᾶτος.

62 Malay 2003, 13–14.

63 Bakır-Barthel, Müller 1979, 182–183, no. 36 (= 29, 1179).

- Cathartic rituals performed with live animals as bearers of impurity and channels for transferring impurity and sin to their respective environment (water, air, earth) are well attested both in Hittite rituals and in Lydian confession-inscriptions.[64] This is one of the rare instances of the 2nd millennium cult practice observed in later Lydia that has been universally recognized as such.
- Ever since a Greek external form was imposed onto the Lydian religious beliefs and cult practices, new terms had to be coined to express ideas foreign to Greek religious experience and new meanings had to be attributed to the extant Greek words. To the first category belong the nouns θυμολυσία and the verb θυμολυτέω "mitigation of (divine) anger",[65]and the nouns ἱερόποημα "sacred act" of unknown nature leading to a reconciliation with the gods,[66] and τρίφωνον[67]/ ἐννεάφωνον "threefold/ninefold[68] (threevoiced/ninevoiced)" (sc. groups? of animals used to remove sin). The second category presently consists of the nouns ἄπαρσις and προάπαρσις with the meaning "(preceding/preventive) removal (of sin)"[69], participles εἰδότα καὶ μὴ εἰδότα[70] (part. act. perf. used in a passive meaning) "known and unknown" (sc. sins), and the verb καταλούομαι "bathe oneself ceremonially" All the adduced terms are encountered solely in inscriptions originating from Lydia, and this fact goes a long way toward proving its position as a guardian of Bronze Age religious traditions.[71] Our obligation is to keep in mind this side of the "Lydian coin" and, by acquainting ourselves with the pre-Greek, Anatolian stratum in local cults, to try

64 Petzl 1994, 7–8 no. 5 (sheep, partridge, mole; piglet, tuna; hen, sparrow, dove; καὶ ἦρε τρίφωνον); no. 6 (238/9 A.D.): τριφώνῳ ἀπῆρεν· ἀσφάλακι κὲ στρουθῷ κὲ θινίῳ; Herrmann – Malay 2007, 80 no. 54 (=*SEG* 57, 1172, 175/6 A.D.): ἐπεζήτησεν ἡ θεὸς καὶ ἦραν τρίφωνα τὰ τέκνα αὐτῆς; ibid. no. 70 (=*SEG* 57, 1222, 180/1 A.D.): ἐγένετο δὲ καὶ ἡ προάπαρσις ἐξ ἐννεαφώνου. Cf. Wright 1987; Varinlioğlu, 1989, 48; Petzl 1994, 9.

65 Petzl 1994, 11–12 no. 6 (238/9 A.D.); ibid. 30 no. 21; Herrmann – Malay 2007, 70 no. 46 (=*SEG* 57, 1210, 288/9 AD); the verb is also present in an unpublished inscription from the sanctuary of Apollo Axyr(e)os at Saraycik-Gökveliller.

66 Translated as "sacrifice" in *LSJ*. Petzl 1994, nos. 70, 73, 74. Another possible word is ἱερόλυσις (?) "sacred deliverance of guilt (by expiatory rites)" in Petzl 1994, 70 no. 58 (*SEG* 37, 1000): ΕΙΕΡΟΛΥΣΙΝΑΙ on the stone. For λύσις in the same meaning, cf. *LSJ*, s.v. A.3.

67 Cf. Hesych. s.v. τριφάσιοι· τριπλάσιοι, τρίφωνοι.

68 Having nine units or components.

69 In *LSJ*, s.v. translated as "setting out, departure".

70 Petzl 1994, nos. 38, 51, 53.

71 At the same time, this situation can cause problems in cases of incomprehensible single words or phrases, such as, e.g. κατέθηκεν ΟΛΟΔΟΥΜΕ ἰσοθανάτους in Petzl 1994, 18 no. 10, or καὶ μηδὲν λαβοῦσα ἠρωτήθη καὶ οἱ θεοὶ μετέβησαν ἰς αὐτήν (ibid. 29 no. 20).

to get new insights into old problems and dilemmas. A very positive moment is that both worlds – the Hittite and the Lydian one – continually bring pleasant surprises with new discoveries that repeatedly force us to appreciate the complexity and stability of cult traditions that passed from the old world into the new one.

BIBLIOGRAPHY

Adiego 2005 = I.-J. Adiego, in I.-J. Adiego – P. Debord – E. Varinlioğlu, La stèle carogrecque d'Hyllaryma, *REA* 107, 2005, 601–653.

Adiego 2007 = I.-J. Adiego, Greek and Lydian, in: A.F. Christidis – M. Arapopoulou – M. Chriti (edd.), *A History of Ancient Greek From the Beginning to Late Antiquity*, Cambridge 2007, 768–772.

Archi 2002 = A. Archi, Formation of the West Hurrian Pantheon: The Case of Išhara, in: K. Aslihan Yener – H.A. Hoffner, Jr. (edd.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History: Papers in Memory of Hans G. Güterbock,* Winona Lake In., 2002, 21–34.

Aro 2003 = S. Aro, Art and Architecture, in: H. Craig Melchert (ed.), *The Luwians*, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Nahe und der Mittlere Osten; Bd. 68, Leiden 2003, 281–337.

Athanassakis 1989 = A.N. Athanassakis, *The Orphic Hymns: Text, Translation and Notes*, Society for Biblical Literature Texts and Translations no. 12, Missoula Mont., 1989.

Bakır-Barthel – Müller 1979 = S. Bakır Barthel – H. Müller, Inschriften aus der Umgebung von Saittai (II), *ZPE* 36, 1979, 163–194.

Baumgarten 1981 = A.I. Baumgarten, *The Phoenician History of Philo of Byblos. A. Commentary (ÉPRO* 89), Leiden 1981.

Blümel 1994 = W. Blümel, Über die chronologische und geographische Verteilung einheimischer Personennamen in griechischen Inschriften aus Karien, in: M. E. Giannotta – R. Gusmani – M. L. Innocente – D. Marcozzi – M. Salvini – M. Sinatra – P. Vannicelli (edd.), *La decifrazione del Cario*, Rome, 1994, 65–86.

Bryce 2005 = T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, New Edition, Oxford 2005.

Burkert 2005 = W. Burkert, Hesiod in Context: Abstractions and Divinities in an Aegean-Eastern Koine, in: E. Stafford – J. Herrin (edd.), *Personification in the Greek World: From Antiquity to Byzantium*, London 2005, 3–20.

Houwink ten Cate, 1971 = Ph.H.J. Houwink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period,* Leiden, 1961.

Collins 1992 = B.J. Collins, The Puppy in Hittite Ritual, *Oriental Institute News and Notes* 136, 1992, 1–6.

Collins 2005= B.J. Collins, A Statue for the Deity: Cult Images in Hittite Anatolia, in: N.H. Walls (ed.), *Cult Image and Divine Representation in the Ancient Near East* (ASOR 10), Boston 2005, 13–42.

Collins 2007 = B.J. Collins, *The Hittites and Their World*, Atlanta 2007.

CTH = E. Laroche, *Catalogue des textes hittites*, 2nd ed., Paris 1971.

De Hoz 1999 = M.P. de Hoz, *Die lydische Kulte im Lichte der griechischen Inschriften*, *Asia Minor Studien* 36, Bonn, 1999.

Gérard 2005 = R. Gérard, *Phonétique et morphologie de la langue lydienne*, Louvain-la-Neuve 2005.

Goetze 1969 = A. Goetze, Hittite Prayers, in: J.B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1969, 393–401.

Greenewalt 1978 = C.H. Greenewalt, Jr., *Ritual Dinners in Early Historic Sardis: University of California Publications. Classical Studies* 17, Berkeley 1978.

Greenewalt 2010 = C.H. Greenewalt, Jr., The Gods of Lydia, in: N.D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları. The Lydians and Their World*, Istanbul 2010, 233–246.

Gusmani 1995 = R. Gusmani, Zum Stand der Erforschung der Lydischen Sprache, in: E. Schwertheim (ed.), *Forschungen in Lydien*, *Asia Minor Studien* 17, Bonn 1995, 9–19.

Haas 1994 = V. Haas, *Geschichte der Hethitische Religion,* Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Nahe und der Mittlere Osten; Bd. 15., Leiden 1994.

Haas 2006 = V. Haas, D*ie hethitische Literatur: Texte, Stilistik, Motive*, Berlin/New York 2006.

Hawkins 1981 = J.D. Hawkins, Kubaba at Kakarmiš and Elsewhere, *AS* 31, 1981, 147–176.

Hawkins 1998 = J.D. Hawkins, Tarkasnawa King of Mira, 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel, *AS* 48, 1998, 1–31.

Herrmann – Malay 2007 = P. Herrmann – H. Malay, *New Documents from Lydia*, *Denkschriften*, Bd. 340 (*ETAM* Bd. 24), Wien 2007.

Hutter 1997 = M. Hutter, Religion in Hittite Anatolia. Some Comments on Volkert Haas: Geschichte der hethitischen Religion, *Numen* 44, 1, 1997, 74–90.

Hutter 2003 = M. Hutter, Aspects of Luwian Religion, in: H. Craig Melchert (ed.), *The Luwians*, Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung, Nahe und der Mittlere Osten; Bd. 68., Leiden 2003, 211–280.

Karasu 2003 = C. Karasu, Why Did the Hittites have a Thousand Deities, in: G. Beckman – R. Beal – G. McMahon (edd.), *Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*, Winona Lake In., 2003, 221–236.

KBo = Keilschrifttexte aus Boğazköy, Leipzig/Berlin 1916-.

KUB = Keilschrift-Urkunden aus Boğazköy, 1–60, Berlin 1921–1990.

Lane 1971 = E. Lane, Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis (*CMRDM*). Vol. I: *The Monuments and Inscriptions*. (*ÉPRO* 19), Leiden, 1971.

Lane 1976= E. Lane, *Corpus Monumentorum Religions Dei Menis (CMRDM)*. Vol. III: *Interpretations and Testimonia* (*ÉPRO* 19), Leiden 1976.

Laroche 1960 = E. Laroche, Koubaba, déesse anatolienne, et le problème des origines de Cybèle in: O. Eissfeldt et al. (edd.), *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*, Paris, 1960, 113–128.

Laroche 1973 = E. Laroche, Un syncrétisme gréco-anatolien: Sandas=Héraklès, in: M. Simon (ed.), *Les syncrétismes dans les religions grecque et romaine,* Paris 1973, 103–114.

Lebrun 1987 = R. Lebrun, L'Anatolie et le monde phénicien du Xe au IVe siècle av. J.-C., in: E. Lipiński (ed.), *Studia Phoenicia V: Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C.*, Leuven I987, 23–33.

Lipiński 1995 = E. Lipiński, *Dieux et déesses de l'univers phénicien et punique,* Leuven 1995.

Liverani 1971 = M. Liverani, Σουδουκ e Μισωρ, in: *Studi in onore di E. Volterra*, VI, Milano 1971, 55–74.

Malay 1994 = H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, *Denkschriften*, Bd. 237, (*ETAM* Bd. 19), Wien 1994.

Malay 1999 = H. Malay, *Researches in Lydia, Mysia and Aiolis*, Denkschriften, Bd. 279, (*ETAM* Bd. 19), Wien 1999.

Malay 2003= H. Malay, A Praise of Men Artemodorou Axiottenos, *EA* 36, 2003, 13–18.

Malay 2004 = H. Malay, Dedication of a Herm to Zeus Ariou, *EA* 37, 2004, 179–180.

Mastrocinque 2007 = A. Mastrocinque**,** The Cilician God Sandas and the Greek Chimaera: Features of Near Eastern and Greek Mythology Concerning the Plague, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 7, 2, 2007, 197–217.

Melchert 2003 = H. Craig Melchert, The Dialectal Position of Lydian and Lycian in Anatolian, in: M. Giorgeri – M. Salvini – M.-T. Tremouille – P. Vaniccelli (edd.), *Licia e Lidia prima dell'ellenizzazione*, Rome 2003, 265–272.

Melchert 2004 = H. Craig Melchert, Luvian, Palaic, Lycian, Lydian, Carian, in: R. Woodard (ed.), *The Cambridge Encyclopaedia of the World's Ancient Languages*, 2004, 577–613.

Melchert 2010 = H. Craig Melchert, Lydian Language and Inscriptions, in: N.D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları. The Lydians and Their World*, Istanbul 2010, 267–272.

Neu 1974 = E. Neu, *Der Anitta-Text*, (Studien zu den Boğazköy-Texten, Heft 18), Wiesbaden 1974.

Neumann 1961 = G. Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit,* Wiesbaden 1961.

Pedley 1974 = J. Pedley, Carians at Sardis, *JHS* 94, 1974, 96–99.

Petzl 1994 = G. Petzl, *Die Beichtinschriften Westkleinasiens, EA* 22, 1994.

Quandt 1955 = W. Quandt, *Orphei hymni,* 2nd ed., Berlin 1955.

Ricl 1991 = M. Ricl, Hosios kai Dikaios. Première partie: Catalogue des inscriptions, *EA* 18, 1991, 1–70.

Ricl 1992 = M. Ricl, Hosios kai Dikaios. Seconde partie: Analyse, *EA* 19, 1992, 71–103.

Ricl 2008 = M. Ricl, Newly Published and Unpublished Inscriptions for Hosios and Dikaios and their Contribution to the Study of the Cult, in: E. Winter (ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosphorus, Kleinasien in der Antike*, *Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Gebürtstag*, *Asia Minor Studien* 65, Münster 2008, 563–579.

Robertson 1982 = N. Robertson, Hittite Ritual at Sardis, *Classical Antiquity* 1, 1982, 122–140.

Roller 1999 = L.E. Roller, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley/Los Angeles 1999.

Roosevelt 2010 = Chr. Roosevelt, Lydia Before the Lydians, in: N.D. Cahill (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları. The Lydians and Their World*, Istanbul 2010, 37–73.

SERP = W.M. Ramsay (ed.), *Studies in History and Art in the Eastern Provinces of the Roman Empire, written for the quatercentenary of the University of Aberdeen by seven of its graduates*, Aberdeen 1906.

Singer 2002 = I. Singer, *Hittite Prayers*, Leiden 2002.

Şahin 1999 = M. Şahin, Neue Beobachtungen zum Felsrelief von İvriz/Konya. Nicht in den Krieg sondern zum Ernte: der Gott mit der Sichel, *AS* 49, 1999, 165–176.

Van der Toorn 1996 = K. van der Toorn – B. Becking – P.W. van der Horst (edd.), *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, 2nd ed., Leiden 1999.

Varinlioğlu 1989 = E. Varinlioğlu, Eine Gruppe von Sühneinschriften aus dem Museum von Uşak, *EA* 13, 1989, 37–50.

Wright 1987 = D.P. Wright, *The Disposal of Impurity: Elimination Rites in the Bible and in Hittite and Mesopotamian Literature*, Atlanta, 1987.

Marijana Ricl

KONTINUITET I PROMENA U ANADOLSKIM KULTOVIMA: SLUČAJ LIDIJSKIH ISPOVEDNIH NATPISA

U radu je iznet stav po kome je jedan deo korpusa anadolskih verovanja i kultne prakse potvrdjen u bronzanodopskim izvorima sačuvan i prenet u I milenijum pre n.e. i dalje. Ovakav stav nalazi svoju potvrdu u analizi nekoliko neuobičajenih pojava primetnih u lidijskim kultovima rimskog perioda, posebno dobro sačuvanih u takozvanim „ispovednim natpisima", kao što su, na primer, teonimi sastavljeni od imena bogova i ličnog imena osnivača kulta, verovanje u mogućnost kontaminacije bogova od strane ljudi i u mogućnost njihovog očišćenja posebnim ritualima, koncept božanskog suda i božanskih zastupnika, katartički rituali izvođeni sa živim životinjama kao nosiocima mijazme i kanalima za eliminaciju sagrešenja i onečišćenja.

UDC: 930.2:003.071=124'02(398)"00/02"
904:622"652"(497.11)
94:355(398)"01"
ID BROJ: 211864332
Изворни научни чланак
Рад примљен: 28. 05. 2014.
Рад прихваћен: 12. 06. 2014.

Snežana Ferjančić, PhD
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
sferjanc@f.bg.ac.rs

COHORT V CALLAECORUM LUCENSIUM AND THE GARRISON OF THE KOSMAJ MINES*

This paper is focused on the history of the cohort V Callaecorum Lucensium and its sojourn in Moesia Superior during the second century AD. The regiment garrisoned Pannonia (since the time of Nero) and Pannonia Superior (since the divison of the province in 106 AD). Epigraphic evidence suggests that the cohort V Callaecorum Lucensium was stationed on Kosmaj some time during the second century AD. This conclusion is based on an altar found at the site of Suvodol. The regiment's prefect C. Gellius Exoratus dedicated it to Jupiter Capitolinus. It seems that the cohort V Callaecorum Lucensium garrisoned the mining district of Kosmaj during Trajan's Dacian campaigns. Its transfer from Pannonia should be regarded as one of the measures aiming to protect the vital mineral resources of Moesia Superior. A similar step is attested in the southern reaches of the province. At the time of the Dacian wars, Trajan entrusted the defence of the eastern parts of the Dardanian mines to the detachment of the cohort I Hispanorum veterana quartered at Stobi in Macedonia.

* This study is part of the project *City Life in Antiquity: The Expansion of Cities and Urban Civilization in the Balkans and the Neighbouring Areas from the Hellenistic to the Late Roman Period (Градски живот у антици: експанзија градова и урбане цивилизације на Балкану и у суседним областима од хеленистичког до позно римског периода)* (No 177005) supported by the Ministry of Education Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

The following abbreviations were used in the text and in the list of references:
AE = L'année épigraphique
CIL = Corpus inscriptionum Latinarum
ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*
IMS = Inscriptions de la Mésie Supérieure
RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RIU = Die römische Inschriften Ungarns
RMD = Roman Military Diplomas

Key words: *cohort V Callaecorum Lucensium, Pannonia, Moesia Superior, Kosmaj mines, Trajan's Dacian campaigns*.

Ključne reči: *kohorta V Callaecorum Lucensium, Panonija, Gornja Mezija, Kosmajski rudnici, Trajanovi dački ratovi*.

Economic prosperity of the Roman provinces in the central and western parts of the Balkan Peninsula was based primarily on their rich mineral resources. One of the vital mining districts was situated in the northwest of Moesia Superior. The vast imperial domain comprised the argentiferous lead mines on the mountains of Kosmaj, Rudnik, and Avala. Exploitation of the rich mineral deposits in this area started as early as the last decades of the first century AD and lasted well into the fourth century AD.[1]

Kosmaj has yielded a fair number of inscriptions testifying to the presence of military units, charged with the task of protecting the mines. One altar, dedicated to Jupiter Capitolinus, seems to be of particular importance, since it provides data on the early garrison. It was discovered near Guberevac, on the site of Suvodol, situated approximately seven kilometres to the southwest of Sopot. The inscription runs as follows:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / C. Gellius / Exoratus / praef(ectus) coh(ortis) / V Lucens(ium) / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).[2]

One C. Gellius Exoratus, commander of the cohort V Lucensium, dedicated the altar to Jupiter Capitolinus. Judging by its palaeographic features, the monument should be dated to the second century AD. The following letters are frequently found in second century inscriptions from Moesia Superior:

– G ending with the vertical upward stroke and a horizontal serif;
– L with the horizontal stroke of medium length, ending with the slanted serif;
– M with the vertical first and fourth strokes and the second and third strokes converging at the bottom of the line;
– S with equal upper and lower halves;
– V with the straight diagonal strokes of equal length.[3]

1 On the mines of Kosmaj, Rudnik and Avala in general see: Dušanić 1976, 95 sqq.; Dušanić 1977, 77 sqq.; Hirt 2010, 59 sq.

2 *IMS* I 98. For the find spot see: Von Premerstein–Vulić 1900, 161, n° 60; Вулић–Фон Премерштајн 1900, 42, n° 60.

3 Петровић 1975, 114–120. The same dating is proposed by Von Premerstein–Vulić 1900, 161, n° 60.

It seems certain that the unit, styled *cohors V Lucensium*, should be identified with the cohort V Callaecorum Lucensium, which garrisoned Pannonia since Nero's reign. The regiment is labelled *cohors V Lucensium* on an altar from its fortress of Crumerum, dedicated to Neptune and the Nymphs for the welfare of an emperor.[4] Since his name is given as *M. Aurelius Augustus*, one must consider M. Aurelius, Commodus, Caracalla and Elagabalus. Consequently, the altar should be dated to the second half of the second century AD or to the second decade of the third century AD.[5] The abridged name *coh(ors) V Luc(ensium*) is also attested on stamped bricks from Crumerum and Gerulata.[6] Furthermore, in an early military diploma, issued in 60 AD, the name of the unit is given as *cohors V Lucensium et Callaecorum*.[7] One might add that the similar nomenclature is attested in the case of another regiment raised among the Callaeci and Lucenses. The cohort IV Callaecorum Lucensium, which garrisoned Syria since the last decades of the first century AD, is styled *IV Lucensium* on two inscriptions. The first one, discovered in the Syrian Beroia, is dated to the reign of Trajan.[8] The second is a well-known building inscription from the colony of Byllis in Macedonia, recording the construction of the road from Byllis to Astaciae and the bridge on the river Argyas, financed by the equestrian officer Marcus Valerius Lollianus. It was inscribed shortly after 165 AD.[9] Bearing in mind the adduced evidence, the cohort V Lucensium attested on Kosmaj is identical to the Pannonian cohort V Callaecorum Lucensium.

First, let us recapitulate briefly the history of the regiment. It garrisoned Pannonia during the second half of the first century AD. A military diploma issued in 60 AD provides the earliest testimony. Although the name of the province is given as Illyricum, the bronze pertains to the garrison of Illyricum Inferius, known as Pannonia from the reign of the Flavian dynasty. All the cohorts listed in the document, with the exception of I Asturum Callaecorum and I Hispanorum, later belonged to the Pannonian army.[10] The cohort V Callaecorum Lucensium is attested as part of the provincial garrison in diplomas issued in 84 and 85 AD as well.[11] The exact location of its fortress has not yet been

4 *RIU* 751.

5 Fitz 1993, 838 sq., n° 510 dated the altar to the reign of Marcus Aurelius. Lőrincz 2001, 243, n° 284 has opted for Caracalla's reign. Mommsen, *CIL* III 3662 considered Commodus or Elagabalus.

6 Crumerum: *AE* 2010, 1254. Gerulata: Lőrincz 2001, 243, n° 286.

7 *CIL* XVI 4.

8 Jarry 1985, 114.

9 *CIL* III 600=14203/35=*ILS* 2724. For the dating see: Emig–Haensch 2012, 466. For the identification of the unit see: Roxan 1972, 246 sq.; Dabrowa 1979, 236.

10 *CIL* XVI 4.

11 *CIL* XVI 30, 31.

determined. It has been sought at Gerulata, the first auxiliary *castellum* downstream from Carnuntum, and in the area of Sirmium. As it was mentioned earlier, Gerulata has yielded stamped bricks of the unit. Dated to the time of Domitian or to the beginning of Trajan's reign, they are considered as evidence that the cohort V Callaecorum Lucensium was the first auxiliary regiment to garrison the fortress.[12] Hungarian scholars believed that the early fortress of the cohort V Callaecorum Lucensium was located in the area of Sirmium. Bricks with the stamp *CVC*, interpreted as *c(ohors) V C(allaecorum)*, were discovered in Sremska Mitrovica.[13] Both assumptions concerning the site of the unit's fortress should be accepted with a considerable amount of caution. Their plausibility is questionable for several reasons. First, stamped bricks should not be taken as absolute proof of the presence of any military regiment (legion, ala or cohort) in a specific fortress. They could have been transported from some other site, even from another province, and used as building material. For instance, stamped bricks of the cohort I Aelia milliaria sagittaria equitata, which garrisoned the *castellum* at Klosterneuburg, have been discovered in various forts in Pannonia Superior and Noricum.[14] Considering Gerulata, one must emphasize that the epigraphic evidence strongly suggests that the ala Cannanefatium civium Romanorum was stationed in the fortress from the time of its construction under Domitian. The funerary stele of the horseman Flavius Attius, found at the site, was erected at the end of the first century AD, presumably under Domitian or Nerva.[15] Reflecting on the area of Sirmium, one should point out that the stamps on the bricks from Sremska Mitrovica could be interpreted in different ways. They might be read as *coh(ortis) V G(allorum)*,[16] or even *c(ohortis) (II) A(sturum et) C(allaecorum)*,[17] the former possibility being less likely. Bearing in mind the adduced evidence, it seems improbable that the cohort V Callaecorum Lucensium was stationed in Gerulata or in the region of Sirmium during the second half of the first century AD. Unfortunately, available epigraphic evidence does not provide any clues concerning the location of its fortress.

12 Varsik 1996, 583 sqq. Lőrincz 2001, 243, n° 286 has dated the bricks to the second or third century AD.

13 Szilágyi 1933, 91, n° 46a; Mócsy 1962, 622.

14 Lőrincz 2001, 283, n° 424: Vindobona, Ala Nova, Carnuntum, Gerulata, Quadrata, Arrabona, Pama, Neusiedl am See, Bruck a. d. Leitha in Pannonia; Mauer an der Url in Noricum.

15 *CIL* III 4391. For its dating, see: Holder 1980, 268, n° 203; Lőrincz 2001, 179, n° 70. For the construction of Gerulata, see: Wilkes 2005, 198.

16 Cf. Lőrincz 2001, 246, n° 297.

17 Milošević 1971, 105 and 111, n° 40, 41.

After the division of Pannonia in 106 AD, the cohort V Callaecorum Lucensium belonged to the army of Pannonia Superior. Its name appears regularly on second century diplomas, the earliest one having been issued in 112 AD.[18] Judging by available epigraphic evidence, the cohort V Callaecorum Lucensium garrisoned the fortress of Crumerum, in the area controlled from the legionary camp of Brigetio. Its presence there is attested from the end of the second century AD. Precise chronological data is supplied by an inscription on the base of a statue of Septimius Severus. The regiment has erected it when the emperor held the *tribunicia potestas* for the sixth time, i. e. between December 10, 197 and December 9, 198 AD.[19] Although the earliest testimony from Crumerum dates from the reign of Septimius Severus, modern scholars believe that the cohort V Callaecorum Lucensium garrisoned the fortress since the division of Pannonia.[20] According to Alföldy, the regiment possibly defended it as early as Domitian's wars against the Quadi, Marcomanni and Sarmatae (89–92 AD).[21] While these assumptions seem plausible, they must be accepted with a certain amount of caution. The presence of the cohort V Callaecorum Lucensium in Crumerum at the beginning of the second century AD or even during the last decades of the first century AD is yet to be corroborated by epigraphic evidence.

To return to the altar of C. Gellius Exoratus. It implies that the cohort V Callaecorum Lucensium or its detachment defended the Kosmaj mines some time during the second century AD. According to Vulić and von Premerstein, the regiment garrisoned the mines between 166 and 169 AD. It was transferred from Pannonia Superior along with the cohort I Ulpia Pannoniorum, because of the menace posed by the Quadi and the Marcomanni.[22] Dušanić, who stated that there is no solid ground to believe that the cohort V Callaecorum Lucensium had been relocated to Kosmaj with the cohort I Ulpia Pannoniorum, contested this assumption. During the Marcomannic wars of Marcus Aurelius two auxiliary units – the cohort I Ulpia Pannoniorum (probably between ca. 167 and 169 AD) and the cohort II Aurelia nova (from its creation ca. 169 AD) – protected the mining district. Consequently, the cohort V Callaecorum Lu-

18 *RMD* 223 (112 AD). See also *RMD* 86 (113 AD); *CIL* XVI 76, 77 (133 AD); *RMD* 150 (134 AD); *CIL* XVI 178 (146 AD), 96 (148 AD), 97 (149 AD), 104 (154 AD); *RMD* 176 (160 AD), 62 (163 AD), 290 (ca. 160/164 AD).

19 *CIL* III 3664=10602=*RIU* 749.

20 Alföldy 1959, 123; Visy 1986, 498 sqq.; Lőrincz 2001, 86, 103; Wilkes 2005, 200.

21 Alföldy, 1959, 123.

22 Von Premerstein–Vulić 1900, 153; Вулић–Фон Премерштајн 1900, 38. Cf. Wagner 1938, 114; Fitz 1962, 48; Fitz 1993, 836, n° 505; Devijver 1976, G 13; Hirt 2010, 193 sq.

censium must have garrisoned the Kosmaj mines at another time, when neither one of these two units was present there.[23]

The cohort V Callaecorum Lucensium (or its detachment) protected the mining district of Kosmaj some time before the reign of Marcus Aurelius and his military operations against the Quadi, Marcomanni and Sarmatae. Considering the history of Moesia Superior and of the Balkan provinces in general during the first half of the second century AD, it seems that its presence there should be connected to Trajan's Dacian campaigns. After a brief respite in the last years of Domitian's reign, the Dacian kingdom, ruled by Decebalus, posed a serious threat to the Balkan provinces south of the middle and lower Danube, primarily Moesia Superior and Moesia Inferior. Situated comparatively close to the border, the mining district of Kosmaj had to be protected against potential barbarian raids. A Dacian attack might have stopped the extraction of the argentiferous lead ore, vital for the economy and prosperity of Moesia Superior. Judging by the epigraphic, numismatic and archaeological evidence, the exploitation of the Kosmaj mines had started during the last decades of the first century AD. A limestone slab, found at Guberevac, records the building of the temple of Jupiter and Hercules at the end of the first century AD. It also provides the name of Tyrannus, imperial freedman in charge of the administration of the Kosmaj mines.[24] Numismatic evidence includes a coin of Vespasian, as well as three so-called "anonymous quadrants" of the Minerva type, dating, probably, from Domitian's reign. Lastly, Roman archaeological finds (lamps, *terra sigillata*) on the site become more frequent since the Flavians.[25] Considering the location of the Kosmaj mines and their importance for the economic life of Moesia Superior and the Roman Empire as a whole, it seems conceivable that Trajan ensured them the necessary military protection in the wake of his Dacian campaigns. A similar measure is attested in another mining district in the south of Moesia Superior. The evidence is supplied by the pridianum of the cohort I Hispanorum veterana, quartered at Stobi in Macedonia. Recorded between 100 and 105 AD, the document informs us that soldiers of the regiment (the exact number is not preserved) were detached to the mines of Dardania.[26] They must have been charged with the task of protecting the eastern parts of the mining district.[27] One should also bear in mind that Marcus Aurelius undertook a similar step at the beginning of the Marcomannic war. He entrusted the defence of the Kosmaj mines to the cohort I Ulpia Panno-

23 Dušanić 1976, 106. Cf. Lőrincz 2001, 33.

24 *IMS* I 103.

25 Dušanić 1976, 100 sq.

26 Fink 1971, n° 63, II 22: *in Dardania ad metella* (!).

27 Cf. Dušanić 1977a, 71; Dušanić 1977b, 238.

niorum. The regiment was relocated from its Danubian fortress of Solva in Pannonia Superior. Since it faced the threat of barbarian attacks and the task of protecting the mines, the emperor supplied it with an experienced commander. The prefect Cn. Clodius Classicianus was transferred from the cohort XVIII voluntariorum, which also garrisoned Pannonia Superior during the second century AD. The cohort I Ulpia Pannoniorum was stationed in the Kosmaj mining district probably between ca. 167 and 169 AD. After being replaced by the newly raised cohort II Aurelia nova, it returned to Solva.[28] Bearing in mind the adduced evidence, it seems probable that, in the wake of his Dacian campaigns, Trajan relocated the cohort V Callaecorum Lucensium (or its detachment) to the mining district of Kosmaj. He chose a Pannonian auxiliary unit because Pannonia was threatened neither by the Dacians nor by the neighbouring tribes. Quadi and Marcomanni, who lived opposite the garrisons on the middle Danube, were Roman allies, as well as Iazyges, who occupied the lands between Pannonia and the territory of the Dacian kingdom.[29]

To sum up. The altar of C. Gellius Exoratus, prefect of the cohort V Callaecorum Lucensium, found at Suvodol, implies that the regiment under his command garrisoned the Kosmaj mines some time during the second century AD. Its sojourn in Moesia Superior must have preceded the reign of Marcus Aurelius and his military operations against the Quadi, Marcomanni and Sarmatae. Considering the history of Moesia Superior and of the Balkan provinces in general, it is conceivable that the presence of the cohort V Callaecorum Lucensium in the mining district of Kosmaj might be connected to Trajan's Dacian campaigns. Its relocation should be regarded as one of the steps undertaken to ensure the protection of the vital mineral resources of Moesia Superior.

List of References

Alföldy, Geza (1959): Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, 113–141.

Dabrowa, Edward (1979): Les troupes auxiliares de l'armée romaine en Syrie au Ier siècle de notre ère, *Dialogues d'histoire ancienne* 5, 233–254.

Devijver, Hubert (1976): *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, Pars prima, Litterae A-I*, Leuven: Universitaire Pers.

Dušanić, Slobodan (1976): *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.

28 *IMS* I 97. Cf. Dušanić 1976, 106 sq.; Lőrincz 2001, 40 sq., 44.

29 Strobel 1984, 152.

Dušanić, Slobodan (1977a): Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* II/6, ed. H. Temporini, Berlin–New York: Walter de Gruyter, 52–94.

Dušanić, Slobodan (1977b): Mounted Cohorts in Moesia Superior, in: *Limes. Akten des XI. internationalen Limeskongresses (Székesfehérvár, 30. 8. – 6. 9. 1976)*, Budapest: Akadémiai kiadó, 237–247.

Emig, Ulrike–Haensch, Rudolf (2012): *Die lateinischen Inschriften aus Albanien*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmBH.

Fink, Robert O. (1971): *Roman Military Records on Papyrus*, Princeton: The American Philological Association.

Fitz, Jenő (1962): A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180–235), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, 25–112.

Fitz, Jenő (1993): *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit* I, Budapest: Encyclopedia Pbs.

Holder, Paul A. (1980): *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, Oxford: British Archaeological Reports.

Hirt, Alfred Michael (2010), *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford: Oxford University Press.

Jarry, Jacques (1985): Nouveaux documents grecs et latins de Syrie du Nord et de Palmyrène, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 60, 109–115.

Lőrincz, Barnabás (2001): *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, Wien: Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie.

Milošević, Anka (1971): Roman Brick Stamps from Sirmium, in: *Sirmium* I, Beograd: Archaeological Institute, 95–117.

Mócsy, Andras (1962): Pannonia, in: *RE* Suppl. IX, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 516–776.

Петровић, Петар (1975): *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији* [Paléographie des inscriptions romaines en Mésie Supérieure], Београд: Археолошки институт.

Von Premerstein, Anton–Vulić, Nikola (1900): Antike Denkmäler in Serbien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* 3, Beiblatt 105–178.

Roxan, Margaret M. (1972): Epigraphic Notes, in: *Epigraphische Studien* 9, Bonn: Rheinland-Verlag, 246–250.

Szilágyi, Johannes (1933): *Inscriptiones tegularum Pannonicarum*, Budapest: Institutus numismaticus et archaeologicus Universitatis de Petro Pázmány Budapestiensis.

Strobel, Karl (1984): *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Varsik, Vladimir (1996): Das römische Lager von Rusovce-Gerulata: Ein Beitrag zu Lokalisierung und Anfängen, *Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43/2, 531–600.

Visy, Zsolt (1986): Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien, in: *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*, eds. W. Eck und Harmut Wolff, Köln–Wien: Böhlau Verlag, 482–517.

Вулић, Никола – Фон Премерштајн, Антон (1900): Антички споменици у Србији, *Сп̃оменик Срп̃ске академије наука* 38, 14–51.

Wagner, Walter (1938): *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag.

Wilkes, John J. (2005): The Roman Danube: An Archaeological Survey, *Journal of Roman Studies* 95, 124–225.

Снежана Ферјанчић

КОХОРТА V CALLAECORUM LUCENSIUM И ВОЈНА ПОСАДА КОСМАЈСКИХ РУДНИКА

Космајски рудници сребоносног олова убрајају се међу најбогатије изворе рудног блага у Горњој Мезији и читавом Римском царству. С обзиром на њихов економски значај, разумљиво је да су имали војну посаду састављену од помоћних јединица римске војске. Међу епиграфским споменицима који сведоче о присуству аугзилијарних одреда на Космају, нарочито је занимљив један жртвеник нађен у Суводолу, близу Губеревца, око 7 километара југозападно од Сопота. Јупитеру Капитолинском посветио га је Гај Гелије Егзорат, префект кохорте *V Lucensium* (*IMS* I 98). Жртвеник је, на основу палеографских одлика слова, датован у II век. Јединицу којом је Егзорат заповедао требало би идентификовати са кохортом *V Callaecorum Lucensium*, која је од Неронове владавине била стационирана у Панонији.

Кохорта *V Callaecorum Lucensium* је као део панонске посаде први пут посведочена на дипломи из 60. године (*CIL* XVI 4). Локација њеног раног логора није утврђена. Модерни истраживачи су га тражили у Герулати на Дунаву, првом аугзилијарном кастелу низводно од Карнунтума, или у области Сирмијума. Обе претпоставке морају се, у недостатку чрвстих доказа, узети са великом дозом резерве. Стога се чини да питање локације првог логора наше јединице мора остати

отворено. После поделе Панонија 106. године, кохорта *V Callaecorum Lucensium* је припала снагама Горње Панонија. У овој провинцији је посведочена на већем броју војничких диплома из II века. Њен логор било је утврђење Крумерум у области легијског логора Бригетиона.

Жртвеник Гаја Гелија Егзората сведочи да је кохорта *V Callaecorum Lucensium* (или њена вексилација) током II века боравила на Космају. Тај боравак се у модерној историографији датовао у прве године Маркоманских ратова Марка Аурелија, између 166. и 169. године. С обзиром да је Космајске руднике у то време штитила једна друга панонска јединица – кохорта *I Ulpia Pannoniorum*, а после ње новооснована кохорта *II Aurelia nova*, изгледа да је боравак кохорте *V Callaecorum Lucensium* у рудничком дистрикту на северозападу Горње Мезије претходио владавини Марка Аурелија. Могуће је да је наша јединица космајске руднике штитила под Трајаном, у време његових ратова против Дачана. Богата налазишта сребоносног олова била су од пресудног значаја за економски просперитет Горње Мезије. Њихова експолатација почела је, судећи према епиграфским, нузматичким и археолошких изворима, у последњим деценијама I века. Пошто су се рудници налазили релативно близу границе царства, било је неопходно заштитити их од могућих варварских напада. Трајан је тај задатак поверио кохорти *V Callaecorum Lucensium* или њеном одреду. Одабрао је јединицу из Панонија, јер ова провинција није била непосредно угрожена дачким нападима. Трајан је сличан корак предузео и када су у питању дарданси рудници на југу Горње Мезије. Њихова заштита је у периоду између 100. и 105. године поверена кохорти *I Hispanorum veterana*, која је била стационирана у Стобима у Македонији. Сличним мерама је прибегао и Марко Аурелије на почетку Маркоманских ратова. Он је на Космај најпре прекомандовао панонску кохорту *I Ulpia Pannoniorum*, да би затим заштиту рудника поверио кохорти *II Aurelia nova*, основаној око 169. године. Стога се чини вероватним да је и Трајан, планирајући поход против Децебала и дачког краљевства, на Космај преместио кохорту *V Callaecorum Lucensium* или њену вексилацију. Његов циљ била је заштита природних ресурса Горње Мезије.

UDC: 94:314.151.3-054.72(=163.41)(495.02)"06"
94(495.02)"06"
ID BROJ: 211865356
Изворни научни чланак
Рад примљен: 17. 03. 2014.
Рад прихваћен: 02. 04. 2014.

Predrag Komatina, Ph.D.
Institute for Byzantine Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts
Kneza Mihaila 35, Belgrade
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

SETTLEMENT OF THE SLAVS IN ASIA MINOR DURING THE RULE OF JUSTINIAN II AND THE BISHOPRIC ΤΩΝ ΓΟΡΔΟΣΕΡΒΩΝ*

In the Acts of the Council of Trullo in 691/692 there was mentioned for the first time a bishop τῶν Γορδοσέρβων (*of Gordoserba*), in the province of Bythinia, Asia Minor. The appearance of the episcopal see called *Gordoserba* in Asia Minor at the end of the 7th century has been often explained as a consequence of settlement of some group of the Serbs from the Balkans to Asia Minor, during some of the many resettlements of peoples conducted by Byzantine emperors throughout the 7th century. The paper points to the fact that the bishop τῶν Γορδοσέρβων was mentioned for the first time in the Acts of the Council of Trullo in 691/692, and that there was no mention of him in the Acts of the Sixth Ecumenical council in Constantinople in 680/681. Thus, it might be concluded that the resettlement of the Serbs from the Balkans to Asia Minor occured between the to councils. As it is well known, emperor Justinian II conquered *many tribes of the Slavs* in the vicinity of Thessalonica in 688/689 and then transferred them to Asia Minor, to the Opsician Theme, which is the territory of the Province of Bythinia. It could be possible that Serbs whose bishop was present at the Council of Trullo in 691/692 were part of that resettlement of the Slavs and that they originated in the region of Thessalonica, where, according to Constantine VII Porphyrogenitus, Serbs did live in the 7th century.

Keywords: *Serbs, Gordoserba, Council of Trullo, Bythinia, Justinian II, Constantine VII Porphyrogenitus, Servia upon Bistritsa*

* The paper is part of the project *Tradicija, inovacija i identitet u Vizantijskom svetu – Tradition, innovation and identity in the Byzantine world* (no. 177032), supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia

In the Acts of the ecclesiastical council held in 691/692 in the Imperial Palace of Trullo in Constantinople, which is therefore known as the *Council of Trullo*, but also as the *Quinisext Council*,[1] there was recorded, among the names of the participants of the Council, the name of Isidore, the *ἀνάξιος ἐπίσκοπος Γορδοσέρβων τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας* (*unworthy bishop of Gordoserba of the Province of the Bithynians*).[2] The bishopric in question was a new one, mentioned for the first time in the sources. Its very name already suggests a connenction to the Serbs,[3] so the prevailing oppinion is that it was a bishopric of a city of the Serbs settled in Asia Minor from the Balkan Penninsula on occasion of one of the many resettlements of the Balkan Slav population undertaken by Byzantine emperors during the 7th century.[4]

Exact time and circumstances in which the settlement of those Serbs in Asia Minor had taken place could not have been so far determined, and it is primarily due to an oversight. Namely, it is usually assumed that the *bishop τῶν Γορδοσέρβων* was mentioned for the first time already amongst the participants of the Sixth Ecumenical Council in Constantinople in 680/681. This led to the conclusion that the establishment of the bishopric and the settlement of the Serbs in Asia Minor belonged to the period prior to the year 680, that is, to the time of Constant II (641–668) and Constantine IV (668–685).[5] Nevertheless, the fact is that in the Acts of the Sixth Ecumenical Council of 680/681 there was no *bishop τῶν Γορδοσέρβων*,[6] but that he was mentioned for the first time

1 On the Council of Trullo, cf. ODB III, 2126–2127 (A. Papadakis).

2 Mansi, XI, 996 E.

3 Since the name was always recorded in its genitive form „(τῶν) Γορδοσέρβων“ (only once „(τῆς) Γορδοσέρβης“), one cannot say with certainty whether its nominative form was „οἱ Γορδοσέρβοι“ or „τὰ Γορδόσερβα“. But, bearing in mind that the names of the cities in the Greek language were almost never in the masculine gender, the latter form is more probable. At first glance, one may assume that the first part of the name comes from Proto-Slavonic *gordъ*, modern Serbian *grad* (*city*, *town*), and that the whole name means *the city of the Serbs*, cf. Loma 1993, 112, 117. Nevertheless, it has been proven that *Gordos* was a name for a „district“ that streched along the left bank of the river Sangarios, where „τὰ Γορδόσερβα“ was probably situated, Ramsey 1890, 183, 209–210; Pančenko 1902, 58–59. Thus, the meaning of the name should be *(the place of) the Gordos Serbs*, or *(the place of) the Serbs of Gordos*.
The *bishop τῶν Γορδοσέρβων* was regularly mentioned among the attendants of many church councils as well as in all the episcopal *notitiae* of the Constantinopolitan Church in the subsequent centuries, cf. Mansi, XII, 998 A, 1103 A; XIII, 145 C, 369 C, 392 B; XVII, 377 C; Notitiae, no. 1.183, 2.205, 3.255, 4.196, 7.235, 9.133, 10.150, 13.146.

4 Niederle 1906–1910, 279, 399, 434, 463; ISN I, 144 (S. Ćirković). Cf. the following footnote.

5 Pančenko 1902, 58–59; VIINJ I, 227, n. 25 (M. Rajković); Ostrogorsky 1959, 53, n. 20, 63; ISN I, 144 (S. Ćirković); Haldon 1990, 124, n. 98; Maksimović 1996, 159; Podskalski 2010, 53.

6 Cf. Mansi, XI, 640 C – 653 E, 668 D – 681 A, 688 C – 697 A, for the signatures of the participants of the Sixth Ecumenical Council.

in the Acts of the Quinisext Council of 691/692.[7] And it is this fact that could direct us towards the answer to the question when, from where and in what circumstances a part of the Serbs was resettled from the Balkans to the Asia Minor and how the *Bishopric τῶν Γορδοσέρβων* was established.

According to the data provided by Theophanes, the emperor Justinian II (685–695, 705–711) prepared an attack *against Bulgaria and Sklavenia* in 687/688. The attack was launched the following year, 688/689. The emperor first defeated the Bulgars and then *he penetrated as far as Thessalonica and subjected great multitudes of Slavs*, some of them were conquered by fight, others surrendered voluntarily. He then transferred them to Asia Minor, to the Opsician Theme, after they crossed the Hellespont at Abydos.[8] Three years later, in 691/692, having heard that the Arabs were in a difficult situation, the emperor Justinian II decided to attack them and break the truce his father Constantine IV had concluded with them in 685.[9] Therefore, he recruited an army of thirty thousand men among those Slavs he had recently settled in Asia Minor, *armed them and called them „Chosen People*", put them under the command of a certain Neboulus, and prepared them for the attack on the Arabs. At the head of that army, the emperor marched east to Sebastopolis in Armenia, where he clashed with the Arabs. In the early stages of the battle the emperor was successful, but the Arab commander Mohammad persuaded and bribed the Slav leader Neboulus to join his side with his men. Neboulus then with twenty thousand Slavs abandoned the emperor and joined the Arabs, which caused a total disaster of the Byzantine army. After he returned to the West, the emperor ordered a terrible retribution be done upon the remaining ten thousand of the Slav warriors, having them killed along with their women and children in Leukatē in the Gulf of Nicomedia, in Bithynia.[10] Later on, in 693/694, those Slavs that joined the Arabs during the battle of 691/692, helped them again in their new attack on the Empire.[11]

All of that, with only minor differences, was described also by Nicephorus the Patriarch and George the Monk. Unlike Theophanes, whose narrative is devided by years, those two authors give continuous account.[12] In order not to repeat the whole story, because the accounts of Nicephorus and George the

7 Only Ostrogorsky 1959, 53, n. 20, rightly points to that fact.

8 Theophanes, 364.5–15.

9 Stratos 1974, 57–58; Haldon 1990, 69–72; Treadgold 1997, 330.

10 Theophanes, 365.30–366.23. For the oppinions on impact of this imperial measure on the number of the Slav population in Bithynia, cf. VIINJ I, 228, n. 32 (M. Rajković).

11 Theophanes, 367.9–12. On the campaigns of Justinian II in 688–692, cf. Haldon 1990, 72–73; Treadgold 1997, 333–335.

12 Nikephoros, § 38.1–28; Georgius Monachus II, 729.18–731.2.

Monk are generally similar to that of Theophanes, I would only point to those minor differences between them, for they could be of some importance for the issue of this paper. Thus, while Theophanes writes that the emperor Justinian II in 688/689 subjected *great multitudes of Slavs* (πολλὰ πλήθη τῶν Σκλάβων),[13] Nicephorus the Patriarch points that he subjected *many of the Slav tribes from there* (πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη).[14] George the Monk speaks of *great multitudes of Slavs* (πολλὰ τῶν Σκλάβων πλήθη) at that place,[15] but further on he inserts a sentence which is not to be found neither in the text of Theophanes, nor in that of Nicephorus. Namely, describing how the emperor in 691/692 led against the Arabs thirty thousand Slavs, his „*Chosen People*", he adds – *or rather unholy* (τὸν περιούσιον ἐκείνον λαόν, μᾶλλον δὲ ἀνόσιον).[16]

Thus, in 688/689, just before the *bishop τῶν Γορδοσέρβων of the Province of Bithynia* was first mentioned in the sources in 691/692, the emperor Justinian II transferred from the Balkans to Asia Minor *great multitudes of Slavs*, i. e. *many of the Slav tribes*, that he conquerred in his military campaign. Were there among those Slavs perhaps some of the Serbs, who then settled at the place for which the *bishopric τῶν Γορδοσέρβων* was established?

13 Theophanes, 364.13–15.

14 Nikephoros, § 38.7–9.

15 Georgius Monachus II, 729.19–21.

16 Georgius Monachus II, 730.5–6. The phrase περιούσιος λαός should not be translated as *supernumerary army*, as done by the translation of the fragments of Theophanes, patriarch Nicephorus and George the Monk in VIINJ I, 227, 241, 248 (M. Rajković, L. Tomić), and also some earlier attempts at translating had the similar meaning, cf. Ibidem, 227, n. 27. In his translation along the critical edition of the *Short History* of patriarch Nicephorus, C. Mango translated the phrase as „*Peculiar People*", Nikephoros, p. 93, which is close to the essence of its meaning. The phrase is biblical and it is found in the Old and the New Testament in the same meaning – „*the Chosen People*", Exodus 19:5, Titus 2:14. In that sense it was used also by some authors at the end of the 7th century, such as an unknown Thessalonician in the second book of the *Miracula Sancti Demetrii*, Miracula I, 187.8–9, and in the preface to the Cannons of the Council of Trullo 691/692, Trull., Syntagma II, 298. On the other hand, George's phrase τὸν περιούσιον ἐκείνον λαόν, μᾶλλον δὲ ἀνόσιον, was translated as ...*supernumeral army, mostly unbaptized*..., in the VIINJ I, 248 (M. Rajković, L. Tomić). But, the word ἀνόσιος should not be translated as *unbaptized*. Its meaning is *unholy*, *impious*, but in a moral, not formal sense. That is, it designates someone whose deeds are unholy and impious. It was in that very sense that it was used by George the Monk. Knowing that twenty thousand men out of thirty thousand of the Slav „*Chosen People*" later deserted to the Arabs and betrayed the emperor Justinian II and the Romans, George obviously considered that they, having proved unwothy of that distinguished name, were not the „*Chosen People*", but „*rather unholy*". Nevertheless, Anagnōstakēs 2001, 325–346, insisted on etymological translation of the phrase, as „people rich in land", meaning the land given to the new settlers in the Opsician theme by the emperor. But, contrary to the sources, he tended to recognize in those settlers not Slavs, but the „Sermēsianoi" of the *Miracula Sancti Demetrii*, Miracula I, 227–234.

It should be noted first that those Slavs, according to the sources, were settled in the Opsician Theme. The *bishopric τῶν Γορδοσέρβων* was in the Province of Bithynia, which was indeed a part of the Opsician Theme. The argument that the territory of the Province of Bithynia was the core area of the Slav settlement in 688/689 is to be found also in the aforementioned fact that the emperor Justinian II, after twenty thousand men of the Slav "Chosen People" had deserted to the Arabs in 691/692, ordered the slaughter of the remaining ten thousand along with their families in Leukatē, in the Gulf of Nicomedia, near Nicomedia, the capital of Bithynia. Besides that, there is a seal of the emperor Justinian II, dating from the year 694/695, which belonged to the *apohypatēs of the Slav captives of the province of Bithynia*,[17] which points to the same conclusion. Thus, it is clear that the Serbs, settled at the place called τὰ Γορδόσερβα whose *bishop* was subjected to the metropolitan of Nicaea and thus located in the vicinity of that city, which was besides Nicomedia the most important of the cities of Bithynia, could indeed have been a part of the Slavs, that is, one of the Slav tribes, settled in that region by emperor Justinian II in 688/689.

Whence those Slavs settled by the emperor in Bithynia originated? George the Monk speaks of the *Western provinces*, that is, the Balkans in general.[18] Theophanes writes of the subjugation and resettlement of the *great multitudes of Slavs* as a result of the emperor's penetration as far as Thessalonica.[19] Patriarch Nicephorus is, however, the most precise. According to him, the emperor Justinian penetrated *as far as the city of Thessalonica* and subjugated *many of the Slav tribes from there* (πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη), whom he then transferred to Asia Minor.[20] So, *many of the Slav tribes* that the emperor subjugated and transferred to Asia Minor had lived in the area of Thessalonica.

Now, the question arises: Were there any Serbs among the Slav tribes in the vicinity of Thessalonica at that time? As it is well-known, according to the legend of the Serb settlement in the Balkans, recorded in the Chapter 32 of the *De administrando imperio* of the emperor Constantine VII Porphyrogenitus (913–959), the Serbs, arriving from their ancestral homeland in the North, initially settled, with the license of the emperor Heraclius (610–641), *in the Theme of Thessalonica, in Serblia, that aquired such a name from that reason*.[21] Later on, they wished to go back to their homeland and started their way back north. Nevertheless, when they reached the Danube near Belgrade, they changed their mind once again and asked the same emperor Heraclius to give them another

17 Pančenko 1902, 25 sq; Schlumberger 1903, 277; VIINJ I, 245 (M. Rajković, L. Tomić).

18 Georgius Monachus II, 729.19–21.

19 Theophanes, 364.13–15.

20 Nikephoros, § 38.7–11.

21 DAI, § 32.7–12.

land to settle. The emperor then allowed them to settle in the countries known to Porphyrogenitus in his time as *Serblia, Pagania, country of the Zachloumoi, Trebounia and the country of the Kanalitai*, which were, according to him, devastated and depopulated by the Avars at the end of the 6th and the beginning of the 7th century.[22] Though the Migration of the Serbs to the Balkans in the beginning of the 7th century surely did not occur exactly in the way Porphyrogenitus described it,[23] it is nevertheless certain that after it a part of the Serbs settled in the vicinity of Thessalonica, around the city in the later centuries, and also to this day, known as *Servia upon Bistritsa*.[24]

According to all of what was exposed above, we can conclude that there were also some Serbs, previously settled in Servia upon Bistritsa, among the *great multitudes of Slavs*, i. e. *many of the Slav tribes*, transferred from the vicinity of Thessalonica to Bithynia in Asia Minor by the emperor Justinian II in 688/689. They were settled at the place named after them τὰ Γορδόσερβα, and for the place the *bishopric τῶν Γορδοσέρβων* was established within the Metropolis of Nicaea, that was mentioned for the first time in 691/692. If we assume that the Serbs were, if not the only, then certainly predominant population of the newly founded city, because it was named after them, we may conclude that the need for the establishment of the *bishopric τῶν Γορδοσέρβων* points to the fact that the Serbs settled in Asia Minor in 688/689 were Christians in 691/692. Had they been so also in their former home near Thessalonica?[25] The bishopric of the city settled by the Serbs in Bithynia was a phenomenon of its own, for there is no information in the sources on similar bishoprics for the places in Asia Minor where other Slav tribes were settled, nor that the Byzantine au-

22 DAI, § 32.16–26. On the migration of the Serbs in general, cf. Živković 2000, 96–118; Živković 2002, 271–314; Živković 2012, 149–162.

23 For the oppinion that the migration of the Serbs happened exactly in the way Porphyrogenitus described it, cf. Živković 2002, 285–296.

24 ISN I, 144 (S. Ćirković); Loma 1993, 117. On the presence of the Serbs in Servia and its surroundings, cf. Živković 2000, 96, n. 296. The fact that the name of the city of *Servia* was not mentioned in any Latin or Greek source prior to the Slav settlement of the Balkans strongly supports the connection of the city's name to the settlement of the Serbs at the beginning of the 7th century, Živković 2012, 155–156.

25 As it is well-known, in the Chapter 32 of the *De administrando imperio*, Constantine Porphyrogenitus describes how the Serbs were baptized just after their arrival in the Balkans, during the reign of the emperor Heraclius, by the priests that he brought from Rome, DAI, § 32.27–29. Nevertheless, if we follow Porphyrogenitus strictly, the Serbs settled in the region of Thessalonica even before they settled Serbian lands in the Western Balkans, DAI, § 32.7–12. Thus, if the Serbs in the vicinity of Thessalonica had already been Christians before they were transferred to Asia Minor in 688/689, we cannot say whether their Christianity has something to do with the „Heraclian" conversion of the Serbs, because we don't relly know how and when they settled there.

thorities conducted the policy of conversion of those tribes to Christianity. Besides that, the fact that the emperor Justinian II called the army of thirty thousand Slavs he recruited in 691/692 a *"Chosen People"*, testifies that they were Christians by that time, for the use of that phrase for pagans would be just impossible.[26] The question remains why only the Serbs, out of the *many Slav tribes* that were resettled in Asia Minor along with them, got the bishopric for their new settlement in their new homeland, but it should be noted that their case fits perfectly into the overall principles of Byzantine migration politics of the time. As a newly settled Christian population, they were included into the administrative and ecclesiastical organization of the Empire and the place they were settled in got the *city status*, and along with that its own bishop,[27] in concordance with the Canon 17 of the Fourth Ecumenical Council (Chalcedon 451), which was repeated and strengthened by the Canon 38 of the same Council of Trullo in 691/692, and which states that *if a city was built, or rebuilt, by the imperial authority, the order of the ecclesiastical matters is to follow the political and public patterns*.[28]

List of References

Primary Sources:

DAI: *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio*, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1), Washington 1967[2].

Georgius Monachus: *Georgii Monachi Chronicon* II, ed. C. de Boor, Lipsiae 1904.

Mansi: *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio*, ed. J. D. Mansi, t. XI–XIII, Florentiae 1765–1767, t. XVII, Venetiis 1772.

Miracula: *Miracula Sancti Demetrii*, *Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius*, éd. P. Lemerle, I – Le texte, Paris 1979; II – Le commentaire, Paris 1981.

Nikephoros: *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History*, ed. C. Mango (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13), Washington 1990.

Notitiae: *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.

Pančenko 1902: V. A. Pančenko, *Pamjatnik Slavjan v Vifinii VII veka*, Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole 8 (1902) 15–62.

Schlumberger 1903: G. Schlumberger, *Sceau des esclaves (mercenaires) slaves de l'éparchie de Bithynie*, Byzantinische Zeitschrift 12 (1903) 277.

26 Cf. n. 16. for the disscussion about the meaning of the phrase περιούσιος λαός.

27 Haldon 1990, 124.

28 IV Ecum. 17, Syntagma II, 258–259; Trull. 38, Ibidem, 392.

Syntagma: *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων* II, edd. G. A. Rhalēs – M. Potlēs, Athēnai 1852.

Theophanes: *Theophanis Chronographia* I, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.

Secondary Works:

Anagnōstakēs 2001: Ē. Anagnōstakēs, «*Περιούσιος λαός*», in: E. Konuntoura–Galakē (ed.), Οι σκοτεινές αιώνες του Βυζαντίου (7ος – 9ος αι.), Ahtens 2001, 325–345.

Haldon 1990: J. Haldon, *Byzantium in the 7th century*, Cambridge 1990.

ISN: *Istorija srpskog naroda* I [History of the Serbian People I], ed. S. Ćirković, Beograd 1981.

Loma 1993: A. Loma, *Neki slavistički aspekti srpske etnogeneze* [Some Slavistic aspects of the Serbian ethnogenesis], Zbornik Matice srpske za slavistiku 43 (1993) 105–126.

Maksimović 1996: LJ. Maksimović, *Pokrštavanje Srba i Hrvata* [The Cristianization of the Serbs and Croats], Zbornik radova Vizantološkog instituta 35 (1996) 155–174.

Niederle 1906–1910: L. Niederle, *Slovanské starožitnosti* II/1–2, Praha 1906–1910.

ODB: *Oxford Dictionary of Byzantium* I–III, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991.

Ostrogorsky 1959: G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in Early Middle Ages*, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) 45–66.

Podskalski 2010: G. Podskalski, *Srednjovekovna teološka književnost u Bugarskoj i Srbiji (865–1459)* [Medieval theological literature in Bulgaria and Sebia (865–1459)], Beograd 2010.

Ramsey 1890: W. M. Ramsey, *The Historical Geography of Asia Minor*, London 1890.

Stratos 1974: A. Stratos, *Το Βυζάντιον στον Ζ΄αιώνα* V, Athēnai 1974.

Treadgold 1997: W. Treadgold, *A History of the Byzantine state and Society*, Stanford 1997.

VIINJ: *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* I (Byzantine sources for the history of the Peoples of Yugoslavia), ed. G. Ostrogorski, Beograd 1955.

Živković 2000: T. Živković, *Sloveni i Romeji* (The Slavs and the Rhomaioi), Beograd 2000.

Živković 2002: T. Živković, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)* [South Slavs under Byzantine rule (600–1025)], Beograd 2002.

Živković 2012: T. Živković, *De conversione Croatorum et Serborum. A Lost Source*, Belgrade 2012.

Предраг Коматина

НАСЕЉАВАЊЕ СЛОВЕНА У МАЛОЈ АЗИЈИ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ ЈУСТИНИЈАНА II И ЕПИСКОПИЈА ΤΩΝ ΓΟΡΔΟΣΕΡΒΩΝ

У актима тзв. *Трулскоī* или *Петo-шестоī сабора*, одржаног у царској палати Труло у Цариграду 691/692. године, помиње се по први пут *епископ τῶν Γορδοσέρβων у ѵровинцији Витинији*, у Никејској митрополији. Име те епископије у науци се углавном повезује са Србима а њена појава објашњава се као последица пресељавања једне групе Срба са Балкана у Малу Азију за време неке од многих подухвата пресељавања становништва које су предузимали византијски цареви током VII века. Ипак, када тачно и одакле су ти Срби били пресељени у Малу Азију није било могуће утврдити. С друге стране, неопходно је истаћи чињеницу да се *епископ τῶν Γορδοσέρβων* први пут помиње управо у актима Трулског сабора из 691/692. године, док у актима Шестог васељенског сабора у Цариграду 680/681. о њему нема помена. То омогућује претпоставку да је до пресељавања поменутих Срба са Балкана у Малу Азију дошло између сабора из 680/681. и оног из 691/692.

Као што је добро познато, на основу података које доносе Теофан Исповедник, цариградски патријарх Нићифор и Георгије Монах, цар Јустинијан II (685–695, 705–711) покренуо је 687/688. године војну акцију против *Буīарске и Склавиније*, која је резултирала царевим победоносним пробојем до Солуна и његовим потчињавањем словенских племена у околини тог града. Покорене Словене цар је затим, 688/689. године, преселио у Малу Азију и населио их у теми Опсикион, а 691/692. године од њих је регрутовао велику војску за свој поход против Арабљана, који се неславно завршио управо захваљујући њиховом дезертирању.

Поставља се питање да ли је међу тим Словенима које је цар 688/689. преселио са Балкана у Малу Азију могло бити и Срба, у чијој је новој домовини затим основана *епископија τῶν Γορδοσέρβων*, која се први пут помиње 691/692. године? Први аргумент у прилог тој тези била би чињеница да је тема Опсикион, у којој су поменути Словени насељени, обухватала, између осталог, и простор Провинције Витиније, у којој се налазила поменута епископија. Други аргумент могао би бити чињеница да су Словени које је цар Јустинијан II тада населио у Малој Азији потицали из околине Солуна. Према познијем писцу, цару Константину VII Порфирогениту (913–959), дошавши из своје северне прапостојбине у време цара Ираклија (610–641), Срби су се најпре населили у Солунској области, где је настао град по њима назван Сервија (на Бистрици/Алијакмону), одакле су се затим вратили на север, да би се коначно настанили у западном делу Балканског полуострва. Иако приповест цара-писца не може бити проверена, у науци се ипак прихвата да је након досељавања Срба са севера, један њихов део наставио да живи у околини Солуна, у подручју Сервије на Бистрици. Стога је сасвим могуће да су и они били захваћени војном акцијом Јустинијана II 687/688. године и мерама пресељавања у Малу Азију наредне године.

Чињеница да је град назван по њима имао свог епископа 691/692. године упућује на закључак да су Срби који су пресељени у Малу Азију тада били хришћани. Такође, употреба назива *Изабрани народ* за војску коју је цар регрутовао 691/692. године из редова словенских племена која је преселио из области Солуна у Малу Азију 688/689. сведочи да је хришћанство било у великој мери присутно код њих. Непосредних података о мерама покрштавања пресељених словенских племена нема, тако да остаје отворено питање да ли су они били хришћани и у старој постојбини на Балкану, или су покрштени тек по преласку у Малу Азију.

UDC: 821.14'04.09-94 Комнин А.
ID BROJ: 211867148
Изворни научни чланак
Рад примљен: 10. 07. 2014.
Рад прихваћен: 23. 07. 2014.

Larisa Vilimonović, PhD
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
larisa.orlov@f.bg.ac.rs

OBSERVATIONS ON THE TEXT AND CONTEXT OF ANNA KOMNENE'S ALEXIAD*

This paper deals with Anna Komnene's ways of conveying important political messages in the *Alexiad* through observation of the narrative structure and arrangement of the text in some episodes. It offers another way of reading the *Alexiad*, which could improve our understanding of this crucial historical source of the Byzantine 12th century. With potential new ways of literary and historical analysis of the *Alexiad* and necessary contextualisation of Anna's narrative and metanarrative, the significant work of the Komnenian princess emerges as a complex mixture of genres. Anna's use of epideictic rhetoric presents a starting point for understanding her work. Through the analysis of the three important episodes in the *Alexiad*, we intend to show various forms of Anna's literary expression which enable us to reveal the hidden meaning of the text, and its historical, and more importantly, its ideological context.

Key words: *Anna Komnene, Anna Dalassene, John II Komnenos, Komnenoi, history, rhetoric, narrative, text, autobiography*

Кључне речи: *Ана Комнин, Ана Даласин, Јован II Комнин, Комнини, историја, реторика, наратив, текст, аутобиографија*

Anna Komnene's outstanding work on Alexios Komnenos' reign has recently raised some interesting debates among modern Byzantine scholars, who

* This study presents results from the project "Christian culture on the Balkans in the Middle Ages: Byzantine Empire, the Serbs and the Bulgarians from the 9th and 15th century" (No. 177015)

considered the questions of authorship, ideas and literary perspective of this highly biased and politically engaged history.[1] Nevertheless, the scholarly attention – except for the very important articles by D. R. Reinsh, A. Kambylis, P. Magdalino[2], and V. Stanković'[3] crucial analysis of Anna Komenes' political ideas behind her history, as part of his extensive work on the literary production of the Komnenian epoch – was not focused on the **ideological context** of the *Alexiad*. In the light of the new approach that has recently been promoted in studies about M. Psellos, M. Attaleiates, N. Bryennios, and N. Choniates,[4] it seems necessary to reconsider Anna Komnene's work from a purely literary perspective in order to understand its completely subversive political ideology, promoted by the first Komnenian princess.

The pioneers of modern Byzantine studies left us a specific legacy concerning the problems of the *Alexiad*. The issue of Anna's mixed up chronology was in the focus of the older generations of scholars, since their approach firstly demanded chronological accuracy in order to consider a work plausible. Anna's work was accused of some chronological, thematic and content inconsistencies, which led to the overlooking of the *Alexiad*'s main distinction: being a masterpiece of Byzantine literature. A somewhat different approach which considers the literary aspect of Anna's history is inevitable for understanding Anna's personal history that appears to be a metanarrative of the *Alexiad*.

A literary approach implies an analysis of Anna's rhetoric and the way she constructed her narrative. Therefore, the **composition** of the *Alexiad* appears to be the crucial starting point in investigation of Anna's conveyed messages. Nonetheless, some important features of the **text structure** show us that Anna intentionally used a sequence of events based on the particular theme of the chapter to achieve a special effect on her audience. A look upon the text, and the way it was arranged in some cases, can lead us to some important conclusions on the hidden meaning of Anna's history.

We have chosen to present some crucial examples of Anna's narratological and rhetorical mastery that show us clearly the path that should be considered when dealing with such a demanding history as the *Alexiad*.

1 Anna's history was reassessed on a very important symposium organised in New York in 2000. The proceedings from this conference were published in the book *Anna Komnene and her Times*, which should be considered as a turning point in contemporary studies of the *Alexiad*.

2 Kambylis 1975 and Reinsch 1990 are especially important. Also see Reinsch 1996, Reinsch 1998, Reinsch 2000, Magdalino 2000.

3 Stanković 2006, Stanković 2007, Stanković 2010

4 To name just a few recent and very important references, among an immense bibliography that is growing daily: Kaldellis 1999, Stanković 2006, Krallis 2012, Neville 2012, Laurizen 2013, Simpson 2013

1. DEATH AND BIRTH OF THE *BASILIS* ANNA

In Book VI of the *Alexiad,* chapter 7, Anna speaks about astrology in the time of Alexios' reign (1081–1118).[5] This extensive passage on astrologers is very interesting for various reasons: it provides us with information on this ancient science, on the Byzantine concepts of belief and superstition, and furthermore, it enables us to understand the cultural climate and disposition of the court towards astrology in the time of the Komnenian epoch.[6] It has been recently noted[7] that Anna's negative disposition towards astrologers was actually her expression of discontent towards her nephew, emperor Manuel I Komnenos (1143–1180), and his favouring of astrology which flourished during his reign. This important remark leads us to the conclusion that Anna's writing was intermittently, if not entirely, politically subversive.[8] Anna's political thought can be defined as a critique of Alexios' successors, John II (1118–1143) and Manuel I, but also as a praise of herself, which was primarily focused on her claim for Alexios' heirdom. Anna considered herself as the unique and only "legitimate"[9] Alexios' heir. She promoted these bold and dangerous thoughts in her history, sometimes plainly, but much more often covertly. Her ways of conveying subliminal messages are of prime interest for us.

In the aforementioned passage, Anna speaks about one important prophecy, which proved to be more inexact than inaccurate. One astrologer prophesied the date of emperor Alexios' death, but he had been wrong. Nevertheless, something curious did happen on that particular day: the Emperor's lion that had lived in the palace died. The next prophecy was even more interesting. Again, Alexios did not die, but this time, one of the most important figures in Alexios' life died, and that was his mother, the empress Anna Dalassene.

5 Alexias 2001, VI 7,1–6 (94.67), 181–183. An interesting analysis of this passage has been offered by Takács 1976, 35–44 and Magdalino 2003, 15–31

6 On astrology in Byzantium see Magdalino 2006, 119–162,

7 See Magdalino 2000, 29–31, Magdalino 1993, 1–15.

8 Magdalino argues the question of intentional anachronisms in Anna's history, which could be understood as her means of criticism of the important events or phenomena of Manuel's reign. – Magdalino (2000), passim. His view could be adopted as a useful pattern for "decoding" Anna's messages.

9 The question of legitimacy in the Komnenian epoch is a complicated one. Anna's "legitimacy" as a "chosen successor" of her father, was part of her more fictional than historical political ideology. Her own "imperial right" is, in our case, considered only from Anna Komnene's perspective, since it was not attested in the political ideology of John's and Manuel's reign. On Anna Komnene's discourse see Vilimonović 2014, 107–120

"After some considerable time he again foretold the date of the Emperor's death and was mistaken; yet the Emperor's mother [his mother], the Empress Anna, died on the very day Catanances had foretold."[10]

The most important element of this passage is its **position** in the text. The story of Anna Dalassene's death does not belong chronologically to this part of Anna's history at all. *The mother of the Komnenoi* is mentioned again and for the last time in the events of 1095.[11] It is curious that the story of Anna Dalassene does not have its logical ending in the history of Alexios' reign, as one might expect, since the emperor's mother was the crucial figure of the Komnenian insurrection, of the success and establishment of Alexios' reign.[12] At first, there is no logical explanation of Dalassene's sudden disappearance from the story. But what is more confusing is the question why Anna mentioned the death of her grandmother in a seemingly casual passage, such as the one on astrologers. There might be an explanation if we reflect upon the structure of the text in this book and the sequence of events, or more precisely, the sequence of the narrative unities. Chapter 7, and the story on astrologers precedes one of the most important autobiographical passages in the whole *Alexiad*.

In chapter 8, we find the story of birth of Alexios' three scions – Anna, Maria and John. The mention of Anna Dalassene's death does not seem as a coincidence at all, since the way she was named is highly indicative. In the *Alexiad*, we find Anna Dalassene named as *mother of the Komnenoi* (μητήρ τῶν Κομνηνῶν), which is typical for Book II, in the story of the Komnenian revolt. Anna intentionally called her this way to stress her importance in the revolt, and her unifying and leading role in the Komnenian *oikos*.[13] Afterwards, we find her as *empress* (βασιλίς, δέσποινα) and *mother* (μήτηρ), which signifies her role in Alexios' reign, where she was indisputably the first and foremost

10 ἐτεθνήκει δ' ὅμως ἡ βασιλὶς Ἄννα καὶ μήτηρ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἥν ὁ Κατανάγκης προεῖπεν Alexias 2001, VI 7,5 (50.51), 182. For English quotations I use E. Dawes' translation of the *Alexiad*, with my emmendatinos in brackets where I find them important. In this case, literal translation is more useful since it shows the way Anna played with words and their meaning, based on their place in the text. In this sentence, even though we know that it is the Emperor's mother, Anna's subject with the imperial title is Anna Dalassene, and not Alexios who is referred to as ἀυτός. I prefer the sentence "his mother, the Empress Anna" as the one that precisely bears Anna's hidden message, instead of "the Emperors mother, Empress Anna", since it directs the reader's attention towards the imperial title of Anna Dalassene, and her *basileia*.

11 Alexias 2001, X 4,5 (64), 292

12 There is only one article that reconsiders the question of Anna Dalassene's fall from favour – Runciman, 1949, passim. Nevertheless, V. Stanković dealt with her political role and significance even after the retirement, through thorough analysis of her endowment, the Monastery of Christ Pantepotpes. See Stanković 2006, 327–330, Stanković 2011, 52–56

13 On Anna Dalassene's role and significance see Stanković 2006, 18–41, 119–128

influential figure in the empire, according to Anna's testimony.[14] We also find her in the text three times as *Anna Dalassene* (ἡ Δαλασσηνὴ Ἄννα),[15] which can be understood in the context of her individual role, as one of the most powerful women of her ages, who acted not only as part of the Komnenian *oikos*, but also as the heiress of her respectful ancestors, and not only for her sons, but also for herself and her own ambitions.[16] It seems to us that these layers of characterisation of Anna Dalassene are possible to detect, since her dominant political role was vital for Anna's own claim for power.[17]

It is hardly accidental that the story of the all-powerful Anna Dalassene and Alexios' dependence on her is attested only in the *Alexiad*, where we find a significant amount of diminution of Alexios' political ability, compared to his mother's.[18]Anna's gender awareness should also be noted: she puts forward her grandmother as a unique and undisputed example of women's ability to rule, as equally as men, or even better.[19]

All these aspects of the character of Anna Dalassene are crucial for understanding Anna's way of telling a story, or rather, of constructing a narrative. By naming her grandmother in various ways on various occasions, Anna conveyed important messages on the role and ways the most important Komnenian woman exerted power.

---

14 On Anna's messages behind the presentation of Anna Dalassene in the *Alexiad see* – Vilimonović 2014, 259–265

15 "<...>ἡ μήτηρ τῶν Κομνηνῶν, ἡ Δαλασσηνὴ Ἄννα<...>- "Alexias 2001, II 5,1 (13); "<...>ἡ Δαλασσηνὴ καὶ μήτηρ τῶν ἀριστέων ἐκείνων παίδων<...>"- Alexias 2001, II 5,3 (38); "ἡ δὲ Δαλασσηνὴ πρὸς αὐτοὺς<...> "- Alexias 2001, II 5,5 (60)

16 In this respect, it is interesting to consider Anna Dalassene's politics, as seen in the *Alexiad*, as a satisfaction of her own personal ambitions. Dalassene did act in favour of her sons, that is, in favour of the Komneian *oikos*, of which she took over the helm to ensure the imperial throne. Nevertheless, her own political ambition to be involved in the imperial politics and to rule led to her joint rule with her son, Alexios I Komnenos. These important, if not crucial, elements of Anna Dalassene's politics significantly change the picture of the ways women could exercise their power. The case of Anna's grandmother was certainly the most favourable for her argument, since Anna Dalassene's influence on her son was indisputable and overwhelming. According to the *Alexiad*, it looks like Anna Dalassene did not act to ensure the throne for her son, but for herself. This embellished picture of the Komnenian mother comes in detail only from Anna Komene. Whether historically accurate or not, it speaks certainly about Anna Komnene's own ambition as heiress of an aberrant woman, but undisputedly the one to be remembered.

17 Gouma-Peterson 2000,113–116; Stanković 2006, 181–182, Vilimonović 2014, 254–259

18 One might recall Lemerle well-known evaluation of Alexios as "faible devant les femmes" – Lemerle 1977, 298

19 Alexias 2001, III 7,1 (14.16), 103. The author's gender is one of the crucial elements of the *Alexiad*'s uniqueness, since it influenced the way certain events and characters were presented. In this regard, it is perfectly understandable why women were the leading figures of the *Alexiad*.

Anna's ways of referring to her grandmother have proved to be logical and sustainable so far. At this point, the only entitling that was utterly peculiar was in the passage we are dealing with. In the mention of her grandmother's death, Anna calls her simply *basilis Anna*. If we consider this problem in the context of the story about astrologers, there is no logical explanation. However, if we look further in the text, some sort of explanation that might be plausible is offered. The story of *baslis Anna's* death precedes the story of Anna's own birth, in which she stressed the importance of being "born in the purple", and even more importantly, of being included in the imperial acclamations next to the purple-born Constantine Doukas.

The flow of the narrative connects these two stories: the prophecy about Robert Guiscard's death led to the story about astrologers and the prophecy about Alexios' death, which lead to the account on Anna Dalassene's death. Chapter 7 ended with the story of Robert Gusicard's death which enabled Alexios to return triumphantly to the capital, where he found his empress in labour. Chapter 8 opened with Alexios' triumph, which announced the most important event for the dynasty: the birth of the first purple-born child, and that child was Anna Komnene. Historically, the sequence of events in this part of the *Alexiad* should neither have included the mention of Anna Dalassene's death, nor the birth of the three imperial scions, since these events happened in the lapse of almost one decade. Therefore, we should reconsider Anna's messages within the context in which all of these events were mentioned, that is, the ideological context that can be deduced from the arrangement of the text in this part of the narrative.

Since Anna Dalassene was mentioned only in this part of the *Alexiad* as *basilis Anna*, we should take into account Anna's tendency of presenting her own ambitions through her grandmother's achievements. This puzzling naming of Anna Dalassene as *basilis Anna* obviously stands in this part of the text to indicate its antecedent, which is, after just one passage, the purple-born Anna. The story of the death of *basilis Anna* should be considered together with the story of Anna's own birth. The death of her grandmother (even though it happened after Anna was born), stands as a powerful portend of her own birth.[20]

20 Anna's mannerism of connecting with the protagonists, for the purposes of focusing the audience's attention to herself and her artificially unique position within the imperial *oikos*, with the use of the possessive pronoun –ἐμός– is used also in relation to Anna Dalassene. Anna connects herself with the powerful *mother of the Komnenoi*, by designating her as "my grandma" (ἐμὴ μάμμη), in a passage where she lauds the reigning abilities of Anna Dalassene. Only in this passage (Alexias 2001, III 7,2 (11.19), 103), where the praise reaches its climax, Anna chooses to refer to her protagonist with words designating close familial relationship, thus intentionally connecting herself with the picture of the almighty Komnenian mother. –Vilimonović 2014, 255

Anna Dalassene was renowned for her specific designation *mother of the Komnenoi* and *mother of the emperor*.[21] A unique mention of *basilis Anna* suggests Anna Komnene's subliminal message about the preponderance of her birth. Moreover, it reveals Anna's ambition to be the next *basilis Anna*, and the successor of her almighty grandmother.

Lastly, maybe this interpretation of Anna's text also offers a possible answer to the question of the important and puzzling **omission of Anna Dalassene's fall from grace**. Anna's **silence** about the circumstances of Alexios' mother's withdrawal from power is certainly deliberate. Her grandmother presents a pivotal character of the *Alexiad* and one would expect to find a complete story on her last years where instead total silence lies. Anna's silence has, as a matter of fact, been signified as an important element of her means of conveying subliminal political messages.[22] Her silence in Anna Dalassene's retreat is certainly personal and politically engaged. Anna Komnene probably tucked these events into silence, since a story of the most powerful Komnenian woman did not have a praiseworthy ending in the context of a woman's rule.

The silence that surrounds the faith of Anna Dalassene can be compared to a similar case: the destiny of *ex-basilis* Maria of Alania. Both of these women were **personally important** to Anna, and she used them as an argument for her aptitude for the imperial throne, since their political role in the turbulent times before the Komnenian ascent, and in favour to it, was undisputable and even crucial. At least that was what Anna tried to convince us. Nevertheless, it is important to note that Anna was silent about the inglorious end of the political carrier of her grandmother and her untried mother-in-law. On the other hand, she did not refrain from praise when she spoke about their political roles in ensuring the imperial throne for the Komnenoi, wherefore it can be concluded that, for Anna Komnene, only ways in which women could exercise their power with success and admiration were of prime importance. The resounding echo of Anna Dalassene's legacy is clearly shown in Anna's *rhetoric of praise* addressed to her grandmother, after whom she was named, and whose politics she wished to emulate.

Anna's ambitions were, in this exemplary passage, laconically compiled in the epithet she used in combination with her grandmother's name: she was not renowned as *basilisa Anna,* but as *mother of the Komnenoi, Anna Dalassena, empress,* or just simply, *mother*. That mysterious empress that Anna Komnene

21 Not only in literature, but also in official documents. See Stanković 2006, 122

22 Buckler 1929, 251–256; Leib 1958, passim. The most significant is her silence about John II Komnenos' life and role before 1118, see Stanković (forthcoming). On Anna's criticism and especially her silence as means of creating a complete *damnatio memoriae* of her brother's role and significance as their father's co-ruler see Vilimonović 2014, 271–288

alludes at actually never came to power. It was rather her wish to be the one, which is apparent precisely from the selected narrative imagery where the death of *basilis Anna* was superseded by the birth of the *purple-born Anna*.

2. THE BIRTH OF THE *PORPHYROGENITI*

Another story that is obviously inconsistent, compared to the surrounding events and the main narrative theme, is the story of the birth of Alexios' three scions. We should consider this extensive passage as a separate narrative unity belonging to Anna's *autobiography* that is interwoven into the *main narrative* that is, into the story of Alexios' deeds.

This story speaks about the birth of Anna and Maria Komnene and John Komnenos, and it is centred on Anna's birth to which John's birth is juxtaposed. Maria's birth has a role of conjunction between these two opposing stories: as a passing-by sentence that begins with the word *ἐπεί* which stands as explanatory mark of the story that immediately follows.

"[Since they beget another daughter]<...>they much desired to have a son as well, and their prayer was granted."[23]

The choice of the word *ἐπεί* is very significant since it focuses the reader's attention on the story that follows. John's birth presents the story on which the authoress aimed the audience's attention. What is even more significant is that behind the focus on John's birth lies Anna's tendency to compare the story of her own birth with her brother's. These two stories show an apparent antagonism on various levels.[24] The aesthetic criteria are one of the very important ones.[25] Anna tried to convey the message of her unprecedented resemblance with the father emperor, in contrast to the other children. There is a certain amount of decreasing gradation in the description of the children's physical likeness with their imperial parents. Anna completely resembled the father-emperor, while Maria resembled her "ancestors", which is obviously more imprecise than the previous description. On the other hand, John was not compared physically to any of his predecessors. What is even more striking, we are left with a detailed account of his appearance, apparently, for the purposes of criticism.

The description of the physical appearance of the new-born baby, the emperor-to-be, contains important features that suggest a negative disposition

23 "ἐπεὶ δὲ τοῖς βασιλεῦσι καί δεύτερον ἐτέχθη θῆλυ, ἀναφέρον μὲν κατὰ τὴν ὄψιν ἐς τοὺς προγόνους, ἐμφαῖνον δ' ἅμα καὶ τὴν ἐσύστερον ἐπιλάμψουσαν αὐτῷ ἀρετήν τε καὶ φρόνησιν, ἐπεπόθουν καὶ ἄρρεν τεκεῖν καὶ διεὐχῆς αὐτοῖς τοῦτ' ἦν."Alexias 2001, VI 8,4 (28.31), 185

24 See Orlov 2012, 354–356; Vilimonović 2014, 110–114, 277–279.

25 Anna's protraiture presents a significant literary ploy. Through a form of physical description she introduces simultaneously a description of a moral character. – Laiou 2000, 9

of the authoress towards her younger brother. While all the protagonists in the *Alexiad* are described in a typical praiseworthy manner,[26] with golden-reddish hair, pale or milky white complexion, and rose cheeks,[27]the description of John is quite far from the lauded esthetical topoi:

"The child had a **swarthy complexion, broad forehead, lean cheeks**, a nose neither snub nor aquiline but something between the two, very black eyes which betokened, as far as one can judge from an infant's face, a quick intelligence."[28]

It is interesting that Anna never spoke about her own physical appearance. She stated that someone else should judge her appearance, not her. Nevertheless, she did leave us an important clue, she wished to be remembered. According to her testimony, she resembled her father completely.

"And at dawn on a Saturday a female child was born to them who was **exactly like her father**, they said; that child was I."[29]

In the ideological concept of the Komnenian mosaics, there is one important feature that could be useful for Anna Komnene's case. Images of men – of fathers and sons, of emperors and their successors – show a significant semblance, indicatinganestablished and predetermined succession line. In the world of imagery, a chosen imperial heir was presented as a heritor of his father's physical features.[30]Visual culture spoke through images, and physical semblance spoke about state ideology and one's predestination for the imperial throne. If we consider Anna's literary work as her most important endowment that speaks of her ideology, not through visual images, but through textual im-

26 The beautiful characters bestowed with white skin, dazzling eyes, rosy cheeks and blond, golden hair are found in the Byzantine literature from 11th century onwards, as Hatzaki 2009 has pointed out. She wrote on the perception of beauty in art and literature from 11th to 14th century. About established esthetical topoi especially, 8–10

27 See, for example, the descriptions of Constantine Doukas (Alexias 2001, I 12,3 (80.83); III 1,3 (34.41)), Maria of Alania (Alexias 2001, III 2,4 (20.37)) and Irene Doukaina (Alexias 2001, III 3,3 (18.46)). Alexios' main enemies – Robert and Bohemond – where also described in a lauded manner with the same *topoi*, which can be explained as a literary means of contributing to Alexios' magnitude. Only John's description stands alone in contrast to all the others, which can be understood as Anna's specific discourse of which the crucial motive was John's unfitness for imperial throne.

28 "τὸδὲ παιδίον μέλαν ἦν τὴν χροιάν, μέτωπον τούτω ἐυρύ, παρειαι ὑπόξηροι, ῥὶς οὔτε σιμὴ οὔτε κάμπτουσα πρὸς τό γρυπόν, ἀλλὰ μέση πως ἀμφοῖν – ὀφθαλμοὶ μελάντεροι καὶ τὸ ὑποακαθήμενον ἦθος καὶ ὀξύ, ὅσον ἐκ βρεφυλλίου σώματος εἰκάσαι. ἐμφαίνοντες." – Alexias 2001, VI 8,5 (41.45), 185. The adjective μέλας, which suggested of a dark and malignant character, had an especially negative meaning.

29 "τίκτεται τούτοις παιδίον θῆλυ ἐμφερές<...>κατὰ πάντα τῷ πατρί." Alexias 2001, VI 8,1 (85.86), 184

30 Hatzaki 2009, 25–27

ages, then her emphasis on the complete resemblance with the father-emperor suggests an important political message: that only she was the predestined heir of their father.

A passage on her birth bears a lot of ideological motives that are carefully interwoven in the text. Such is the seemingly incidental notion on the great joy of the Doukai family when Anna was born:

"All the ceremonies usual at the birth of an Emperor's child were performed most lavishly, that is to say, acclamations and presents and honours given at such a time to the heads of the Senate and the army, so that all were more joyful and exultant than ever before and loud in their praises, **especially the Empress' [blood] relations who could not contain themselves for joy**."[31]

The description of these lavish ceremonies shows a certain amount of ambiguity when compared to those that followed John's birth:

"Then you would have seen the palace full of rejoicing and no shadow of sorrow or even care, for all the well-disposed rejoiced from the bottom of their heart, **whilst the others feigned delight**. A people, as a rule, is ill-affected to its rulers, but by much pretence and flattery win the favour of their superiors."[32]

Anna's reflexion on the deceptive and fraudulent nature of some people should be taken in the context of her own negative disposition towards this particular event. That *feigned delight* could be understood as her own sentiment, since she ended the story of her birth with the ambiguous statement:"This was perhaps symbolic of what should befall me later, whether it can be called good, or on the contrary, ill fortune."[33]

She leaves her audience here without a clue on the meaning of her ill fortune, but she did speak about the events that "befell her later", in the following lines when she described the birth of the first son and heir, John II Komnenos.

31 Alexias 2001, VI 8,3 (11,16), 184. Here, Anna uses a construction "καθ΄ αἷμα προσήκοντες" which is typical for denoting Alexios' group of closest followers, mostly on the battle field. It is interesting that Irene is presented also as having her **own** group of closest people, which is emphasised especially in this passage. Anna intentionally stressed this to strengthen once more her close and unique relationship with the Empress mother and with her kinship. That mutual connection with both of the parents, on which Anna persisted, symbolisesthe idea of her double legitimacy. See Stanković 2006, 202–209. On Anna's favourisation of the *Doukai oikos* in the *Alexiad* see Vilimonović 2014, 140–242

32 "καὶ ἦν ἰδεῖν τὰ βασίλεια χαρμονῆς ἀνάπλεω καὶ πένθους οὐδαμοῦ οὐδ' ἑτέρας οἱασδηποτοῦν ἐννοίας, **τῶν μὲν** ἐκ μέσης θαλάμης καρδίας **χαιρόντων** ὁπόσοιεὖνοι, **τῶν δὲ συσχηματιζομένων χαίρειν**."Alexias 2001, VI 8,4 (35.38), 185. Anna used **μὲν... δὲ** to emphasise the antagonism, whilst in the description of the ceremonies that followed her birth there is no use of these particles. Instead, she insists that "everyone" (ἅπαντες) were pleased, but above all (καὶ μᾶλλον), the Empress' kinship.

33 "προμάντευμα δὲ ἴσως τοῦτο τῶν ἐμοὶ ξυμπεσόντων ἦν εἴτε εὐτυχημάτων εἴτε τοὔμπαλιν δυστυχημάτων" Alexias 2001, VI 8,3 (26.28), 185

The whole narrative unity ends with the story of John's baptism and crowning in the church of Hagia Sophia. From the literary perspective, we could divide Anna's narration in the following way:

1. Exposition – when Anna opens the story of her birth;
2. Complication – when Anna describes the ceremonies that followed her birth and her place in the imperial acclamations jointly with Alexios'co-ruler;the purple-born Constantine Doukas;
3. Climax – represents the birth of the "much desired" son and heir;
4. Resolution – ends in raising"this child to the rank of Emperor".

When viewed as a separate narrative unity, this important passage carries a lot of crucial political messages[34] that were focused on Anna's claim for the imperial throne, based on the events and circumstances of her birth. The story of her birth presents one of the typical examples of *basilikos logos* prologue, which is usually reserved for the story of birth and origin.[35]Anna's own birth is described in a highly flattering manner, where the stress is laid on her likeness to her father, with an almost magical connection to him while she had been waiting in her mother's womb for the emperor's return. The simultaneous occurrence of these events – Alexios' triumphant return and Anna's birth – conveys the message of Anna's almost transcendental predetermination for the imperial throne. Her predestined *basileia* was confirmed once more in her binding to the purple-born Constantine Doukas, and his imperial legacy.[36] The story of Maria's birth presents a conjunction between the two opposing stories. Maria's birth followed Anna's, and thisis convenient in a literary sense, since it conceals an overt comparison of Anna's and John's birth. The story of Maria's birth is not as descriptive as those of Anna's and John's, which leaves us with an impression of a passing-by story. The most interesting indicator that refers to Anna's intentional way of constructing this narrative unit is the silence about the birth of all the other purple-born children of the imperial couple. This clearly suggests Anna's intention not to speak about the birth of Alexios' and Irene's children and to tell the story of the right she gained by her birth, of which she was deprived with the birth of John Komnenos. The story of her birth is concluded with the birth of John Komnenos, which chronologically does not pertain to this part of the narrative, but contextually completely fulfils the intention of Anna Komnene to conclude the story of the "ill fortunes that befell her" after her birth with the story of John's coronation.

34 Stanković (forthcoming), 7–10, analysed Anna's narration on John's coronation and on subtle, but probably intentional, omissions she made.

35 Men. Rhet 1981, 80–82

36 On the role and significance of Constantine Doukas in the *Alexiad* see Stanković 2006, 33–34; Stanković 2007, passim; Vilimonović 2014, 194–209

3.THE BIRTH OF THE EMPEROR'S TWINS

The third story we chose to analyse in order to show Anna's use of textual and narrative construction for the purposes of a political manifesto is the account of the birth of John II's children. This notion appears quite suddenly in the narrative and at first it seems to bear no significant meaning. However, if we consider the meagre amount of John's presence in the history of Alexios' reign, than this information appears to be of prime importance:

"Whilst he was journeying to Thessalonica, the first son of the prince [basileus] John Porphyrogenitus was born at Balabista and a little girl was born at the same time."[37]

This sole information on the birth of John's twins raises many questions, such as: Why were his children born outside the capital, and the purple-room? Was it dangerous for his wife, Irene Piroshka to stay alone in the capital? Why did Anna choose to mention this occurrence so important for the dynasty in such a restrained manner? The most important question for us is the third question that could also provide possible answers for the first two.

The starting point for our argument presents the fact that Anna **did feel the need to mention this event**, even though she could have kept it insilence, as she had done with almost all the events that concerned John Komnenos. What seems as the authoress' intentional criticism towards her brother is the mention of the unflattering circumstance for the young emperor-to-be that his first born son was **born outside the capital**, and what is even more important, that **he was not a purple-born**.[38]While Anna in this passage referred to John as *porphyrogennetos* and *basileus,* apart from designating his son as a "first-born", she did not addany of the expected imperial epithets for his son. Apparently, for Anna Komnene it was of greatest importance**to prevent this disparaging circumstance about the birth of the John's successor from falling into oblivion**.[39]

37 "ἐν δὲ τῷ τὴν πρὸς Θεσσαλονίκην ἀνύειν ἐτέχθη ὁ πρωτότοκος τῶν υἱῶν **τοῦ πορφυρογεννήτου** καὶ **βασιλέως** Ἰωάννου κατὰ τὴν Βαλαβίσταν συνεπαγόμενος ἐν τῷ τίκτεσθαι καὶ ἕτερον θῆλυ." Alexias 2001, XII 4,4 (42.44), 370

38 All of his children were born before 1118, before John's ascent to the throne. Nevertheless, all of his children were praised as purple-born children. See, Stanković 2006, 94. In this respect, it is rather curious but highly indicative that Anna precisely chose to mention that John's first-born son was born away from Constantinople and the Great palace.

39 Anna's play with words and meanings is interesting especially when she defines the rule and nature of a history. She stresses that she wrote the history of Alexios' deeds to prevent them from falling into oblivion. After thorough reassessment of Anna's work it is clear that she actually wrote her personal history about her imperial right to prevent it from being forgotten. For a look behind the history writing in the 12th-century Byzantium with special emphasis on Nykephoros Bryennios and Anna Komnene see Stanković 2006, 191–196; Stanković 2010,

In this way, her seemingly casual intrusion into the text with the information on the birth of John's twins emerges as a means of mockery of John's scions who were deprived of the right to be born in the purple-room of Constantinople, and, therefore, bereft of being immediately predestined for the imperial throne, as Anna was, according to her own testimony and the circumstances of her birth, which were presented as a paradigm of the proper imperial birth. What is even more indicative is Anna's way of entitling her brother, whom she deliberately in her history avoided to designate as *basileus*.[40] In this sentence, she used precisely this term, as it contributed even more to Anna's subversive intention to mock her brother and the fact that his first-born son was not a purple-born, that is, that he was not a Constantinopolitan.[41] It is interesting that Anna did not mention the birth of the rest of John's children, who were born in Constantinople. The intention here seems to be only for contemptuous reasons.

The argument about the derogatory meaning behind this story can be supported with a look upon the following text, where Anna describes the incident that occurred in Constantinople, when Alexios (and probably John with him) returned to the capital,

"Suddenly a very violent southwest wind arose, blew this statue (*of Constantine the Great) off its pedestal and hurled it to the ground, the sun was then in the sign of the Bull. Most interpreted this as **a bad omen**, especially the Emperor's ill wishers; for they whispered that this accident portended the Emperor's death. <…>"[42]

In this part of the text, the way Anna sequenced the events is of prime importance: after the birth of John's children, on their return to the capital, a statue of Constantine the Great, the founder of the city, fell and broke. This part of the narrative gives an impression of a bad omen that immediately followed the birth of John's twins. This way, Anna provided the story of the birth with an important "miraculous" event indispensable for every *basilikos logos*. Anna's rhetorical mastery in this case shows clearly how she used a miraculous but also a"bad omen" not to favour John's twins through the form of *basilikos logos*, but to scorn them through the form of *psogos*, that is, the *rhetoric of blame*.

passim and Stanković 2011, passim. On the importance of history for Anna Komnene see Vilimonović 2014, 22–36

40 She used other forms instead – Vilimonović 2014

41 The rise of the Komnenian *oikos* started as soon as they became "Constantinopolitans". Relations with clients and kinship they made in the capital were crucial for their subsequent rise and for the success of their establishment on the imperial throne. See Stanković 2006, passim.

42 Alexias 2001, XII 4,5 (56.60), 370

CONCLUSION

The three chosen examples offer a new and conceivable approach towards Anna Komnene's "history", which appears to be rather a mixture of genres[43] and a compound of different narratives. Its literary and rhetorical complexity calls for another sort of approach which would include a necessary contextualisation of separate narrative units, and the understanding of the way Anna structured her text. Sometimes, only a sequence of narrative "images" would reveal the hidden meaning of the text, and bring Anna's conveyed political messages to the surface. Anna's *rhetoric of praise and blame* presents the crucial element for understanding her composite work which can be defined as history only in terms of a personal history. The intent and purpose of the work lead to the conclusion that it was composed to prevent Anna's personal history, or rather, her political manifesto, from falling into oblivion. For us, a new way of investigating Anna's written message that calls for a complete deconstruction of her narrative is of prime importance in order to decode the crucial elements of the *Alexiad*'s metanarrative.

List of references

Sources

Alexias (2001): *Annae Comnenae Alexias*, eds. Diether R. Reinsch and Athanasios Kambylis, Berlin and New York: Walter de Gruyter

Men. Rhet. (1981): *Menander Rhetor*, ed. D. A. Russell – N. G. Wilson, Oxford

Bibliography

Buckler, Georgina (1929): *Anna Comnena: A study*, Oxford

Frankopan Peter: *Kinship and the distribution of Power in Komnenian Byzantium*, HER 495, 1–34

Gouma-Peterson, Thalia (2000), *Gender and Power: Passages to the Maternal in Anna Komnene's Alexiad*, in: Th. Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York-London, 107–124

Hatzaki, Myrto (2009): *Beauty and the Male Body in Byzantium*, Palgrave Macmillan

Kaldellis, Anthony (1999): *The Argument of Psellos' Chronographia,* Leiden:Brill

Kambylis, Athanasios (1975): *Zum 'Programm' der byzantinischen Historikerin Anna Komnene*, Athens,

Krallis, Dmitris (2012): *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh-Century Byzantium*, Arizona

43 For the question of genre and literary aspect of Anna Komnene's work see Reinsch 2000, passim; Ljubarskij 2000, passim; and Anna's rhetoric of lament Quandahal-Jarratt 2008, passim; Neville 2013, passim; Vilimonović 2014, 124–140

Laiou, Angeliki (2000), *Introduction: Why Anna Komnene?*, in: Th. Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York – London, 1–14

Lauritzen, Frederick (2013): *The Depiction of Character in the Chronographia of Michael Psellos*, Brepols

Leib, Bernard (1958): *Les silences d'Anne Comnène*, Byzantinoslavica 19, 1–10.

Lemerle, Pol (1977): *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris

Ljubarskij, Jakov (2000): Why is the Alexiad a Masterpiece of Byzantine Literature?, in: Th. Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York – London, 169–187

Magdalino, Paul (1993): *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge

Magdalino, Paul (2000): *The Pen of the Aunt: Echoes of the Mid-Twelfth Century*, in: Th. Gouma-Peterson (ed.), *Anna Komnene and her Times*, New York-London, 15–43

Magdalino, Paul (2003): *The Porphyrogenita and the Astrologers: A Commentary on Alexiad VI.7. 1–7*, in: *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honor of Julian Chrysostomides*, Aldershot, 15–31

Magdalino, Paul (2007): *Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th–12th centuries)*, in: P. Magdalino – M. Mavroudi (eds.), *The Occult Sciences in Byzantium*, Geneva, 119–162

Neville, Leonora (2012): *Heroes and Romans in Twelfth-Century Byzantium. The Material for History of Nikephoros Bryennios*, Cambridge

Neville, Leonora (2013): *"Lamentation, History and Female Autorship in Anna Komnene's Alexiad"*, Greek, Roman and Byzantine Studies 53.1, 192–218

Orlov, Larisa (2012): *Anna Comnene – autobiographical notes*, in: Byzantine World on the Balkans, II, Belgrade: Institute for Byzantine Studies, SASA, 349–364

Quandahl, Ellen – Jarratt, Susan 2008, *"To Recall Him... Will be a Subject of Lamentation": Anna Comnena as Rhetorical Historiographer*, Rhetorica 26, 3, 301–335

Reinsch, Diether Roderich (1990): *Zum Text der Alexias Anna Komnenes*, JÖB 40, 233–268

Reinsch, Diether Roderich (1996): *Zur literarischen Leistung der Anna Komnene*, Upsala, 113–125

Reinsch, Diether Roderich (1998): *Die Zitate in der Alexias Anna Komnenes*, Σύμμεικτα 12, 63–74

Reinsch, Diether Roderich (2000): *Anna Komnene, Eine Gebildete Frau in Byzanz*, Berlin, 159–174

Simpson, Alicia (2013): *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford

Stanković (forthcoming): *John II Komnenos Before the Year 1118*, in: A. Buccossi-A. Rodrigues Suarez (eds), *In the Shadow of Father and Son: John II Komnenos and His Reign* (Ashgate), Aldershot.

Stanković, Vlada (2006): *The Komnenoi in Constantinople (1057–1185). The Evolution of a Ruling Family*, Belgrade (in Serbian)

Stanković, Vlada (2007): *Nikephoros Bryennios, Anna Komnene and Konstantios Doukas. A story about different perspectives*, BZ 100–1 (2007), 169–175

Stanković, Vlada (2010): *The Preface to Nikephoros Bryennios' Material of History*, ZRVI 47, 137–148 (in Serbian)

Stanković, Vlada (2011a): *Comnenian monastic foundations in Constantinople: questions of method and historical context*, BIG II, 47–73

Stanković, Vlada (2011b): *Lest we forget: History writing in the Byzantium of the Komnenoi and the use of memories*, Memory and Oblivion in Byzantium, A. Milanova – V. Vatchkova – Ts. Stepanov (eds.), Sofia 2011, 59–65

Takács, Sarlota (1976): *Oracles and Science: Anna Comnena's Comments on Astrology,* BF 23, 35–44

Vilimonović, Larisa (2014): unpublished PhD dessertation *Strucure and features of Anna Komnene's Alexiad – Emergence of a personal history* (in Serbian)

Лариса Вилимоновић

РАЗМАТРАЊА О ТЕКСТУ И КОНТЕКСТУ *АЛЕКСИЈАДЕ* АНЕ КОМНИН

Алексијада Ане Комнин представља у жанровском погледу једно комплексно дело, што изискује нужну потрагу за новим приступима њеном изучавању. Најзначајнији метод представља деконструисање и тумачење Аниног наратива, као и издвајање метанаратива, односно „велике приче".

Начин на који је Ана структурисала свој текст пружа подстицај за преиспитивање старих приступа и отвара нове могућности, због чега смо овакав приступ искористили на примеру три веома значајне епизоде *Алексијаде* – вест о смрти Ане Даласин, рођење Алексијеве и Иринине деце и рођење Јованових близанаца. Ове, наизглед неповезане приче заједно припадају једном истом метанаративу који је заправо Анина лична прича, односно њена лична историја о њеном царском праву и неоспорном, двоструком, легитимитету. Наизглед успутне вести, управо по свом месту у тексту, и према догађајима који следе у нарацији, показују да служе у сврхе преношења порука, не само путем отворених исказа, већ и путем изгледа самог текста и Аниног начина слагања „наративних слика", односно наративних целина.

Један другачији и посве нови приступ, који служи да се разуме идеолошка, а не само историјска позадина дела, подразумева тумачење *Алексијаде* и као ремек-дела византијске књижевности, што износи у први план истраживања Анин реторски израз и њен аутобиографски дискурс.

УДК: 94:355.34(497.11)"13/14"
ID BROJ: 211875852
Изворни научни чланак
Рад примљен: 21. 03. 2014.
Рад прихваћен: 02. 04. 2014.

Aleksandra A. Fostikov MA
Istorijski institut
Knez Mihailova 36, Beograd
aleks.fostikov@gmail.com

Dr Vladeta M. Petrović
Istorijski institut
Knez Mihailova 36, Beograd
vladeta.petrovic@iib.ac.rs

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ВОЈНЕ УЛОГЕ ЗАНАТЛИЈА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ*

Током периода мира, главна улога занатлије сводила се на рад у сопственој професији и извршавање одређених обавеза, а његов значај почивао је на његовој функцији произвођача. Међутим у случају рата, немирног времена или у појединим околностима, занатлија је стицао и додатну- војну функцију, како у оквиру војске владара или господара , тако и у случају одбране свог утврђеног боравишта. У оквиру таквог контекста у раду се разматра неколико питања везаних за улогу занатлије у рату, маршу, током опсаде и одбране града.

Кључне речи: занатлија, војска, опсада, одбрана, средњовековна Србија.

Key words: craftsmen, army, siege, defense, medieval Serbia.

Улога и значај занатлије средњовековне епохе почивали су на чињеници да је, захваљујући посебним знањима и вештинама, обављао подјед-

* Рад настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја: Средњовековне српске земље (13–15. век): Политички, привредни, друштвени и правни процеси евиденциони бр. 177029 и Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије евиденциони бр. 47025.

нако важне функције како у миру, тако и током рата. У мирнодопском периоду, главна улога занатлије, сводила се на бављење занатом, и извршавање одређених обавеза, а његов значај почивао је на функцији произвођача, који је намиривао различите потребе свог господара, или пак потраживања тржишта.[1] Међутим у случају рата, похода, као и приликом опсаде или одбране града, занатлије су, према правилу, добијале додатну – војну функцију, у армији господара или у одбрани свог утврђеног боравишта.[2]

Прве податке о словенским занатлијама као пратиоцима војске, бележе византијски извори. Они их углавном помињу као техничку испомоћ у аварско-словенским походима, заслужну за прелазак воде. О вештини словенских занатлија у овом раном периоду, сведочи и помен словенског израђивача ратних машина на бојном пољу испред опседнутог Солуна, који налазимо у другој књизи Чуда Св. Димитрија.[3]

У складу са развојем технологије и техника рата, у феудалној српској војсци занатлије су чиниле посебно организован одред у оквиру неборбених јединица, које су се кретале попут коморе, као део помоћних трупа – лако наоружане пешадије и стрелаца (зависни сељаци и власи), као трећи род војске – по правилу иза пешадије и коњице. Типичан занатски одред чинили су припадници разних струка, међу којима се по значају обично издвајају делатници грађевинарске и ковачке вештине, неопходни ради форсирања терена, опсаде града, израде или поправке оружија, те других потреба, попут поткивања коња.[4]

Делимичан увид у разноликост струка, као и у функције и вештину једног таквог занатског одреда, допушта опис инжењерије Стефана Лазаревића, сачуван у позном препису хронике династије Тимур Ленка на персијском језику, који се својевремено налазио у библиотеци у Самарканду, а чији испис је делимично сачуван у путопису Косте Мандића.[5]

1 У новије време о занатству и обавезама занатлија: Фостиков 2012, 105–126;. Фостиков 2013, 51–69, са старијом литературом.

2 Спремић 1994, 579.

3 Curta 2004, 524. О другој књизи Чуда св. Димитрија, видети: Bali 2012, 151 и даље.

4 Veselinović 1994, 389; Веселиновић 1995, 156, 161–162; Lepage 2005, 121. Добар пример за улогу занатлија у рату даје Константина Михаиловић из Островице при опису градње Јени Хисара: *Цар Мухамед, сакупивши војску, правио се ако да хоће да крене на Карамана и узео је са собом мајсторе, дрводеље, фарбаре(зидаре), коваче, кречаре, друге разноврсне занатлије са свим алатом који је коме био потребан*; видети Михаиловић 1959, 32.

5 Испис је исти забележио према усменом преводу тадашњег хоџе, управника библиотеке и старина у Маузолеју Гур Емир-а и који му је персиски истумачио помоћу руског језика. Мандић 1928, 401–402. Према истом рукопису након битке код Ангоре, веште занатлије као и сви они вешти неком послу, попут људи од пера су у складу са Тимуровом полити-

Након Ангоре Тимур је, према подацима ове хронике, у заробљеништво повео и *седамдесет неимара и мајстора друге руке*, од којих К. Мандић бележи имена двадесет шесторице и екскурсе који се односе на два врсна *неимара*, као и двојицу израђивача коване коњске опреме.[6] Иако занати двојице *неимара* остају непознати услед чињенице да сам аутор користи овај балкански турцизам арапског порекла приликом дефинисања њиховог занимања[7], свакако да су се и у овом одреду, као и у инжењерији осталих владара и господара, налазили, сем градитеља каменом, још и обрађивачи дрвета – дрводеље – тесари и седлари, те неке друге занатлије неопходне за ратне потребе, као и поједини делатници других струка важних за задовољавање свакодневних потреба.[8]

По ком принципу су занатлије, осим према вештини, биране баш у инжењерију господара или владара није познато. Да су заиста били изузетно вешти, сведочи и податак да су управо због свог знања поједини мајстори из одреда Стефана Лазаревића остали трајно у заробљеништву Тимурових наследника, а један од њих је чак изгледа био и главни мајстор на украшавању познате Тимурове џамије.[9] Вероватно да су, бар у почетку, своје место у феудалној војсци и занатлије налазиле у складу са принципима феудалне мобилизације,[10] да би касније, поједини мајстори можда били унајмљивани за одређени посао, исто онако према уговору, као што су радили и за војну индустрију.[11]

Осим као пратиоце војске у покрету, у рату или као опсаднике града, занатлије налазимо и као чинилац при одбрани утврђених насеља, најпре у функцији техничке испомоћи, попут поправке оружја. Још стари византијски приручник за опсаде саветовао је окупљање ових делатника

ком задржавани у заробљеништву. Ове занатлије учествовале су у изградњи и занатству Самарканда. Fischel 1952, 102. О градитељству Самарканда: Dickens 1999.

6 Чиниле су га занатлије из Новог брда (2), Србања (1), Бориковца на Ибру (1), Призрена (1), Топлице (1), Дебра (1), Скадра (2), Гостиња (2 – два брата), Лимског градца (2 – мајстор и синовац), Крушевца (1), Зетског градца (1), Голубика (1), Лесковца (1), Плава (1), Скопља (2), Бобовца (1), Слатине (1), Старог селишта (1), Гостивар (2 – мајстор и пасторак). Мандић 1928, 402; Грковић 1981, 95–96; Nikolić 1982, 27–28; Спремић 1994, 52.

7 Неимар је могао да буде назив за припадника градитељске струке, архитекту, инжињера. Škaljić 1966, 500. Видети изнад, нап. бр. 4.

8 Lepage 2005, 121.

9 Мандић 1928, 402; Dickens 1999. Видети изнад и нап. бр. 4.

10 Није познато да ли су након војних реформи деспота Стефана установљена и нека правила мобилизације занатлија.

11 Тако српски владари позивају на уговор запошљавају и дубровачке тополивце (касније тзв. бомбардијер). Први помен таквог ангажмана је уговор Дубровчанина Милоша Радославића и кнеза Лазара, склопљен 1386. на годину дана и за плату од 200 перпера. Динић 1934, 83–84; Веселиновић 1995, 197, 199. Видети и даље.

ради одбране града.[12] Значај и улога занатлије током одбране, не само да је зависио од улоге и места његовог рада, већ се мењао упоредно са променом структуре ограђеног насеља. Тако, у једном тренутку, и занатлија, као грађанин[13], добија улогу браниоца сопственог насеља приликом опште мобилизације услед ванредног стања или опсаде града. Ове градске милиције временом добијају значајно место у средњовековном начину ратовања. О њиховој спремности драгоцене податке нам даје Енеја Силвије Пиколомини, будући папа Пије II, говорећи о немачким градовима 15. века. Он истиче да ратну опрему имају и сви грађани, који спремно реагују на позив, додатно хвалећи њихово руковање оружјем[14]

За нас је посебно значајан пример одбрамбеног система установљеног у Дубровнику. О месту и улози градског занатлије у оквиру поменутог система сведоче подаци везани за организацију децена, одреда од по десет људи, који су били организовани по градским четвртима – *сестеријама* (Пустијерна, Св. Марија, Св. Петар, Кастел, Св. Влахо и Св. Никола). Децене су представљале неку врсту народне војске, чији је главни задатак био вршење ноћне straже и чување тврђаве Ловријенац. У њих су били уписани сви дубровачки племићи и пучани а на челу су им се налазиле старешине, које су полагале заклетву и добијале капитулар са дефинисаним личним обавезама, као и обавезама сваког појединог члана. Ове војне јединице су биле подељене према друштвеном статусу својих припадника на племићке и пучке. У оквиру пучких децена организовани су пунолетни припадници различитих заната. Тако су се 1359. године на челу четири пучке децене самострелаца налазили Живко кројач, Радоје златар, Русин кожар и Цветко кројач.[15]

Занатлије задржавају значајну улогу у одбрани Дубровника и у каснијем периоду, о чему пише Филип де Диверсис у 15. веку. Према његовим речима, у случају ванредних ситуација, чување градских врата и њихова управа препуштани су пучанима занатлијама. Исти аутор истиче и да су „занатлије, особито богатије" биле потребне да ради рата „подмирују потребе бораца и бранилаца града". Описујући њихово место у процесији св. Влаха, де Диверсис каже како наступају иза сељака и морнара као они „који ће бдјети над чувањем града".[16]

12 McGeer 1999, 126.

13 Chandler 2013, 108–152.

14 Chandler 2013, 114

15 Дубровачке децене су организоване по угледу на млетачке, што је и разумљиво обзиром да се Дубровник у време њиховог формирања налазио под млетачком влашћу. Petrović 2013, 187–188.

16 De Diversis 1440, 40, 47, 49, 59.

Слично као у Дубровнику и у српским градовима на приморју постојао је организовани систем градске одбране. Посредне податке о градској стражи налазимо у Статуту града Котора. На основу више чланова може се закључити да су сви становници града са статусом грађана, међу којима и занатлије, имали обавезу да учествују у стражарењу. Тако су од ове обавезе на две године били ослобођени они који су би се настанили у граду (чл. 225). Заједно са данком, чување straже је спадало у *анīарију* – терет који су подносили сви грађани комуне. Не постоје правила о томе како се та дужност распоређивала на грађане, али постоје стриктна забрана да стражари, користећи ноћ, врше крађе. Овај преступ је строго кажњаван одсецањем десне руке (чл. 108). С друге стране, високе новче глобе за кретање градом (чл. 94) и држање отворених крчама (чл. 95) након трећег звона, које су делом припадале и ноћним стражарима, чинили су да овако организован систем градске straже буде јемство сигурности у граду. Истовремено, територију изван градских зидина су чували сељаци, који су колективно одговарали за сваку штету учињену на простору који им је поверен.[17]

Обавеза чувања града падала је и на занатлије у унутрашњости српских земља. Они су, као и остали градски становници, имали обавезу *īрадобљуденија*. Овом општом обавезом давања straже у утврђењима били су оптерећени становници градова и припадајућих жупа. Подаци о њој су оскудни и углавном су нам доступни преко имунитетских формула манастирских даровница. О *īрадозиданију* и *īрадобљуденију* као обавезама градског становништва, у које су свакако спадале и занатлије, говоре повеље Лазара и Вука Бранковића издате Дубровчанима 1387. године. Према овим повељама, обавезу зидања и чувања Новог Брда имали су само они Дубровчани који су се забаштинили у овом граду.[18] У документима из каснијег периода, наилазимо на дубровачке трговце који учествују у одбрани Новог Брда као стрелци опремљени самострелом.[19] У истом граду помиње се, у вези градске топографије, и порта шустера, која би се могла везати, сем за груписање и бројност тих делатника, можда и за поделу на квартове у систему контроле и одбране града.[20] Ова веза између безбедности града и организације гилди присутна је у градовима западне Европе, као што је Болоња или немачки градови, где је милиција организована управо по гилдама и квартовима.[21]

17 Antović 2009, 45, 186, 192, 244.

18 Младеновић 2003, 191–200; Шуица 1999, 125; Бубало 2004, 149.

19 Динић 2003, 607–608.

20 Динић 1957, 69.

21 Nicolle 2002, 11. Попис давања гилди Ростока 1450: Chandler 2013, 114– 116.

Већина занатлија укључена у безбедносни систем учествовала је у војним операцијама у оквиру пешадије. Знатно мањи број њих, и то оних богатијих, заједно са другим богатим грађанима, могао је да буде и део градске коњице.[22] Такође, са успоном ратних машина и појавом ватреног оружја, поред пружања техничке испомоћи у оквиру већ поменутих помоћних јединица, занатлије су, бар у почетку, руковале и ратним оруђима, као и различитим справама.

Приликом разматрања улоге занатлија у оквиру феудалне војне организације, неопходно је истаћи и да се, у складу са милитарном основом средњовековног друштва, временом успоставио слој, условно речено, војних занатлија. Највећи део ових занатлија је задовољавао потребе посаде утврђења и то пре свега у оружју. Ови мајстори оружари живели су и привређивали у градским насељима и селима израђујући оружје које је било потребно припадницима различитих категорија војске, као и оружје које су одрасли мушкарци носили ван војних формација.[23] Тако су у врмеме османског освајања 1455. године, у Новом Брду забележени, између осталих занатлија, и двојица топчија, пет замберекција и по један пушкар, сабљар и стрелар. Ове занатлије оружари могли су вршеити значајне функције у оквиру градских насеља. Примера ради, у Србреници је 1453. године судио Видосав сабљар.[24] У Сребреници су још забележени и балистар, мачар, лукар, самострелар.[25] У селима је највише било лукара, стрелара, мачара и штитара. Организујући занатлије разних специјалности на својим властелинствима, феудални господари су испуњавали обавезу опремања војске. На већим властелинствима постојала су посебна насеља која су се бавила израдом појединих врста оружја.[26] Нека од њих су тако добила и своје име. То је случај са селима Строци (у околини Дечана, у Дреници и код Пирота), Стрелари, Стрелица, Копљари (у околини Гњилана и код Крагујевца), Тоболац, Тулари, Штитари, Штитар, Штитарица, Брње, Брњица, Забрње, Брњак, Копјари, Копјевићи...[27] Судећи према подацима сачуваним из каснијег османског периода, можемо претпоставити да су њихови становници уживали, и у доба Деспотовине, извесне повластице у замену за израду оружја. Тако су, током 16. века, становници села Стрелар, који су сваке године израђивали по 30.000 стрела, прво за

22 Chandler 2013, 116.

23 Petrović 2013, 19.

24 Спремић 1994, 579.

25 Ковачевић-Којић 2010, 61, 177, 191.

26 Веселиновић 1995, 195.

27 Шкриванић 1957, 173.

потребе тврђаве Козник, а касније Смедерева, били ослобођени давања харача, спенце, ушура и диванских намета.[28]

Поред поменутих занатлија оружара, у оквиру слоја војних занатлија издвајају се они који, захваљујући свом знању и вештини, постају својеврсна елита ове врсте делатника. Међу њима се, у средњовековној Европи, најпре издвајају архитекте – мајстори фортификације (magister carpentarius, magister cementarius), који су пројектовали фортификационе објекте и радили на изградњи система одбране.[29]

У средњовековној Србији изгледа да су такви зналци добијали титулу протомајстора од самог владара. Судећи бар према помену протомајстора Георгија, ове занатлије су учествовале и у изради сакралних здања.[30] Као посебна врста оружарског заната, јавља се и израда опсадних справа чији се делатници називају инжењерима (magistri ingeniarii). У зависности од улоге, исти су се делили на оне који су опсадници – ingenator, machinator; на оне који имају дефанзивну улогу – attiliator, artillator. Коришћење опсадних справа, као што је већ поменуто, Словенима је било познато још од раног средњег века. Приликом опсаде Солуна они су користили све тада познате врсте опсадних справа као што су балисте, корњаче, високе летвице са точковима, справе за бацање ватре, стрела итд. Традиција опседања утврђења уз помоћ опсадних справа настављена је и у каснијем периоду. Тако је краљ Бодин употребио разноврсне опсадне справе приликом опсаде Дубровника. Из дела Мавра Орбина сазнајемо и да је захумски кнез Мирослав, брат Стефана Немање, опсео Дубровник са посебним справама. Ове справе се помињу и у хроници Дубровчанина Растића, али без подробнијег описа.[31]

Међу последњим специјализованим зналцима из области војне технике, јављају се они задужени за артиљерију. Употреба ватреног оружја у средњовековној Србији први пут је посведочена приликом напада кнеза Лазара на Николу Алтомановића 1373. године. Тада је, према речима Мавра Орбина, кнез Лазар тукао Ужице, у које се склонио Никола, различитим средствима, а највише огњем, те је тако противника натерао на предају. Употреба првих топова у српској војсци у овом периоду разумљива је, обзиром да се ова врста оружја почела израђивати у Дубровнику читаву деценију раније. Већ 1386. године у Србију је стигао Милаш Радославић, дубровачки стручњак за израду топова. Он се уговором обавезао да ће годину дана израђивати у Србији балисте и бомбарде за награду од 200

28 Amedoski 2011, 9.

29 Rogers 2010, 22–24.

30 О промајстору Георгију: Фостиков 2013, 56–57, 60–64, са старијом литературом.

31 Шкриванић 1957, 117–119.

перпера. У каснијем периоду, топове су израђивали домаћи мајстори-ковачи, док су се увозили само барут, сумпор и шалитра.[32]

Свакако, милитарно друштво утицало је и на милитаризацију заната, као и истицање појединих занатлија. Војни неимари и делатници оружарских професија богато су награђивани, како титулом главног мајстора, тако и у новцу и поседима.[33] Обзиром да су стручњаци, који су познавали ратне справе и фортификацију, били доиста тражени, често су се селили и ступали у службу појединих владара и градова. Такође, владари и феудални господари су их, као значајна лица, могли упућивати и као испомоћ у оквиру савеза. Такву помоћ у зналцима, Урлих Цељски је, средином 15 века, упутио Стефану Вукчићу Косачи.[34] Иако ретки и фрагментарни извори не допуштају ширу анализу питања бројности и делатности таквих инжењера на тлу средњовековне Србије, градитељска активност и сложеност фортификација, свакако да упућују на рад стручњака.[35]

Библиографија:

Amedoski, D. 2011. Amedoski D., Petrovic V., Garić Petrović, G., The Koznik District (Nahiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dinamics, *International Journal of Turkish Studies* vol. 17, Nos.1&2, University of Wisconsin–Madison 2011, 1–19.

Antović, J. 2009, *Statvta Civitatis Cathari*, ur. J. Antović, Kotor 2009.

Bali, T. 2012. Sv. Demetrije Solunski i njegov kult: historiografska i naratološka analiza Čudesa sv. Demetrija. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 44, Zagreb 2012, *143–174.*

http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=142826 (приступљено 15. априла 2014).

Бубало, Ђ. 2004. Још једном о термину б'ци, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 1–4, Београд 2004, 143–154.

Veselinović, A. Vojska u srednjovekovnoj Srbiji, *Vojno-istorijski glasnik 1–2*, Beograd 1994, 385–419.

Веселиновић, А. 1995. *Држава српских деспота*. Београд 1995.

Грковић, М. 1981. Имена заробљених ратника Стефана Лазаревића у Самарканду, *Ономатолошки прилози* II, Београд 1981, 93–100.

32 Шкриванић 1957, 161–163.

33 Према доступним подацима, појединци од њих у западној Европи, увршћени су и у ред витезова. Rogers 2010, 23; Фостиков 2013, 56–57, 60–64.

34 Ћирковић 1997, 60.

35 О фортификацијама у српским средњовековним земљама погледати: Дероко 1950; Јовановић 1988; Мишић 2010; Popović 1984–85; Поповић 1989; Поповић 1995; Popović 1996; Поповић 2004; Ненадовић 2003; Симић 2010.

De Diversis, F. 1440. Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii ad ipsius senatum descriptio. У: *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod I. Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973.

Дероко А. 1950. *Средњовековни ӣрадови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

Динић, М. 1934. Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама, *ГЛАС СКА* 161, Београд 1934, (1934) 57–97.

Динић, М. 1957. *Из дубровачкоӣ архива,* Београд 1957.

Динић, М. 2003. *Из сӣпске исӣорије средњеӣ века*, прир. С. Ћирковић и В. Ђокић, Београд 2003.

Dickens, M. 1999. Timurid Architecture in Semerkand, *Oxus Central Asia*

http://www.oxuscom.com/timursam.htm (приступљено 15. априла 2014).

Јовановић, В. 1988. Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, у: *Зборник окруӣлоӣ сӣола о научном исӣраживању Косова*, Београд 1988, 17–66.

Lepage, J.D. 2005. *Medieval Armies and Weapons in Western Europe*: An Illustrated History McFarland & Company Incorporated Pub, 2005.

http://books.google.rs/books?id=8dogAQAAIAAJ&dq=inauthor%3A%22Jean-Denis%20G.G.%20Lepage%22&hl=sr&source=gbs_book_other_versions (приступљено 15. априла 2014).

Ковачевић-Којић, Д. 2010. *Средњовјековна Сребреница XIV–XV вијек*. Београд 2010.

Михаиловић, К. 1959. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усӣомене или ӣурска хроника*, Споменик САН CVII (1959) (превод и предговор Ђорђе Живановић)

Mandić, K. 1928. Iz doline Kaška Darje u Samarkand, *Novi Behar* 24, Sarajevo 1928, 400–402.

Мишић, С. 2010. *Лексикон ӣрадова и ӣрӣова средњовековних сӣпских земаља : ӣрема ӣисаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010.

Младеновић, А. 2003. *Повеље кнеза Лазара*. Београд 2003.

McGeer, E. 1999. Byzantine Siege. Warfare in Theory and Practice. In *The Medieval City Under Siege*, ed. Ivy A. Corfis, Michael Wolfe, Boydell & Brewer, 1999, 123–131.

http://books.google.rs/books?id=OJIFpd09vCgC&hl=sr&source=gbs_navlinks_s (приступљено 15. априла 2014).

Ненадовић С. 2003. *Грађевинска ӣехникау средњовековној Србији*, Београд 2003.

Nikolić, R. 1982. Da su Srbi vešti kao i majstori iz Venecije, *Glasnik, Drustva konzervatora Srbije* 6, Београд 1982, 27–28.

Nicolle, D. 2002. *Italian Medieval Armies* 1000–1300. Osprey Publishing 2002.

http://www.ospreypublishing.com/store/Italian-Medieval-Armies-1000%E2%80%931300_9781841763224 (приступљено 15. априла 2014).

Petrović, Đ. 2013. *Balkansko oružje (XII – XIX v.)*. Beograd 2013.

Popović, M. 1984–85. Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages, *Balcanoslavica* 11–12, Prilep 1984–85, 11–32.

Поповић, М. 1989. Утврђења Моравске Србије, у: *Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд 1989, 71–88.

Поповић, М. 1995. Средњовековне тврђаве у Босни и Херцеговини, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 1, Београд 1995, 33–55.

Popović, M. 1996. Les forteresses dans les regions des conflicts byzantionoserbes au XIVe siècle, u: *Byzantium and Serbia in the 14th century*, Athens 1996, 67–87.

Поповић, М. 2006. Замак у српским земљама позног средњег века, *Зборник Византолошког института* 43, Београд 2006, 189–207.

Rogers, C. J. ed. 2010. *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, vol. 1. Oxford University Press, 2010.

http://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195334036. 001.0001/acref-9780195334036 (приступљено 15. априла 2014).

Симић, Г. 2010. *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*. Београд 2010.

Спремић, М. 1994. *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*. Београд 1994.

Ћирковић, С. 1997. Производња, занат и техника у Србији средњег века, у: *Работници, војници, духовници*. Београд 1997, 56–78.

Fejić, N. 2010. Defense Politics in a Mediterranean City: Medieval Military Threats to Dubrovnik (Ragusa) and Emergent Tensions between Defensive Strategy and Securing Public Order, *Imago Temporis. Medium Aevum,* IV, Edicions de la Universitat de Lleida 2010, 307–328.

http://www.medieval.udl.cat/sites/www.medieval.udl.cat/files/Imago%20Temporis%204%20%282010%29_interactiu.pdf (приступљено 15. априла 2014).

Fischel, W. J. 1952. *Ibn Khaldūn and Tamerlane: Their Historic Meeting in Damascus*, 1401 A.d. (803 A. H.) A Study Based on Arabic Manuscripts of Ibn Khaldūn's "Autobiography", University of California Press, 1952.

http://books.google.rs/books?id=fT5w5bk4ZLMC&hl=sr&source=gbs_navlinks_s.

Фостиков, А. 2012. Ковачки занат на тлу средњовековне Србије, *Београдски историјски гласник* 3, Београд 2012, 105–126.

Фостиков, А. 2013. Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века, *Београдски историјски гласник* 4, Београд 2013, 51–69.

Chandler, J. H. 2013. A brief examination of warfare by medieval urban militias in Central and Northern Europe, *Acta Periodica Duellatorum* (APD) vol. 1: 108–152.

http://actaperiodica.org/pdf/APD_vol1_2013_JHChandler.pdf (приступљено 15. априла 2014).

Curta, F. 2004. *Barbarians in Dark-Age Greece: Slavs or Avars?* In: *Civitas Divino-Humana. In honorem annorum LX Georgii Bakalov*. Edited by Tsvetelin Stepanov and Veselina Vachkova, Sofia: Centăr za izsledvaniia na bălgarite Tangra TanNakRa IK, 2004, 513–550.

Škaljić, A. 1965. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1965.

Шуица, М. 1999. Градобљуденије, *Лексикон срūскоī средњеī века*, Београд 1999, 125.

Aleksandra A. Fostikov, Vladeta M. Petrović

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MILITARY ROLE OF ARTISANS IN MEDIEVAL SERBIA

During the period of peace the main role of artisan was to practicing of his profession and performs certain duties, and his significance was based on his producer position. However in the event of the war, rough time or in some extraordinary circumstances craftsmen received an additional – military function, within his ruler or master army, and in the case of the defense of his own residence. Therefore the paper discusses a few issues regarding the role of the artisan in war, campaign and during the siege and defense of the city.

УДК: 271.222(497.11)-9"12/14"
271.222(497.11)-773"12/14"
ID BROJ: 211876364
Изворни научни чланак
Рад примљен: 23. 05. 2014.
Рад прихваћен: 12. 06. 2014.

Dr Vladimir Aleksić
Ćirila i Metodija 2,
Filozofski fakultet, Niš
vladimir.aleksic@filfak.ni.ac.rs

Dr Marija Koprivica
Filozofski fakultet, Beograd
Čika Ljubina 18–20,
marijakoprivica81@gmail.com

ЦРКВА ХРИСТА СПАСИТЕЉА (ДОМ СПАСОВ) У ЖИЧИ И СРПСКА ЦРКВА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ*

У средњем веку су опште друштвене и политичке околности условљавале фазе развоја Српске цркве. Премештање њеног средишта након 1292. године из цркве Христа Спаситеља – Жиче у хвостански метох код данашњег града Пећи био је сложен подухват. Промене су обухватале и реорганизацију епископалног уређења. Између осталог, 1316–1317. године у долини Западне Мораве је Жичка епископија делимично замењена Градачком. Указује се на још неке важне пратеће појаве из прошлости два средишта Српске цркве, као и историје Градачке, Кончуљске и Хумске епископије, те историјске географије западне Србије.

Кључне речи: *Жича, катедрална црква, епископија, архиепископија, Пећка патријаршија, Градачка епископија*.

Key words: *Žiča, Cathedral Church, Episcopy, Archbiscopy, Patriarchat of Peć, Episcopacy of Gradac*.

Архиепископски храм Христа Спаситеља, сада познат једноставно као манастир Жича, од давнина привлачи пажњу различитих истражива-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010).

ча и знатижељника.[1] Оснивање Српске цркве условило је стварање нових епископских седишта у оквиру државе синова Стефана Немање. Испрва је било једанаест епископија: Рашка, Липљанска, Призренска, Хумска, Зетска, Хвостанска, Будимљанска, Дабарска, Топличка, Моравичка и Жичка. Дакле, од 1220. године у Дому Спасовом се, поред архиепископске, истовремено налазила и столица посебне епископије под управом архиепископа.[2] Посебан епископ за Жичку епархију у том раздобљу није ни хиротонисан, док је у богослужбеним обредима помињано само име актуелног архиепископа. Поред тога, извесне канонске препреке спречавале су да у једном месту столују два архијереја.[3] Посебан Жички епископ није ни могао бити именован док је у Храму св. Спаса стално столовао архиепископ. Тако је он истовремено био и поглавар Српске цркве и обласни епископ. На сличан начин је Охридском епископијом руководио тамошњи архиепископ. Овакво понављање није необично када се узме у обзир снажно деловање Охрида у северним српским земљама током XI и XII века.[4] Нема пуно појединости о животу у Жичи првих деценија постојања. Сава I пратио је духовне подвиге свог ученика Арсенија и, желећи да га предодреди за наследника, поставио га је за еклисијарха „велике цркве Дома спасова".

У том погледу Жича је подсећала на престоничку Свету Софију под непосредним надзором цариградског патријарха.[5] Постаје јасно да су искуства из два древна средишта пренета у новоосновану заједницу хришћана.

Иако се не помиње ни у једном попису епископија Српске цркве, захваљујући Жичкој повељи у историографији је прихваћено постојање Жичке епископије.[6] Епископска организација Српске цркве у средњем веку најсвеобухватније је представљена пописима епископија и игуманија сачуваних у кратким записима или повељама српских владара.[7] Такви спискови сачувани су у повељи краља Милути-

1 *Мелцер* - Павловић - Аћимовић 1998, 3–124.

2 Јанковић 1985, 30–31.

3 По канонима архиепископско, митрополитско и партијаршијско звање су потицали од епископског као највишег чина у црквеној хијерархији. Ти достојанственици нису посебно хиротонисани и суштински су били епископи. в. Милаш 1902, 370–385.

4 Калић 2007, 197–208; Крсмановић 2012, 28–29.

5 Пећка патријаршија, 21–22 (Ћирковић, С.).

6 Законски споменици, 571–575; Живковић 1985, 38–39. О овим актима и: Суботић 2006–2007, 51–58; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 89–95, 545–546.

7 Ћирковић 2001, 199–211.

на Хрусијском пиргу[8], Светостефанској хрисовуљи[9], Фалсификованим повељама о „улијарима"[10] и у два записа на Крушедолском рукопису Синтагме Матије Властара из 1453. године.[11] Иако је настао много касније у односу на описиване догађаје, последњи извор је насловљен *Хрисовуљ самоīа Св. Саве*[12] и заправо бележи попис епископија са почетка XIII века. Изостају Жичка, али и Липљанска и Призренска епископија, иако су сасвим извесно улазиле у српски државни и црквени оквир. Одступање је образложено тиме да је Охридска метропола оправдано бранила своја права над две старе епископије са југа тадашње Србије.[13] Међутим, тиме није објашњен изостанак Жичке епископије. Охридска архиепископија могла је оспоравати и право на посебну столицу српске цркве, смештене у Жичи. Уз то, изостанак архиепископског седишта може се правдати становиштем да су овде приказана само „места епископом српским", како је изричито насловљен текст.[14]

Прошлост Жичке епископије у периоду од 1220. године до владавине краља Милутина већ је аргументовано размотрена у историографији.[15] Жичка повеља открива да су територију ове епископије чиниле следеће жупе: Крушилница, Морава, Борач, обе Лепенице, Белица, Лугомир, Левач, Расина и Јехолашница.[16] Њихова убикација потврђује да се углавном ради о заокруженој географској целини у околини Жиче.[17] Већина жупа је названа по долинама истоимених река, или се ради о познатијим географским подручјима. Није до краја усаглашена административна при-

8 Monumenta Serbica, 60; Ћирковић 1991, 59. Ново издање оснивачког акта Хрусије из 1302. године у: Оснивачка повеља краља Милутина, 19–24; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 361–379, 405–407, 435–445, 515–517.

9 Светостефанска хрисовуља, 10; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 455–469, 471–475.

10 Стари српски хрисовуљи, 24; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 531–543. уп. Ћирковић 1991, 57.

11 Стари српски записи и натписи, 93–94; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 477–478.

12 Текст записа гласи: hrisovÚlý samago svetago Savÿ i brata ego prývovän'~anago kralà Stefana, mästa episkopomþ srbskÿmý: Ēa÷Ē zeťski, Ēv÷Ē ra{kÿi, Ēg÷Ē hvostýnskÿ, Ēd÷Ē hlýmýskÿ, Ēe÷Ē topli~kÿ, Ēœ÷Ē bÚdimskÿ, Ēz÷Ē dýbýrýskÿ, Ēi÷Ē moravi~kÿ. в. Стари српски записи и натписи, 93; Списи Св. Саве, 196.

13 Изгледа да се овај спор стишао већ у првим деценима XIII века. в. Ћирковић 2001, 200; Алексић 2011А, 94–95; Станковић 2012, 111–118.

14 Стари српски записи и натписи, 93–94; Ћирковић 2001, 200–201.

15 Јанковић 1985, 30–31; Ћирковић 2001, 200–202.

16 Законски споменици, 572–573; Живковић 1985, 38–39; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 89–95.

17 Шкриванић 1952–1953,148–149 и карта 1; Благојевић 1983, 74.

падност жупе Морава, са седиштем у Градцу (Чачак).[18] Жупе Јелшаница (поречје Јошаничке реке), Пнуђа (поречје реке Дежевке) и оба Ибра чинили су језгро Рашке епископије, па се стога и даље бранило да у њима делују архиепископови протопопови.[19] Ова појединост открива део јужне границе Жичке епископије. На истоку није прелазила ток Велике Мораве. Покривала је свакако и оба приобаља Западне Мораве, а на југу долину Расине до обронака Јастрепца и Копаоника, укључујући и долину Јошаничке реке. На западу границе одређује међа са Моравичком епархијом. Ишла је од планине Каблара на гребен планине Јелице, а даље на југ планином Чемерно и на југозапад развођем Студенице и Моравице и обронцима Голије.[20] Тако је Жичкој епископији припадао доњи ток Ибра до ових планина. Најзападнија села властелинства по Жичкој повељи су Бресница, Буковица и Пешчанице, тако да је граница епархије вероватно досезала до ових насеља.[21] Северна је уједно била и граница српске државе у доба Стефана Првовенчаног и његових синова и допирала је до планине Рудник и развођа Лепенице и Јесенице, а затим избијала на Велику Мораву.[22]

Област Жичке епископије до 1220. године није била устројена као „земља" и није имала стални карактер, за разлику од области неких других епископија. Наиме, новоосноване српске епископије су углавном обухватале издвојене географске или политичко-управне јединице. Зета и Хум су биле значајне политичке-територијалне целине, а називи Моравичке, Хвостанске, па и Топличке епархије пренети су на истоимене „земље".[23] Пре него што су припале Жичкој епископији, области северно од Западне Мораве биле су под Браничевском епископијом, суфраганом Охрида. За пределе јужно од ове реке претпоставља се да су изузете из власти Рашке

18 Жупа Морава је убицирана у области „десне обале реке Западна Морава од Трстеника до ушћа Бресничке реке обухватајући део долине Ибра". в. Шкриванић 1952–1953, 165. По другима је смештена западније, тако да је обухватала долину Западне Мораве до Овчарско – Кабларске клисуре и улазила у оквире „земље" Моравице. в. Благојевић 2002, 21. Међутим, како се жупа Морава свакако налазила под Жичком епископијом, а уз претпоставку да се овога пута обим „земље" поклопио са надлежношћу Моравичке епископије, вероватно није била део „земље" Моравице.

19 Шкриванић 1952–1953, 165; Живковић 1985, 38–39; Ћирковић 2000, 13.

20 Благојевић 1996, 21–22; Мишић 1997, 139–140. О овим пределима више у: Ћирковић 2002, 1–5.

21 Живковић 1985, 38–39; Шкриванић 1952–1953, 159.

22 Шкриванић 1952–1953, 148.

23 Мишић 1997, 133–146; Ћирковић 2001, 207.

епископије.[24] Међутим, нема изворних назнака да је њиховим обједињавањем у Жичку епископију касније постигнут заокружени виши ступањ управе, односно да је област епископије изједначена са „земљом".

Треба истаћи разлику између простора Жичке епископије од самог властелинства.[25] Наиме, поседи властелинства често су се налазили и ван оквира истоимене епископије јер су обухватали извесне области под јурисдикцијом других епархија. Хвостанском, Рашком и Зетском епископу је припадао само део прихода са поседа Жичког властелинства, али врховина није изузета јер је представљала вид признања власти локалног архијереја. На посебност Жичке епископије у саставу Српске цркве указују и вести о епископским приходима, односно врховини и биру.[26] Жичка повеља снажно наглашава: „а у жупама које су дошле под друге епископије, да узима протопоп дворски половину бира поповског, а оно што је врховина поповска, да од тога не узима протопоп делове, него да све то епископ узме".[27] Још већа је разлика у начину наплате судских глоба са простора ван уже надлежности архиепископа. „Ако су из жупа које су под влашћу архиепископије, да узме архиепископија, а под влашћу других епископија то да узме епископија једног вола, а другог да узме онај који управља".[28] Жичка се, дакле, издваја у односу на остале епископије. Исто се види и за велико жичко властелинство које је од почетка намењено да издржава искључиво цркву Христа Спаситеља. Поданик властелинства је „архиепископов човек", што јасно упућује ко је заиста био стварни господар људи и поседа.[29]

Положај Жиче у Српској цркви се променио услед спољних напада крајем XIII века. Дрман и Куделин су 1291–1292. године из суседног Браничева и Кучева продрли дубоко у унутрашњост српске државе. Тада су, између осталог, спалили и овај храм.[30] Црква и пратећи објекти су потом

24 Новаковић 20032, 88. За мишљење да Гружа није улазила у састав Браничевске епископије у оквиру Охридске архиепископије у XI веку в. Живковић 2004, 175–177.

25 Грујић 1936, 6–15; Шкриванић 1952–1953, 164–166.

26 Копривица 2012, 120–130, 136–149. Губитак врховине и бира је могао озбиљно да угрози рад епископија. в. Повеља краља Стефана Уроша, 8; Повеља краља Стефана Дечанског, 57. Увид у имовинске прилике у пространој и богатој Призренској епископији пружа: Хрисовуља краља Стефана Уроша III, 11–37.

27 Живковић 1985, 38–39. За превод в. Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 112. Постоји мишљење да се овај одељак односи на жупе, а не на делове властелинства издвојене из матичне епископије. в. Ћирковић 2000, 13.

28 Живковић 1985, 39; Стефан Првовенчани, Сабрана дела, 118–119; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 89–95.

29 Живковић 1985, 39; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 89–95.

30 Узелац 2009, 1–10.

обновљени и поново живописани. Међутим, последице по црквену организацију биле су трајније. Седиште српских архиепископа се постепено све више премешта у Пећ. Последњи српски архиепископ који је стално столовао у Жичи био је Јаков I (1289–1292).[31] Од Јевстатија II (1292–1309) требало би да су српски црквени поглавари као своју прву или главну столицу имали Пећ, мада тиме везе Жиче са архиепископијом нису потпуно престале.[32]

Готово извесно двор архиепископа у Пећи је на прелазу из XIII у XIV век делимично издржаван од жичких епархијских и властеоских прихода. Српски архиепископи су формално и даље били основни духовни пастири у неокрњеној Жичкој епископији, иако су се суштински међусобно све више удаљавали. Веза са архиепископима је у том раздобљу остала довољно јака да посебни епископи нису ни именовани. Не постоје подаци који би указивали да је у Жичи од 1292. до 1316–1317. године деловао неки архиепископов изасланик, мада би се присуство поверљивог службеника високог ранга у овом храму могло претпоставити. Можда је била под надзором параеклисијарха или париконома, који се испрва спомињу и у пећком метоху.[33] Осим тога, размере градитељских напора у Жичи показују да је први престо св. Саве и даље имао извесну предност. Обимни радови предузимани су већ за време Милутиновог краљевања, али нису сви послови брзо и успешно окончани.[34] Стога је архиепископ Данило II (1324–1337) својим најважнијим задатком сматрао да уздиже: „божанствену цркву, коју достојно могу звати дом Спасов, мојега владике, архиепископија српска".[35]

Историчарима уметности припада заслуга што се дâ нешто више рећи о одликама те обнове.[36] Сава Немањић је Жичу, пре свега, смишљеним избором мотива и распоредом фресака, обликовао у највећој мери

31 Данило II, Животи краљева, 244; Узелац 2009, 5.

32 У наосу Жиче, близу југозападног пиластра, окружена фрескама Исуса Христа, Богородице Страсне и личног архиепископовог заштитника, односно светог ратника Јевстатија, било је престо архиепископа. Не само због ове појединости поновно осликавање овог дела храма се везује управо за време столовања Јевстатија II. в. Тодић 2000, 117. Може се замислити да је убрзо по смиривању стања у земљи обновљен најпре део простора који је истицао високо достојанство црквеног поглавара.

33 Пећка патријаршија, 21–22, 229 (Ћирковић, С.). Тиме, свакако, нису довољно објашњени облици надзора и црквеног живота на том простору.

34 Жича, 36–40 (Кашанин, М.); Тодић 1990–91, 25–40.

35 Данилови настављачи, Живот архиепископа Данила Другог, Стара српска књижевност, 113–114; Суботић 1984, 20; Пећка патријаршија, 72 (Ћирковић, С.);Чанак-Медић – Тодић 1999, 8.

36 О жичком сликарству сада и: Војводић 2010, 71–86; Исти 2012, 48–52; Исти 2013Б, 145–153. О архитектури сада и: Чанак-Медић 2012, 63–78.

по угледу на „мајку цркву" у Сиону. Тиме је настојао оправдати настанак нове, младе апостолске заједнице хришћана, на чије чело је свесно ступио. Ова упечатљива верско-идеолошка идеја је у основи поновљена и у пећким Св. Апостолима, али није напуштена ни током замашних радова на обнови Жиче.[37] Истовремено, скуп грађевина у Пећи као да испрва није доградиван: „по неком плану ни с намером да дуго потраје".[38] Заокружен је тек под сином и унуком „светог краља", односно трудом архиепископа Никодима (1317–1324) и његовог наследника Данила.[39] Вероватно су многи послови одлагани и због честих ратова, насилних смена владара и промена духовних поглавара. Стога није необично да је Жича задржала истакнуту улогу и сматрана погодним местом за представљање Милутинових државничких успеха. Ликовна представа *Божићне химне* над западним улазом, поред стихире за Бадњидан, садржи и приказ владареве посете храму. Краљ Милутин са крстом, симболом вере и победе, у пратњи шесторице великаша приступа архиепископу Сави III (1309–1316) и деветочланом збору достојанственика, углавном обучених у богату одежду живих боја.[40] Композиција је упечатљива мешавина поетског виђења опште химнографске теме и посебног историјског тренутка. Сусрет архиепископа и краља са двором вероватно се догодио поводом завршетка обнове Жиче, могући хронолошки оквир би могао да буде Божић 1313. године.[41] За нашу тему је важно сазнање да при крају Милутинове владавине Жича није била претворена у празну или напуштену љуштуру, већ да је била у жижи занимања световног и духовног првака у време највећег хришћанског празника.

Међутим, црква Христа Спаситеља са бројним поседима и пратећом жичком епархијом временом је у извесној мери сведена на додатак новој столици Архиепископије. Вероватно се географска удаљеност од Пећи током више од две деценије неповољно одражавала на духовни живот у долини Западне Мораве. Мрежа села уз путеве само је ублажавала, не и

37 Тодић 1990–1991, 25–40; Исти, 2000, 109–122. Нови мотиви у Жичи су одраз духа епохе, а не назнака општег одступања од изворног сликарског програма. Он је, уосталом, у основи поновљен и у Пећи.в. Војводић 2011, 31–47.

38 Данилови настављачи, Живот архиепископа Данила Другог, Стара српска књижевност, 112; Пећка патријаршија, 71 (Ћирковић, С.).

39 За ово градитељско раздобље в. Пећка патријаршија, 75–114 (Кораћ, В.).

40 Савини пратиоци свакако нису били свештеници. в. Жича, 36–40 (Кашанин, М.); Тодић 2000, 119; Војводић 2010Б, 35–78, са сликом фреске на страни 53; Исти 2013А, 247–266. Милутинов лик је оштећен. Цртежи ове фреске, без назнаке да се ради о краљу у: Живковић 1985, 35.

41 Тодић 2000, 119; Војводић 2010Б, 53–54.

решавала ову недаћу.[42] Отклоњена је тек у склопу широке црквене реформе након окончања грађанског рата, највероватније 1316–1317. године.[43] Тада је свесно смањен простор деловања епископија у старим српским земљама, нарочито на Косову и у Полимљу. На новоосвојеним јужним територијама под јурисдикцијом Српске цркве од тада делују Скопска и Дабарска, на северу Мачванска и Браничевска, а вероватно и Босанска епископија.[44] Између 1317–1321. године у средишту српске државе основане су и две нове епископије, Градачка и Кончуљска.[45] Простирале су се вероватно већим делом на простору угашене Жичке епископије. Претпоставка је да је долину Западне Мораве преузела Градачка епископија, док је Кончуљској припао слив Ибра.[46] Таквом поделом две новоустројене епископије су углавном смештене у природне оквире. Услед оскудности извора није могуће поуздано утврдити границу између нове две епархије, посебно што је била постављена у близини Дома Спасова. Међутим, сам обим угашене Жичке епископије и то што се и метропола Градачке епископије налазила јужно од Западне Мораве упућује да црква светог Спаса ипак није била под Кончуљском епархијом.

Након оваквог темељног престројавања, жичко властелинство је вероватно издвојено из надлежности Градачког епископа, једне од наследнице Жичке епархије, да би попут оазе у њеним оквирима било једно од два седишта српске архиепископије.[47] Таквим поступањем се није одступило од устаљених облика уређења. Промене у Српској цркви започете средином XIII в. погодне су за поређење. Седиште Хумске епископије је

42 Шкриванић 1952–1953, 147–172.

43 О политичким приликама в. Узелац – Радовановић 2013, 601–603.

44 *Историја* I, 438–439 (Максимовић, Љ.); Ћирковић 1998, 11–19. За Браничевску епископију в. Антоновић 2006, 17; Мишић 2006, 12, 17. Питање судбине Мачве поново привлачи домаће истраживаче. в. *Два писма краља Милутина*, 12–13, са ранијом литературом. Важне белешке и у: Бубало-Митровић-Радић 2010, 326; Стојковски 2013, 38, 57, 122, 134–138, 171, 174, 258–259.

45 Једино запис на Крушедолском рукопису насловљен *Хрисовуљ светоїа краља Бањскої и светої Никодима архиепископа српскої* наводи као последње Градачку и Кончуљску епископију. в. *Стари српски записи и натписи*, 94; Јанковић 1985, 51–54; Ћирковић 2001, 201–202.

46 Тиме је долина Ибра коначно црквено устројена. Између 1291–1317. године забележене су Ибарска, Звечанска и Бањска епископија. Вероватно је иста епископија привремено деловала у сваком од три седишта. Коначно решење је вероватно пронађено 1316. године, када је Милутинова црква св. Стефана одређена за игуманију, а Кончуљска се може сматрати наследницом Ибарске епископије. в. Мошин 1976–1977, 304; Јанковић 1985, 44–46; Јањић 2009, 103–104.

47 Вероватно је „Велика црква" све време ту имала своје јурисдикционо подручје. в. *Пећка патријаршија*, 174 (Ћирковић, С.).

из Стона пренето у Полимље, чиме је манастирско добро Св. Апостола постало темељ новог епархијског властелинства.[48] Манастирска црква је подигнута на баштинским поседима великог кнеза Мирослава у Лиму. Ова жупа се на југу граничила са жупом Будимљом, где је у Св. Ђорђу било средиште Будимљанске епископије.[49] За претпоставити је да су две суседне области биле под истом, односно Будимљанском, епархијом. Хумска столица је од тада вероватно била екстериторијална у односу на своју епархију, односно стављена је у сличан положај као пећка метохија и потоња патријаршија према Хвостанском епископу, односно сама Жича у односу на Градачку епископију.

Предуслов за овако приказану међусобну упућеност средишта у Жичи и Пећи биле су искључиво институционалне споне. Подаци о боравцима српских поглавара у Жичи са краја XIII и током XV века потпрепљују тезу да је овај храм непрекидно остао једно од седишта српских црквених поглавара. Овакав однос објашњава изостанак формалног и потпуног измештања. Било је то раздобље: „премештања појединих функција и померања тежишта".[50] Тиме добијају смисао речи Даниловог ученика о кретању Стефана Душана против Мађара до места: „званога Жича, где се нариче дом Спасов, велика архиепископија српска".[51] Тек је уздизањем на ранг патријаршије првенство млађег средишта обезбеђено за дуже време. Занимљиво је да испрва Ромеји 1371. године, а потом и Дубровчани 1380., односно 1386. године, почињу да користе у модерно време веома распрострањен двочлани склоп Пећка патријаршија.[52]

Извори о томе ништа не говоре, али је за претпоставити да су поседи уступљени Жичи сматрани баштинским и самим тим остали неокрњени без обзира на бројне промене у ткиву Српске цркве. Поред идеолошких разлога, постојала је и практична потреба за чувањем снажних веза између два средишта. Без богатог нуклеуса жичког властелинства, чак ни временом све бројнији и разноврснији приходи даривани Патријаршији не би задовољили нарасле потребе високог клира у Пећи. Посебно су биле значајне економске повластице (трговина сољу, ковање новца) и

48 *Повеља краља Стефана Уроша*, 3–22; *Повеља краља Стефана Дечанскоī*, 51–64; *Зборник средњовековних ћириличких ūовеља*, 225–231.

49 Мишић 2012, 39–40. Жупа Лим је била упућена на Немањиног брата баштинским спонама и није била у трајној географској вези са његовом удеоном кнежевином у Хуму.

50 Пурковић 1976, 30; Пећка патријаршија, 227–229, цитат са стр. 22 (Ћирковић, С.).

51 Данилови настављачи, Стефан краљ, син трећега Уроша, Стара српска књижевност, 76.

52 Пурковић 1976, 32; Пећка патријаршија, 172 (Ћирковић, С.).

надлежности у све богатијим градским насељима (Пећ, Будва).[53] Начин издржавања „Велике цркве" пратио је бурне промене у српском друштву. Са друге стране, треба истаћи да су и стари поседи временом углавном добијали на значају. У Затону, једном делу жупе Полимље, поред села било је и доста засеока, што је свакако својеврсна назнака бурног демографског развитка.[54] За претпоставити је сличан развој на осталим имањима, чиме се стиче уопштена представа о изворима прихода српских духовних поглавара.

Постоје назнаке да ни након 1316–1317. године Дом Спасов није био самосталан манастир. Вероватно због тога није познато име ниједног жичког средњовековног игумана.[55] Наративни описи тамошњих духовника из те епохе су уопштени. Сахрани патријарха Јоаникија 1354. године присуствовао је „сав збор жички".[56] Шта више, већ у Жичкој повељи области „краљевских" манастира се и називају манастирским, док се Жича увек назива само храмом или црквом Спаса.[57] Пописи епископија и игуманија, и поред међусобних разлика, сагласни су да Жича није игуманија.[58] Ови спискови заправо набрајају чланове „Сабора српског". Било је то највише духовно тело сачињено од црквеног поглавара, као и подједнаког броја старешина епархија и „краљевских" манастира. Оснивачи или важни ктитори последњих били су српски владари, тако да се изостанак Жиче дâ објаснити једино њеним другачијим правним положајем. Поред тога, у цркву Христа Спаса нису положене мошти припадника светородне династије, као што је био случај са осталим манастирима највишег ранга. Чланови споменутог тела су заједно са владаром, између осталог, бирали игумане „краљевских" манастира. Састав „Сабора српског" био је промењив и временом се повећавао укључивањем старешина

53 Без потребе да се улази у њихово подробно набрајање в. Пешикан 1981, 22, 48, 51–52; Пећка патријаршија, 174–177 (Ћирковић, С.); Исти 1991, 57–58, са ранијом литературом; Исти 2000, 13. Део поседа је опстао и у турско време. в. Зиројевић 1988, 245–247.

54 Мишић 2012, 117. У делу лимске жупе, Затону, која је потом преименован у Црнча, налазили су се поседи архиепископије. в. Исти 2012, 39–40.

55 По Доментијану Жича је била манастир. Средином XVI века тамошњи игуман и монаси оснивају манастир Шишатовац у Срему. в. Жича, 47 (Кашанин, М.).

56 Ћирковић 2000, 14.

57 Према Жичкој повељи краљевски манастири су: Студеница, Ђурђеви Ступови, Хиландар и Богородица Градачка. в. Зборник средњовековних ћириличких повеља, 89–95. уп. Шкриванић 1952–1953, 167; Живковић 1985, 38–39; Пећка патријаршија, 175–176 (Ћирковић, С.).

58 Видети напомене 8, 9, 10 и 11 овог рада и Ћирковић 2000, 12.

нових манастира и епископија.[59] Заправо, статус средишта Архиепископије је сасвим природно био истакнутији у односу на „краљевске" манастире. Жичком повељом било је предвиђено да се управо ту постављају игумани четири најстарија манастира под покровитељством Немањића.[60] Овакав приступ временом је претрпео многе измене, али вероватно није никада до краја напуштен. Постаје јасно да Жича није била манастир, већ једна од резиденција српских архиепископа и патријарха. Овакво двојство није необично када се зна да ни световни владари током целог средњег века нису до краја прихватили концепт једног државног средишта.[61]

Треба се задржати на стварним околностима које су довеле до оваквог стања. Када су, притиснути недаћама крајем XIII века, Срби обратили више пажње на јужне метохе, због постојања јаке и старе Хвостанске епископије нису могли да по узору из Поморавља новом средишту доделе посебну епархију. Однос Хвостанске епископије и Пећког црквеног центра такође захтева посебну пажњу. Ктитор је хрисовуљом од хвостанског епископа правично откупио врховину са поседа који су ушли у састав новог Дечанског властелинства.[62] Ова појединост показује да су приходи са подручја Хвостанске епископије у начелу ишли локалном, а не врховном поглавару. У том погледу није поновљено важеће стање до 1316–1317. године када су приходи Жичке епископије били намењени искључиво архиепископији. Двор поглавара Српске цркве вероватно је оснивањем Градачке епископије лишен већине прихода од бира и врховине из бивше Жичке епархије. Губитак је свакако надомештен другим приходима, нама потпуно непознатим. Међутим, разложно је веровати да је већи део прихода са жичког властелинства у границама Градачке епископије и даље слат у ризницу архиепископа, односно патријарха. Сличан уступак су имали и поседи патријаршије око Пећи. Тамо где су се преплитали са накнадно уметнутим хиландарским поседима, патријарси су са поседа Светогораца као „свећу" добијали од попова врховину, а од кметова крину. Заузврат је

59 Избор игумана прворангиране Студенице је посебно прописан. в. Свети Сава, Студенички типик, 71–77. Жељом оснивача Дечани су постали четврта најуваженија киновија. Потом је Стефан Душан повељом озаконио да игуман св. Арханђела код Призрена буде у скупини шест најугледнијих ставропигија (Студеница, Милешева, Сопоћани, Бањска и Дечани). Симболички то је изражено груписањем за истом трпезом на црквеним и државним зборовима. в. Ћирковић 2000, 11; Благојевић 2008, 15–17. Слично је приказан и положај Св. Апостола у Пећи. в. Пећка патријаршија, 22 (Ћирковић, С.).

60 Исто је важило и за игумане са подручја Жичке епископије. в. Ћирковић 2000, 13.

61 Ћирковић 1984, 67–83.

62 Ова одредба се дуго дословце примењивала. в. Дечанске Хрисовуље, 133, 273, 286. уп. Копривица 2012, 123.

Карејска испосница св. Саве на Светој Гори примала 40 перпера, 8 мазги и 2 кожуха.[63] Тиме је на спорним поседима исказивана подложност Пећкој метрополи, а не хвостанском епископу.[64] Раније наслућена екстериторијалност Пећи у односу на хвостанску епископију постаје извесна. Цркве у Пећи под Хвостанском, односно у Жичи, под Градачком епископијом, суштински су имале правни положај сличан ставропигијама, називаним и „краљевски" или „царски" манастири. С тим у вези треба истаћи да су већ по Жичкој повељи поседи четири најстарија краљевска манастира изузета су од надлежности обласних епископа. Због угледа својих ктитора, Стефана Првовенчаног и св. Саве, Жича је с правом заслуживала истакнуто место међу српским црквеним установама. Осим тога, њеним каснијим издвајањем из надлежности локалног Градачког епископа обезбеђени су знатни приходи за издржавање бројног и захтевног високог клира.

Услед недаћа које су задесиле српску државу после 70-их година XIV века, Жича је чешће него ранијих деценија била боравиште српских црквених поглавара и временом поново готово да преузима првенство.[65] Тиме није промењена сврха Градачке епископије, која је и даље црквено надзирала долину Западне Мораве, али је отворено питање духовног живота на југу. У Пећи се не помињу само архиепископи и патријарси, већ крајем XIV века делују и посебни пећки епископи. У једном запису из „Апостола", насталом у дане Косовске битке, исписана је посвета: „Свештеном епископу пећком и мудром и сваке части достојном смерно поклоњење".[66] С тим у вези оцењено је да су, после делимичне сеобе трона у Жичу, створени услови да Пећ постане седиште посебног епископа.[67] На прелому два столећа ту се јавља плодни књижевник Марко, такође са титулом Пећког епископа.[68] Одавно је примећено да његова титула није била везана за Хвостанску епархију, на чијем челу је 1390. године био митрополит Арсеније. Епископ Марко је деловао у самој Пећи и околини и био је у пратњи патријарха Јефрема.[69] У дубровачком акту из 1438. године наведен је као сведок извесни

63 Законски споменици, 431; Зборник средњовековних ћириличких повеља, 531–543. уп. Ћирковић 1991, 59; Младеновић 2013, 41–45. О дажбинама сада и: Алексић 2011Б, 320–322.

64 Пећка патријаршија, 174, 176 (Ћирковић, С.).

65 Есфигменска повеља деспота Ђурђа је издата у „у патријархији у Жичкој". в. Есфигменска повеља, 70, 104. уп. Пећка патријаршија, 228–229 (Ћирковић, С.).

66 Најстарији српски записи о Косовском бој у, Стара српска књижевност, 86–90, 117.

67 Пурковић 1976, 31–32; Благојевић 2009, 25.

68 Марко Пећки, Шест писаца XIV века, Стара српска књижевност, 44.

69 Пурковић 1976, 31; Пећка патријаршија, 228 (Ћирковић, С.); Зарковић 2007, 193–206.

d. mitropolitus de Forno као сведок у једном записнику о догађајима у Доњој Зети.[70] Показује се да његова титула није зависила од места тренутног боравка, чиме отпада став да је име Пећи овога пута пренето на Хвосно и истоимену епископију. Можда се ова личност склонила у сигурније приморске поседе док се Србија ближила првом турском освајању. Дакле, Пећки епископ није имао посебну епархију већ је деловао само у средишту Српске патријаршије, вероватно као патријархов викар. Овај великодостојник би долазио у други план у време посета поглавара Српске цркве. Године 1450. Никодим је са „сабором црквеним Дома Спасова, с калуђери и властели" и најодговорнијим људима Хиландара поново преговарао о међусобно испреплетеним метохијама две установе у Хвосну.[71] Вероватно је стари, замршени и важан спор праћен питањем оскудице Светогораца условио присуство патријарха у јужној столици. До сада је указано да је Српска црква, у оквирима могућности, тежила понављању охридских, а посебно цариградских узора. На обали Босфора уз патријарха често је био митрополит или епископ, чиме је образован трајни, али увелико сужени, црквени сабор задужен за текуће управне и нарочито судске послове.[72] Деловање епископа у важним црквеним средиштима или државним престоницама изгледа није било страно ни српском средњем веку. У време деспота Ђурђа у Смедереву, као месту које је већ добило јасне обрисе световне и духовне сталне престонице Срба, деловали су митрополит и њему потчињени епископ.[73]

Постепено премештање средишта Српске цркве из Пећи у Жичу било је условљено политичким приликама. Мелнишки митрополит Спиридон (1379–1389) изабран је за српског патријарха на сабору у Пећи, где је на почетку неко време и столовао. Потом, због блискости са кнезом Лазаром много више времена проводи у Жичи.[74] Већ 1382. године манастир Дренча је основан, како се истиче: „пред свим збором Велике цркве" у Жичи.[75] Оваква недоследност при избору седишта српског црквеног поглавара можда је збунила Византинце те су у један мах патријарха Спиридона прогласили „трисепископом". Овај

70 Динић 1978, 351; Пећка патријаршија, 229, 347 нап. 22 (Ћирковић, С.). У литератури изједначен са митрополитом Хвосна.

71 Пећка патријаршија, 229 (Ћирковић, С.); Младеновић 2013, 93. О великој улози световњака у животу великих црквених властелинства в. Благојевић 1989, 21–34.

72 Пећка патријаршија, 173 (Ћирковић, С.). О чиновницима при катедрама Цариградске цркве који су извесно време били у саставу Србије в. Живојиновић 1967, 207–214.

73 Јанковић 1985, 154–155; Спремић 1999, 454–455.

74 Пурковић 1976, 30.

75 Законски споменици, 761–764; Ћирковић 2000, 14.

појам се у канонском праву односи на запоседање три епископије истовремено, док ништа мање тежак грех није ни држање за редом исто толико столица. Спиридон је неспорно управљао Мелником и Пећи.[76] Треба се приближити стварним историјским околностима које су нарушиле односе између две цркве, тешком муком обновљене тек 1375. године. Наглашен је размак од отприлике осам година између доласка Спиридона на чело Српске цркве и настанка цариградског упутства *Ектесиса неа*, најстаријег извора о спорном положају српског патријарха. Крајем 1386. године у граду на Босфору се свакако морало знати да је самим ступањем на пећки трон Спиридонова каријера оптерећена трисепископством. Дакле, било је довољно времена да се томе прилагоди и формула у главном тексту списка световних и духовних поглавара. Уместо тога њему се само додатном напоменом у споменутом адресару одузимају извесне почасти услед непоштовања канонских права. Долазак Спиридона на највиши положај, дакле, није одмах погоршао односе Српске цркве са Цариградом.[77] Истовремено се уочава да пре 1379. године није имао два прелатска мандата, јер би у супротном већ тада био неповољно означен. Ово допуњује примедба да само постојање основног текста у приручнику потврђује потпуно поправљање односа између две цркве након 1375. године, на које је привремено бацила сенку искључиво споменута „мрља" у Спиридоновој биографији. Односи нису били драстично нарушени, као због Душановог одузимања туђих црквених подручја, већ само површински окрњени. Све ово је доказ више да је некакво поступање патријарха блиског Лазару тек у раздобљу 1386–1389. године разгневило старију цркву. За Србе је Спиридоново изнуђено снажније везивање за Жичку столицу, можда као последица турског продора из 1386. године, очигледно било само техничко питање, односно још једно у низу унутрашњих прилагођавања неприликама епохе.

Са друге стране, Византинци су били потпуно ненавикнути на овакве промене. У време најснажнијих додира два света, током српског ширења ка југу, а по угледу на стање у својој земљи, врло рано су претпоставили да Српска црква има искључиво једно и непромењиво средиште. Уосталом, по споменитом адресару, у зависности од сачуваних преписа, предвиђано је да се Спиридону обраћа са „архиепископе Пећи и све Ср-

76 Помишљало се да је Спиридон држао и Кесарополис. в. Ђурић 1974, 419–421 нап. 35.

77 У преводу главни текст је: „Буди здраво у Господу, преосвештени владико, возљубљени брате и саслужитељу". Маргиналија гласи: „Обрати пажњу да садашњем пећком (sc. архиепископу), господину Спиридону, будући да је троструки епископ, сада реч „саслужитељу" у писмима изостављају. в. Ђурић 1974, 419.

бије", односно „Пећкоме патријарху: Преосвештени архиепископе [...]"[78] Занемаривање овог града и премештање у Жичу је у таквим околностима неповољно одјекнуло у Цариграду.

Излагање се поново враћа западном Поморављу. Године 1454. Богородица Градачка добила је два нова звона, вероватно у склопу веће обнове. На основу натписа са њих сазнајемо да је Градац био митрополија.[79] Ранг је вероватно уздигнут знатно раније пре овог јединог помена Градачког митрополита Никифора. Ипак, као да се његов труд показао узалудним. Турци су већ наредне године границом избили на већи део тока Западне Мораве. Тада је са знатним делом Градачке епископије из српске државе отргнута и Жича. Тиме двојба о припадности жупе Мораве са Градцом, сада већ називаним и Чачком, постаје готово излишна јер она никако није могла припадати „земљи" Моравици. Ову област Срби су изгубили тек 1458. године.[80] Као да је стара управна подела српских земаља, поред географских и политичких утицаја, одредила и привремену границу са Турском.

Када је Српска деспотовина остала без оба црквена центра, појавио се проблем нове патријаршијске столице. Већ је уочено да премештање на релацији Жича – Пећ у српским круговима није захтевало посебно правно оправдање. Заправо, вероватно је пад Жиче, а не Пећи, приморао српског владара да тражи канонско разрешење двојбе изазване потребом да српског патријарха устоличи у новом средишту. Деспот Ђурађ се 1455–1456. године обратио патријарху Генадију Схоларију питањем да ли је могуће изабрати новог црквеног поглавара када његова столица није више у оквиру државних граница. Одличан познавалац канонских прилика је одговорио потврдно.[81] Тиме је у Смедереву суштински дозвољено стварање и трећег, уједно и последњег, средишта српских средњовековних патријарха.[82]

Извори:

Анастасијевић Драгослав (1956): *Питање најпобожнијег деспота српског Ђурђа, Његовој светости патријарху господину Генадију Схоларију – одговори патријархови*, Гласник СПЦ 27, 218–223.

Богдановић Димитрије (прир.) (1986): *Шест писаца XIV века:* Григорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, непознати Светогорац, монах Јефрем, Марко Пећки, Стара српска књижевност у 24 књига, књ. 10, Београд.

78 Баришић 1982, 161, 180.

79 Стари српски записи и натписи, 95; Радојковић 1993, 115–124.

80 Благојевић 2002, 18–20, са две карте и два решења овог питања. Уп. нап. 18 овог рада.

81 Анастасијевић 1956, 218–223; Суботић 1982, 218–220.

82 Пурковић 1976, 35.

Веселиновић Андрија (2010): *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са храмом Спасовим,* Стари српски архив 9, 19–24.

Гордон Мак Данијел (прир.) (1989): Данилови настављачи. Данилов ученик и други настављачи Даниловог зборника, *Стара српска књижевност у 24 књига*, књ.7, Београд.

Ивић Милка (прир.) (1993): *Најстарији српски записи о Косовском бој*у, у: Средњовековни српски списи о Косову, Стара српска књижевност у 24 књига, књ.13, ур. Милица Грковић, Београд.

Ивић Павле, Ђурић Војислав, Ћирковић Сима (1988): *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, Београд.

Ивић Павле – Грковић Милица (прир.) (1976): *Дечанске Хрисовуље*, Београд.

Јовановић, Томислав (прир.) (1994): *Студенички типик. Царославник манастира Студенице*, Београд.

Јухас-Георгијевска Љиљана (прир.) (1999): Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, Београд.

Ковачевић Љубомир (прир.) (1890): *Светостефанска хрисовуља,* Споменик СКА IV.

Miklosich Franz (2006[2]): *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii,* ур. Раде Михаљчић, Београд.

Мирковић, Лазар (прир.) (1936): Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд.

Мишић Синиша (прир.) (2009): *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, Стари српски архив 8, 11–37.

Мошин Владимир (прир.) (1976–1977): *Сербская редакция синодика в неделю православия*, Византийский временник 17, 278–349.

Мошин Владимир, Ћирковић Сима, Синдик Душан (прир.) (2011): *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника 1186–1321. године*, Београд.

Новаковић Стојан (прир.) (1912): *Законски споменици српских држава средњег века,* Београд.

Порчић Небојша (прир.) (2011): *Два писма краља Милутина о закупу тргова Мачва и Липник*, Стари српски архив 10, 3–16.

Стојановић Љубомир (прир.) (1902): *Стари српски записи и натписи I–1*, Београд.

Стојановић Љубомир (прир.) (1890): *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, типици, помени, записи и друго,* Споменик III, Београд.

Тријић Владимир (прир.) (2005): *Повеља краља Стефана Уроша манастиру Светих апостола на Лиму*, Стари српски архив 4, 3–22.

Тријић Владимир (прир.) (2006): *Повеља краља Стефана Дечанског манастиру светих апостола Петра и Павла на Лиму*, Стари српски архив 5, 51–64.

Ћоровић Владимир (прир.) (1928): *Списи Св.Саве*, Београд.

Литература:

Алексић, Владимир (2011А): *Стефан Немања и Топлица у запостављеним изворима*, Стефан Немања и Топлица (тематски зборник), ур. Драгиша Бојовић, Ниш, 87–96.

Алексић, Владимир (2011Б): *О још неким значењима речи кмет у средњовековној српској држави*, Црквене студије 8, 317–329.

Антоновић, Милош (2006): *Црквене прилике у источној Србији у средњем веку*, Браничевски гласник 3–4, 7–28.

Баришић, Фрањо (1982): *О измирењу српске и византијске цркве*, Зборник радова Византолошког института 21, 159–181.

Благојевић, Милош (1983): *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник историјског музеја Србије 20, 45–122.

Благојевић, Милош (1989): *Челници манастира Дечана,* Дечани и византијска уметност XIV века, ур. Војислав Ђурић, Београд, 21–34.

Благојевић, Милош (2002): *Жупа Моравица и земља Моравице*, Св. Ахилије у Ариљу, историја и предање, ур. Марко Омчикус, Београд, 13–22.

Благојевић, Милош. (2008): *Српски сабори и сабори отачаства Немањића и Лазаревића*, Глас САНУ 14, 1–40.

Благојевић, Милош (2009): *О издаји или невери Вука Бранковића*, Зборник Матице Српске за историју 79–80, 7–42.

Bubalo, Đorđe, Mitrović Katarina, Radić Radmila (2010): *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu,* Beograd.

Војводић, Драган (2010Б): *Слика световне и духовне власти у српској средњовековној уметности,* Зборник Матице српске за ликовне уметности 38, 35–78.

Војводић, Драган (2010А): *На трагу изгубљених фресака Жиче I*, Зограф 34, 71–86.

Војводић, Драган (2011): *Жича и Пећ. Прилог разматрању сличности два програма зидног сликарства*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика 43, 31–47.

Војводић, Драган (2012): *На трагу изгубљених фресака Жиче (III)*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика 44 (2012), 48–52.

Војводић, Драган (2013А): *Запажања и размишљања о сликарству светилишта Спасове цркве у Жичи*, Ниш и Византија 11 (2013), 247–266.

Војводић, Драган (2013Б): *На трагу изгубљених фресака Жиче (II)*, Зограф 35, 145–153.

Грујић, Радослав (1932): *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословје 7, 6–15.

Динић, Михаило (1978): *Настанак два наша средњовековна града* – I. Пећ до турских времена; – II. Рибница – Подгорица, *Српске земље у средњем веку*, ур. Сима Ћирковић, Београд, 347–353.

Динић, Михаило (2003): Власти за време Деспотовине у: *Из српске историје средњег века*, прир. Сима Ћирковић и Властимир Ђокић, Београд.

Ђурић, Војислав – Ћирковић, Сима – Кораћ Војислав (1990): *Пећка патријаршија*, Београд.

Ђурић, Иван (1974): *„Ектесис неа" – византијски приручник за „Питакиа" о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник Филозофског факултета 12, 415–432.

Живковић, Бранислав (1985): *Жича – цртежи фресака*, Београд,

Живковић, Тибор (2004): *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век),* Београд.

Живојиновић, Мирјана (1967): *Судство у грчким областима Српског царства*, Зборник радова Византолошког института 10, 195–248.

Зарковић, Божидар (2007): *Завештање епископа Марка*, Духовност писане културе Срба у контексту културе балканских Словена, Приштина – Лепосавић, 193–206.

Зиројевић, Олга (1988): *Пећка патријаршија у светлости турских пописа (1485–1582)*, Рашка баштина 3, 245–247.

Историја I (1994): *Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд.

Јанковић, Марија (1985): *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку,* Београд.

Јањић, Драгана (2009): *Бањска епископија и разлози њеног основања*, Баштина 27, Приштина-Лепосавић.

Калић, Јованка (2007): *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, Зборник радова Византолошког института 44, 197–208.

Кашанин, Милан – Бошковић, Ђурђе – Мијовић, Павле (1969): *Жича. Историја, архитектура, сликарство*, Београд.

Копривица, Марија (2012): *Попови и протопопови српске цркве у средњем веку*, Ниш.

Крсмановић, Бојана (2012): *О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије*, Византијски свет на Балкану, књига I, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд, 17–38.

Мелцер, Бојана, Павловић Александра, Аћимовић Сања (1998): *Манастир Жича*, Библиографија, Краљево.

Милаш, Никодим (1902): *Православно црквено право*, Мостар.

Мишић, Синиша (1997): *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју IV/2–3, 133–146.

Мишић, Синиша (2006): *Територијалниорганизација Браничева у средњем веку*, Браничево кроз војну и културну историју Србије, уредник Јасмина Николић, Пожаревац, 11–18.

Мишић, Синиша (2007): *Поседи великог логотета Стефана Ратковића*, Моравска Србија. Историја – Култура – Уметност, уредник Синиша Мишић, Крушевац, 7–19.

Мишић, Синиша (2012), *Насељеност Полимља у средњем веку*, *Студије о средњовековном Полимљу*, Ниш, 111–131.

Младеновић, Срђан (2013): *Крушевска Метохија. Хиландарски поседи у Хвосну*, Ниш.

Новаковић, Стојан (2003[2]): Охридска архиепископија у почетку XI века, Хрисовуље

цара Василија II од 1019. и 1200. године, *Изабрана дела II, Списи из историјске географије*, прир. Сима Ћирковић, Београд, 63–102.

Пешикан, Митар (1981): *Из историјске топонимије Подримља*, Београд.

Пурковић, Миодраг (1976): *Српски патријарси средњег века,* Диселдорф.

Радојковић, Бојана (1993), *Средњовековна звона Богородице Градачке*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак, 115–124.

Станковић, Влада (2012): *Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина*, Византијски свет на Балкану, књига I, уредници Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд, 111–118.

Стојковски, Борис (2013): *Црквена историја Срема у средњем веку*, необјављена докторска дисертација, Нови Сад.

Спремић, Момчило (1999[2]): *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд.

Суботић, Гојко (1982): *Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим*, Зборник радова Византолошког института 21, 213–234.

Суботић, Гојко (1984): *Манастир Жича,* Београд.

Суботић, Гојко (2006–2007): *Трећа жичка повеља,* Зограф 31, 51–58.

Тодић, Бранислав (1990–1991): *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика 22–23, 25–40.

Тодић, Бранислав (2000): *Топографија жичких фресака*, Манастир Жича (зборник радова), приредио Гојко Суботић, Краљево, 109–122.

Ћирковић, Сима (1984): *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 20, 67–83.

Ћирковић, Сима (1991): *Библиографија краља Милутина у улијарској повељи*, Зборник Архиепископ Данило II и његово доба, ур. Војислав Ђурић, Београд 53–68.

Ћирковић, Сима (1998): *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3, 11–19.

Ћирковић, Сима (2000): *Жича као архијерејско седиште,* Манастир Жича (зборник радова), приредио Гојко Суботић, Краљево, 11–15.

Ћирковић, Сима (2001): *Српске Notitiae Episcopatuum*, Споменица епископу Шумадијском Сави, Нови Сад, 199–207.

Ћирковић, Сима (2002): *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Св. Ахилије у Ариљу, историја и предање, ур. Марко Омчикус, Београд 2002, 1–5.

Узелац, Александар (2009): *Ко је спалио Жичу,* Браничевски гласник 6 (2009), 1 –10.

Узелац, Александар – Радовановић Бојана (2013): *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама почетком 14. века, неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, ур. Драгиша Бојовић, Ниш, 593–619.

Чанак-Медић, Милка (2012): *Од првих помена до недавних пручавања архитектуре жичке Спасове цркве*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 44, 63–78.

Чанак-Медић, Милка – Тодић, Бранислав (1999): *Манастир Жича*, Београд.

Шкриванић, Гавро (1952–1953): *Жичко епархијско власелинство*, Историјски часопис 4, 147–172.

Vladimir Aleksić, Marija Koprivica

CHURCH OF CHRIST THE SAVIOR IN ŽIČA AND SERBIAN CHURCH IN THE MIDDLE AGES

The Temple of Christ the Savior in Žiča was the first headquarters of Serbian Archbishopric since it was established in 1219. Because it was the legacy of the first Serbian King Stefan the First-Crowned it had a deserved high rank in the church establishment. The archbishop controlled not only the whole territory of the Serbian church but also was the regional bishop of Žiča bishopric in the period 1220–1317. Thanks to the charter issued by Stefan the First-Crowned it is possible to determinate the approximate territory of this specific unit of the Serbian Archbishopric. The position of Žiča church within Serbian church changed significantly due to external attacks in the year 1291–1292. The headquarters of the church highest ranking priests gradually moves to the south into the church of Saint Apostles Peter and Paul at the end of XIII and the beginning of XIV century. Even though the enclosed estates in the vicinity of the modern city of Peć offered better protection and were closer to the rulers' palaces in central Kosovo, Žiča church was not completely neglected. The written sources and the analysis of the fresko decoration of two church complexes leave no doubts that Žiča remained the equal residence by significance. It is almost certain that the archbishop residence in Peć was partly still supported by incomes from Žiča bishopric and land estates belonging to Žiča church.

Serbian archbishops were most probably still spiritual leaders in Žiča bishopric within the period 1292–1317. It is possible that such geographical remoteness in the course of more than two decades had an unfavourable effect on the spiritual life in the West Morava valley. It remains unclear who represented the supreme priest while he was out of this region for a long time. In the period of the large church reform, carried out in 1316–1317, two new bishoprics were established in the area of former Žiča bishopric. The West Morava valley was taken over by Gradac bishopric, while the portion of the basin of the river Ibar was assigned to Končulj bishopric. The church center itself was most probably located within Gradac bishopric but it did not lose its independence due to this big change. The local bishop of Gradac did not on this occasion acquire the spiritual and financial authority over it, in the same way as the seats in Peć and its surrounding land estates had the exterritorial status whitin the Hvosno bishopric. It is most possible that the rich land estates of Žiča church were considered as inherited land and used exclusively to support the court of highest ranking priests, especially because of the lost of the incomes from Žiča bishopric. Since 1316–1317 two remote centers of the Serbian church were still institutionally connected and considered as inseparable units.

Data lead to conclusion that Žiča was not a monastery in the Middle Ages. This temple should be viewed as a permanent cathedral church. It had the special status and high reputation, and can be described as even higher as it was of the so-called kings' monasteries. This privileged and influential monastery was closely connected to the ruler. The information about the residence of Serbian patriarchs in Žiča originating from the end of XIV and XV century support the thesis that it became more important but was not the only headquarters. It is suggested that in the same period in Peć, beside the Serbian patriarch, existed the local vicar episcope. The transfer of the Serbian state center into Pomoravlje due to the Turkish conquests started at the time of Duke Lazar and his loyal follower named Spiridon (1379–1389), which previously was the Metropolitan of Melnik. The Church of Constantinople accused this Serbian patriarch, during the last three years of his life of being *Trisepiscope*, that is, possesing three episcopacies and three chairs at the same time or one after the other. The fact that Byzantine clerics could not comprehend the strong dependence between Peć and Žiča may offer the explanation for this interesting episode.

УДК: 94(497.11)"12/13"
322:272(497.11)"12/13"
272-732.2:929 Бонифације VIII, папа
321.17:929 Милутин, српски краљ
ID BROJ: 211877644
Изворни научни чланак
Рад примљен: .05 06. 2014.
Рад прихваћен: 24. 06. 2014.

Aleksandar Uzelac PhD
Historical Institut
Knez Mihailova Street 36
Belgrade
aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

ПАПА БОНИФАЦИЈЕ VIII, *MAGNUS MILES* СИМОН РОСИ И КРАЉ СТЕФАН УРОШ II МИЛУТИН*

In this contribution is presented and analyzed hitherto neglected primary source, a testimony about the relations of Medieval Serbia with Papal curia and Florence at the end of the thirteenth and beginning of the fourteenth century. It is a list of twelve noble Florentine citizens who represented foreign countries at the celebration of the first Jubilee in Rome, in 1300. Among them was *magnus miles Simon Rubeus*, representative of king of Rascia, Stephen Uroš II Milutin.

Кључне речи: *Бонифације VIII, Фиренца, Стефан Урош II Милутин, спољна политика, средњовековна дипломатија, Србија и папство, црквена унија*

Key words: *Boniface VIII, Florence, Stephen Uroš II Milutin, foreign policies, medieval diplomacy, Serbia and Papacy, church union*

Бенедето Гаетани, у понтификату наречен Бонифације VIII (1294–1303), несумњиво је једна од најзначајнијих личности у историји средњовековног папства. Надахнут свешћу о супрематији папске курије не само у духовним, већ и у световним питањима, он се показао као умешни и ~~енергични политички~~ делатник. Поред огорченог сукоба са француским

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Етногенеза Срба у средњем веку: упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије* (Ев. бр. ИИИ47025)

краљем Филипом IV који је довео до понижења у Анањију, његова каријера је остала упамћена и по обележавању прве јубиларне године у историји хришћанства. Проглашена папском булом *Antiquorum fida relatio*, обнародованом 22. фебруара 1300. године, она је била најављена као година великог покајања и опроста грехова. Путници из свих крајева Европе запутили су се тада у Рим, а према речима Фирентинца Ђованија Виланија, град је током вишемесечних фешти посетило више од две стотине хиљада ходочасника.[1]

Међу посетиоцима и учесницима у прослави били су многобројни грађани Фиренце. Од њих, највећу пажњу привукла су дванаесторица угледника, званичних представника блиских и далеких страних држава. Иако су њихово присуство забележили савремени и каснији хроничари, попут Матеа Палмијерија (1406–1475),[2] најпотпунији подаци о овим амбасадорима сачувани су у једном кодексу, потхрањеном у фрањевачком Манастиру св. Крста (Santa Croce) у Фиренци. Заједно са целокупном манастирском збирком и овај рукопис је 1767. године премештен у прослављену градску библиотеку Лауренцијана (Ms. Laur., Plut. XXVI, Cod. VIII). Њега је 1379. године саставио фрањевац Тедалдо де Мучело (*scriptus per manum Fratris Thedaldi de Mucello Ord. Minorum Florentiae*), познатији као Тедалдо дела Каза.[3] Уз неколико краћих састава, у њему се налази Петраркин спис *De Vita Solitaria* и једно писмо упућено Бокачу, док је аутор, са непознатог предлошка, преписао извештај о посети дванаесторице фирентинских посланика на унутрашњим корицама кодекса. Овај текст је први објавио антиквар Антонио Франческо Гори (1691–1757), а потом је то учинио и библиотекар Анђело Марија Бандини (1726–1803).[4]

У извештају се наводи да су 1300. године, у време великих опроштајница дошли изасланици, послати од разних краљева и кнежева, који су сви одреда били грађани Фиренце. Папа их је примио у цркви Св. Јована Латеранског, а то су били:

1. Мушато Франчези, са пратњом од осамдесет свечано одевених коњаника, у име краља Француске;
2. Уголино де Викио, са великом пратњом, у име краља Енглеске;
3. Ранијери Лангру, витез, са бројном и свечаном пратњом, у име краља Чешке;

1 *Giovanni Villani*, 182.

2 *Matthaeus Palmerius,* 109.

3 О Тедалдовом лику и делу: *Enc. Dant.* 1975, 536 (R. Giglio); Branca 1991, 185–186.

4 *Toscana Illustrata*, 300–301; *Catalogus*, col. 194–196.

4. Вермиљо Алфани, са великом и свечаном пратњом, изасланик краља Немачке;
5. Симон Роси, велики витез, са великом пратњом, изасланик краља *Грасције*;
6. Бернардо Ервај, са великом и свечаном пратњом, изасланик Алберта дела Скале;
7. Гвискардо де Бастари, изасланик *Великоī Таīарина*, са стотину пратилаца обучених на татарски начин;
8. Мано Фронте ди Адимари, са свечаном пратњом, изасланик краља Карла;
9. Гвидо Таланки, са великом и свечаном пратњом, изасланик сицилијанског краља Фридриха;
10. Лапо Фаринаīа де Уберти, са великом и свечаном пратњом, изасланик града Пизе;
11. Чино ди Сер Дијетисалви, изасланик господара Герарда од Камерина;
12. Бенчивени Фолки, са свечаном и великом пратњом, изасланик великог мајстора Реда светог Јована.[5]

Од укупно дванаест представљених владара и држава, десет је припадало римокатоличком свету. Међу њима је било шест крунисаних глава: француски краљ Филип IV Лепи (1285–1314), енглески владар Едвард I (1272–1309), чешки краљ Вацлав II (1278–1305), немачки краљ Алберт I Хабсбург (1298–1308), напуљски краљ Карло II Анжујски (1285–1309) и Фридрих III, краљ Сицилије (1295–1337). Своје заступнике су имали и

5 Разлике у два издања (види претходну напомену) су маргиналне, а текст доносимо према Бандинијевом читању: *Anno Domini MCCC. Tempore magnae Indulgentiae, dum esset papa Bonifacius VIII. In Sancto Ioanne Laterano, missi sunt ad eum de universe mundo a diversis regibus et principibus XII. Ambasciatores, solemnes omnes Florentini. quorum primus fuit: I. Dominus Muciattus de Francesibus de Florentia cum LXXX. equitibus solemniter indutis. Ambasciator Regis Franciae. II. Dominus Ugolinus de Vicchio de Florentia cum comitiva multum solemni Ambasciator Regis Angliae. III. Dominus Raynerius Langru miles solemnis de Florentia cum magna & solemni comitativa Ambasciator Regis Boemiae. IV. Dominus Vermiglius Alphani de Florentia cum comitiva solemni & magna, Ambasciator Regis Alamaniae. V. Dominus Simon Rubeus magnus miles de Florentia cum magna societate Ambasciator regis Grasciae. VI. Dominus Bernardus Ervas de Florentia cum solemni & magna comitiva, Ambasciator Domini Alberti della Scala. VII. Dominus Guiscardus de Bastaribus de Florentia Ambasciator Magni Tartari, cum centum sociis omnibus tartarice indutis. VIII. Dominus Mannus Fronte di Adimaribus de Florentia, Ambasciator Regis Caroli, cum solemni comitiva. IX. Dominus Guido Talanche de Florentia Ambasciator Regis Federigi de Sicilia, cum magna & solemni comitiva. X. Dominus Lapus Farinata de Ubertis de Florentia Ambasciator civitatis Pisanae, cum comitiva solemni. XI. Cinus di Ser Dietisalvi de Florentia Ambasciator domini Gerardi de Camerino, cum magna & solemni comitiva. XII. Bencivenni Folchi de Florentia Ambasciator Magistri Hospitalis Sancti Iohannis, cum solemni & magna comitiva.*

двојица владара нижег ранга, господар Вероне Алберто дела Скала (1277–1301) и господар Камерина Берардо ди Варано (у тексту назван Герардо), потом велики мајстор Јовановаца Гијом де Виларе (1296–1305) и коначно, једна комуна са републиканским уређењем – Пиза.

Уз њих су стајали и двојица владара са истока – *Велики Татарин*, у чије име је наступао Гвискардо де Бастари и *краљ Грасције*. У старијој литератури, под првим именом се углавном помишљало на монголског великог кана. Међутим, Ђовани Вилани је у свом делу оставио белешке о човеку из куће Бастари који је био у служби Газана (1295–1304), господара персијских Монгола и недуго пре прославе у Риму био упућен као његов гласник у посету европским дворовима.[6] Стога, јасно је и да се помен *Великої Татарина* у Тедалдовом рукопису не односи на великог кана, већ на његовог сродника Газана који је, упркос исповедању муслиманске вере, у то време на западу доживљаван као потенцијални савезник у борби против египатских Мамелука.[7]

Недоумице је изазивао и назив друге државе коју је представљао *велики витез* Симон Роси (*Simon Rubeus magnus miles de Florentia, Ambasciator regis Grasciae*). Гори и Бандини оставили су име неразјашњеним, а још крајем XVI века је фирентински хроничар Агостино Лапини (1515–1596), консултујући поменути рукопис, кориговао *Grascia* у *Graecia* и закључио да је реч о византијском цару.[8] Мишљење према коме је Симон Роси био човек византијског владара Андроника II Палеолога (1282–1328) остало је уврежено у потоњим столећима, све док *учени познавалац тосканских старина, Марко Ластри (1731–1812), осврнувши се на извештај, име није протумачио на сасвим други начин. Он је емендирао Grascia у Rascia, односно Рашка.*[9]

Да је Ластријево тумачење исправно показује више околности. Најпре, владар *Грасције* наведен је као краљ, а не као цар. Потом, уколико би овде заиста била реч о византијском суверену, за очекивати је да се у духу времена, уместо географског назива Грчка у тексту употреби термин *Романија* или *Константинопољско царство* (*Imperio Constantinopolitano).* Посредну потврду пружа и познија традиција о посети фирентинских дипломата и њиховом пријему код папе коју је забележио Бенедето Деи (1428–1492), хуманиста у служби породице Медичи. Имена представника се у његовом спису углавном подударају са онима забележеним у Тедалдовом рукопису, док су државе и владари чији су они били заступници

6 *Giovanni Villani*, 181.

7 Soranzo 1930, 330–331; Petech 1962, 565–566.

8 *Agostino Lapini*, 14–15

9 *Osservatore fiorentino*, 20

произвољно и нетачно наведени. Тако је, према Деију, Мушато Французи био изасланик бургундског војводе, Вермиљо Алфани краља Француске, Гвискардо де Бастари цара Трапезунта, Мано де Адимари краља Арагона, а Бенчивени Фолки краља Пољске и Рашке *(Messer Benchivenni Folchi Fiorentino eletto e mandato dallo Re di Polana e dallo Re di Rassina)*. Иако је Фолкију несумњиво приписана погрешна улога, на овом месту је важно истаћи да је познији аутор такође забележио присуство посланика рашког краља на прослави јубилеја у Риму.[10]

Дакле, судећи према свему наведеном, може се закључити да је Симон Роси заиста био човек тадашњег владара Рашке, Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Самим тим, извештај забележен Тедалдовом руком јесте до сада незапажени извор за познавање односа Србије и папства на прелазу из XIII у XIV век, а уједно и тадашњих контаката између немањићког двора и културног и политичког средишта Тоскане.

* * *

Вести о присуству Милутиновог изасланика у Риму сада треба сагледати из поменутих аспеката. Најпре, потребно је подсетити се да је још током понтификата Бонифацијевог претходника Николе IV (1288–1292) уследила велика офанзива папског двора према истоку и да је њу пратила активна делатност римокатоличких мисија од Балканског полуострва, па све до Кине. Никола IV је одржавао живе везе са краљевима Милутином и Драгутином, као и са њиховом мајком Јеленом. Преписка, вођена између Рима и центара моћи у српским земљама, тицала се намештења барског архиепископа и обнове рада појединих епископија у Приморју. Међутим, још тада је покретано и питање уније са римском црквом, као и слања краљице Јелене у Трново, у својству папиног опуномоћеника, ради преговора са бугарским царем и патријархом.[11] Отприлике у ово време, у Рим је из српских земаља доспео и несвакидашњи скупоцени поклон. Реч је о икони апостола Петра и Павла, на којој је осликан и српски владарски трио – у доњем делу са леве и десне стране краљеви Милутин и

10 *Benedetto Dei*, 89. Помен Пољске уз Рашку, који одсуствује у рукопису Тедалда дела Каза, може се објаснити ауторовом жељом да укључи што већи број држава у извештај и тако још снажније подцрта славу грађана Фиренце. Преносећи Деијев извештај, полихистор Франческо Сердонати (1540 – после 1602) пропратио је ово место следећим коментаром: „nel testo apena del Dei è Rassina, ma giudicamo voglia dire Rascia", *Francesco Serdonati*, 809.

11 *Vetera monumenta*, 375–377; Антоновић 2005, 122–126.

Драгутин, а између њих повијена монахиња која несумњиво представља краљицу Јелену.[12]

Током Бонифацијевог времена нису сачувана писма из Рима упућена српским владарима, али Рашка и околне земље нису изгубиле на значају у папској политици. То се може наслутити из једног документа од 29. априла 1298. године у коме се говори о слању двојице фрањеваца инквизитора на просторе „Србије, Рашке, Далмације, Хрватске и Босне", то јест у области тамошњих римокатоличких дијецеза, ради борбе против јеретика.[13] Подразумева се да ове активности не би биле могуће без барем декларативне сагласности рашког двора, а важно сведочанство тадашњих срдачних односа Србије и папства управо је присуство Симона Росија у својству Милутиновог изасланика на прослави јубиларне године. Оно показује да краљево зближење са Византијом и орођавање са двором Палеолога 1299. године није довело до прекида контаката са папском куријом, нити до промене у односима према западним силама.

Потврду овом закључку пружа и преписка вођена током понтификата Бонифацијевог наследника Бенедикта XI (1303–1304). Он је не само наставио кореспонденцију са краљицом Јеленом, већ је крајем децембра 1303. године позитивно одговорио на Милутинову молбу да прими српске земље под заштиту св. Петра и започне преговоре о црквеној унији.[14] Односи Србије и папске курије ушли су у критичну фазу током понтификата Климента V (1305–1314). Они су били праћени склапањем Милутинових споразума са Филипом, сином Карла II Анжујског и господарем Тарента и Ахаје (1306), а потом политичког и војног савеза са Карлом од Валоа, братом француског краља Филипа IV и претендентом на круну царства у Константинопољу (1308). Овај савез никада није заживео у пракси, а посета трочлане папске делегације Србији крајем 1308. године имала је неславан исход и довела до краха преговора о унији са римском црквом.[15]

Осим што је показатељ континуитета Милутинове политике према западу и одржавања блиских веза са папским двором током епохе Бонифација VIII, присуство Симона Росија у Риму 1300. године ништа мање

12 Volbach 1941, 480–496; Тодић 1998, 295–296; D'Amico 2001, 89–100. Икона је доспела у папску ризницу пре 1295. године, када је споменута у њеном попису као „una tabula guarnita de laminis argenti in qua sunt imagines apostolorum Petri et Pauli", *Inventaire*, 53, no. 718.

13 *Registres*, col. 93, no. 2534.

14 *Vetera monumenta*, 407–408, 410–411.

15 *Acta Albaniae*, 171–172, no. 580–581; Пурковић 1934, 6–18; Mavromatis 1978, 56–57, 123–131; Узелац – Радовановић 2013, 593–608.

није значајно за познавање међусобних додира између јужнословенских земаља и северноиталијанских комуна. Пре него што се осврнемо на значај Тедалдовог извештаја у овом контексту, потребно је изрећи неколико примедаба и о самом краљевом представнику. Он, нажалост, није поуздано споменут у другим наративним и документарним изворима (барем не у онима, нама доступним). Ипак, судећи по самом имену и титули, може се претпоставити да је потицао из угледне фирентинске породице Роси која је доживљавала своје успоне и падове у беспоштедној борби фракција Гвелфа и Гибелина током друге половине XIII века.[16]

Детаљи из биографија других угледника присутних на прослави Јубилеја у Риму могу да укажу на природу веза племића из Фиренце и рашког двора. О Гвискарду де Бастарију, поверљивом човеку кана Газана, већ је било речи. Поред његове, изузетно је добро документована и каријера француског агента и авантуристе Мушата Франчезија. Он је био саветник Филипа IV за италијанска питања, учесник у војној авантури његовог брата Карла од Валоа на Апенинском полуострву (1301) и предводник најамничке дружине која се борила на француској страни у бици код Куртреа, против побуњених фламанских градова (1302).[17] Његов животопис послужио је као узор лику истоименог банкара, произведеном од стране француског краља у витеза, који се јавља као протагониста прве приче Бокачовог *Декамерона*.[18] Изасланик немачког краља, Вермиљо Алфани, још један је добро познати фирентински пословни човек ове епохе. Он је одржавао присне односе са хабсбуршким двором и заступао њихове интересе у Италији.[19] Мано Адимари, представник напуљског краља Карла II Анжујског, посведочен је у његовој служби још 1292. године,[20] док је Бенчивени Фолки, послат од великог мајстора Јовановаца, забележен као човек у служби овог витешког реда у једном папском документу с краја 1298.[21]

Примери других фирентинских амбасадора сведоче о њиховим блиским додирима са страним владарима и испреплетаним интересима, па се може претпоставити да није могло да буде другачије ни у случају краља Милутина и његовог посланика. Важно је истаћи да случај Симона Росија није усамљен и да је каријера бројних његових савременика из северне Италије такође била везана за српске земље. Поједини су долазили

16 Najemy 2006, 12–13; Zorzi 2008, 98, 153.

17 *Giovanni Villani*, 168, 204.

18 Wallace 1991, 26–28.

19 Davidsohn 1968, 596–597.

20 Davidsohn 1968, 806.

21 *Registres*, col. 267, no. 2827.

на источну обалу Јадрана гоњени авантуристичким духом и у потрази за уносном службом, попут Франческа де Саломоне из Тревиза, кога је Милутин за учињене заслуге произвео у витеза на Благовести 1304. године.[22] Још је више било пословних људи, међу којима су су запажену улогу играли и сами Фирентинци. Активности тосканских трговаца житом у Дубровнику могу се пратити од самог краја XIII века, а у Котору и другим приморским градовима, почев од првих деценија наредног столећа.[23] Неки од њих, попут Бенча дел Буона који је водио послове и боравио у Дубровнику између 1318 и 1341. године, оставили су бројне трагове својих делатности у архивској грађи.[24]

Преко витешке титуле Симона Росија могло би се наслутити да је и његова каријера наликовала оној племића из Тревиза. Наравно, не може се сасвим искључити ни могућност да је он припадао другој групи, то јест да је можда био трговац, везан својом делатношћу за јужнословенске земље. Оно што је, пак, на основу његове дипломатске улоге извесно, јесте да је личност рашког владара морала да буде добро позната у престоници Тоскане на размеђи тринаестог и четрнаестог столећа. То показују и добро познати наводи Симоновог сугрђанина Дантеа Алигијерија о личности рашког краља и његовом подражавању млетачког новца (*quel di Rascia che male ha visto il conio di Vinegia*).[25] Штавише, неславно место намењено Милутину у *Божанственој комедији*, чији је аутор био припадник тзв. Белих Гвелфа и противник папске власти, могло би се управо сагледати у светлу претходно анализираног спомена политичких веза Немањићког двора са Бонифацијем VIII и комуналним племством Фиренце.

Библиографија

Извори

Acta Albaniae — *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia*, T. I, edd. L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, Vindobonae 1913.

Agostino Lapini — *Diario Fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596*, ed. O. Corazzini, Firenze 1900.

Benedetto Dei — Benedetto Dei, *La cronica dall'anno 1400 all'anno 1500*, ed. R. Barducci, Firenze 1985.

22 Узелац 2011, 19–20.

23 Krekić 1977, 25–41; Пекић 2012, 39, 66.

24 Voje 1971, 189–199.

25 Ћук 1986, 25–26; Stuard 2006, 155.

Catalogus A. M. Bandinius, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentinianae*, T. IV, Florentiae 1777.

Giovanni Villani *Croniche di Giovanni, Matteo e Fillippo Villani*, ed. A. Rachelli, Trieste 1857.

Francesco Serdonati Francesco Serdonati, *I casi degl'huomini illustri di Messer Giovan Bocaccio, ne' quali si trattano molti accidenti de diversi principi…*, Fiorenza 1598.

Inventaire E. Molinier, *Inventaire du Trésor du Saint Siége sous Boniface VIII (1295)*, Bibliothèque de l'École des Chartes 45 (1884) 31–57

Matthaeus Palmerius *Matthaei Palmerii Liber de Temporibus*, ed. G. Scaramella, Rerum Italicarum Scriptores, Nova series, XXVI/1, Città di Castello 1906.

Osservatore fiorentino M. Lastri, *L'osservatore fiorentino sugli edifizi della sua patria*, ed. G. del Rosso, T. VI, Firenze 1821.

Registres *Les Registres de Boniface* VIII, T. II, ed. G. Digard, Paris 1904.

Toscana Illustrata A. F. Gori, *La Toscana Illustrata nella sua storia con vari scelti monumenti e documenti*, T. I, Livorno 1755.

Vetera monumenta A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, T. I, Roma 1859.

Литература

Branca 1991 V. Branca, *Tradizione delle opere di Giovanni Bocaccio*, T. II, Roma 1991.

D'Amico 2001 R. D'Amico, *Per la storia dell'icona serba del Vaticano: il rapporto con le vicende della basilica di San Pietro e una sua "replica" seicentesca a Fano*, Zograf 28 (2001) 89–100

Davidsohn 1968 R. Davidsohn, *Storia di Firenze*, *I primordi della civiltà Florentina*, T. IV/2, trad. G. Miccoli, Firenze 1968.

Enc. Dant. 1975 *Enciclopedia dantesca*, ed. U. Bosco, T. V, Roma 1975.

Krekić 1977 B. Krekić, *Four Florentine Commercial Companies in Dubrovnik (Ragusa) in the First Half of the Fourteenth Century*, The Medieval City, edd. H. Miskimin et al, New Haven 1977, 25–41

Mavromatis 1978 L. Mavromatis, *La Fondation de l'Empire Serbe: le kralj Milutin*, Thessalonique 1978.

Najemy 2006 J. Najemy, *History of Florence 1200–1575*, Malden MA 2006.

Petech 1962	L. Petech, *Les marchands italiens dans l'empire mongol*, Journal Asiatique 250 (1962) 549–574
Soranzo 1930	G. Soranzo, *Il papato, l'Europa cristiana e i Tartari*, Milano 1930.
Stuard 2006	S. M. Stuard, *Gilding the Market: Luxury and Fashion in Fourteenth-Century Italy*, University Park PA 2006.
Voje 1971	I. Voje, *Bencio del Buono*, Istorijski časopis 17 (1971) 189–199
Volbach 1941	W. F. Volbach, *Die Ikone der Apostelfürsten in St. Peter zu Rom*, Orientalia Christiana periodica 7 (1941) 480–496
Wallace 1991	J. Wallace, *Bocaccio: Decameron (Landmarks of World Literature)*, Cambridge 1991.
Zorzi 2008	A. Zorzi, *La trasformazione di un quadro politico: Ricerche su politica e giustizia a Firenze dal commune allo stato teritoriale*, Firenze 2008.
Антоновић 2005	М. Антоновић, *Србија и Лионска унија: неуспео покушај приближавања*, Међународни научни симпосион: 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа, ур. Р. Поповић, Београд 2005, 113–131
Пекић 2012	Р. Пекић, *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Косовска Митровица 2012.
Пурковић 1934	М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934 (репр. Горњи Милановац 2002)
Тодић 1998	Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998.
Ћук 1986	Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
Узелац 2011	А. Узелац, *Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина*, Војно-историјски гласник 2 (2011) 9–27
Узелац – Радовановић 2013	А. Узелац – Б. Радовановић, *Црквена и световна политика краља Милутина према западним силама – неколико нових запажања*, Свети цар Константин и хришћанство, Т. I, ур. Д. Бојовић, Ниш 2013, 593–608

Aleksandar Uzelac

POPE BONIFACE VIII, *MAGNUS MILES* SIMONE ROSSI AND KING STEPHEN UROŠ II MILUTIN

In 1300, at the celebration of Jubilee in Rome, twelve Florentine representatives of foreign countries and monarchs were received by pope Boniface VIII in the church of St. John of Lateran. Their names and states they represented are mentioned in several sourses, the most detailed and trustworthy being the manuscript written by Franciscan Tedaldo della Casa in 1379. Among these ambassadors, was *magnus miles Simon Rubeus*, i.e. Simone Rossi, representative of the king of *Grascia*. Although it was earlier surmised that Rossi was emissary of Byzantine emperor, he was in fact, as circumstancial evidence shows, representative of the king of Rascia, Stephen Uroš II Milutin.

Presence of Simone Rossi on behalf of king Milutin in Rome is a testimony of the cordial relations between Serbian and papal court and their continuity during the last decade of the thirteenth and first decade of the fourteenth century, even at the time when the Serbian king entered a dynastic marriage with Byzantine court (1299). Moreover, Rossi's ambassadorial role is the important indicator of the close contacts between Rascia and communes in Northern Italy. It is not known whether the Florentine nobleman was knight-adventurer, or possibly businessman with interest in commercial enterprises on the Eastern shores of Adriatic, but it is certain that the personality of king Milutin must have been well known in his home city at that time. Famous reference about him, made by Dante Alighieri, undoubtedly proves that fact and it needs to be pointed out that the king's presence in the *Divine comedy* may be better understood in the light of this, hitherto neglected record of political ties between Serbia and the capital of Tuscany.

UDK: 94:314.116(450.341)"16"
821.131.1 Сансовино Ф.
ID BROJ: 211878668
Изворни научни чланак
Рад примљен: 18. 04. 2014.
Рад прихваћен: 07. 05. 2014.

Marija Kocić PhD
Faculty of Filosophy, Universitiy of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
email: marijakocich@gmail.com

„*VENETIA. CITTA' NOBILISSIMA*" KAO IZVOR ZA DEMOGRAFSKU ISTORIJU GRADA VENECIJE*

Predmet rada predstavlja analiza poznatog dela Fančeska Sansovina s aspekta njegove vrednosti za demografsku istoriju Venecije sredine XVII veka. Podaci objavljeni u njoj otkrivaju broj ljudi u gradu, u vreme kada redovni popisi stanovnika još uvek nedostaju. Sa metodološkog stanovišta oni su poređeni sa dostupnim podacima za raniji i kasniji period u nameri da se utvrdi ritmika kretanja stanovnika grada Venecije, te osnovni faktori koji su uticali na ovo.

Ključne reči: *Venecija, demografija, kuga, Frančesko Sansovino*

Key words: *Venice, demography, plague, Francesco Sansovino*

Frančesko **Sansovino** (1521–1583) bio je sin čuvenog skulptora Jakopa Sansovina, koji se doselio u Veneciju 1521. godine.[1] Njegova najznačajnija dela su *Gl' Annali overo le vite de' Principi et Signori della Casa Othomana* objavljeno 1521. godine.[2] Zatim, *L' Historia di Casa Orsina* kao i *Origine e fatti delle Famiglie Illvstri d' Italija*. U pojedinim svojim radovima Sansovino se zanima za političku praksu svoje epohe poput *Conceti Polittici*, i *Del Governo et Amministratione di diversi regni, et Repvbliche*. Nastojanje da objedini svetsku istoriju u jedinstveni hronološki prikaz uočava se u delu *Cronologia del Mondo*. Njegovu

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu *Modernizacija zapadnog Balkana* (ev. br. 177009), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

1 Chambers – Pulan 2001, 3.

2 Popis dela sa izdavačima i izdanjima na kraju rada u Bibliografiji.

opčinjenost gradom sv. Marka koji je odisao specifičnom urbanom fizionomijom očituje se u delu *Venetia. Città Nobilissima*, koje je osam decenija nakon njegove smrti don Điustinijani Martinioni priredio za štampu.

Između 900. i 1100. godine veći broj manjih urbanih jedinica na okolnim ostrvima ujedinilo se u grad Veneciju, sa centrom oko trga Rialto.[3] U tom periodu i kasnije svaka parohija predstavljala je posebno ostrvo, dok su njihov centar činile glavne „parohijalne" crkve.[4] Oko 1200. godine njihov broj iznosio je 60.[5]

Nije moguće tačno utvrditi kada je uvedena podela na šest sestijera (u bukvalonom prevodu „šestina"), ali je na njoj Marin Sanudo (1466–1536)[6] zasnovao svoj opis Venecije u delu *Laus Urbis Venetae*. Prema podacima koje on iznosi tri sestijera nalazila su se sa jedne strane Velikog kanala, a ostala tri sa druge. Sa jedne strane su bili Kastelo, Sv. Marko i Kanaređo. Ostatak Venecije podeljen je takođe na tri sestijera i to: Santa Kroče, San Paolo i Dorsoduro.[7]

Kastelo je sredinom XV veka bio najmanji sestijer Venecije koji je počinjao od sedišta Patrijarha u katedralnoj crkvi sv. Petra, osnovanoj u IX veku. On je predstavljao malo ostrvo povezano sa ostatkom grada drvenim mostom. Njemu je pripadao i Arsenal.[8] U ovom sestijeru nalazilo se ukupno 11 parohijalnih crkava.[9] Drugi sestijer bio je sv. Marko u kome je centralno mesto zauzimala istoimena crkva, koja je ujedno važila za najznačajniju crkvu Venecije.[10] U ovom sestijeru nalazio se veliki trg koji se protezao od crkve san Điminjano, a pored njega i Pjaceta, odnosno manja pijaca (trg) uz crkvu sv. Basa.[11] U ovom sestijeru sredinom XV veka bilo je 16 parohija. Treći sestijer sa iste strane Velikog kanala bio je Kanaređo, koji je ujedno bio i najveći, zahvatajući prostor od crkve san Džeremija do San Đjobe, oko 5 milja u dužini. U ovom delu Venecije sredinom XV veka bilo je 13 parohija.[12]

3 Tradicija, međutim, kao datum osnivanja grada Venecije uzima 21. mart 421. godine, kada su iz Padove poslata 3 konzola da osnuju grad na mestu kasnijeg Rijalta i okupe okolna ostrva; *Venezia e le sue Lagune* 1847, I, 8.

4 Lane 1973, 11.

5 Ibid., 12.

6 O njemu detaljnije u: Labalme – Sanguineti-White 2008,

7 Chambers – Pulan 2001, 7. Podaci iz navedenog dela Marina Sanuda preuzeti iz : *Venice. A Documentary History*.

8 Ibid., 8.

9 Ibid., 8.

10 Ova crkva važila je za „duždevu", odnosno nju je tokom praznika i ostalih prigoda posećivao dužd; Martinelli 1705, 1.

11 Chambers – Pulan 2001, 8.

12 Ibid., 10.

Sa druge strane Velikog kanala takođe su se nalazila tri sestijera. Prvi od njih, Santa Kroče, u vreme Marina Sanuda imao je 10 parohijalnih crkava. U sklopu istog sestijera nalazio se i čuveni centar staklarske proizvodenje Murano, koji je predstavljao ostrvo, čije se stanovništvo računalo u sestijer Santa Kroče.[13] Peti sestijer bio je San Paolo prozvan po crkvi koja je činila njegov centar. Ovom sestijeru pripadao je i Rialto.[14] Sredinom XV veka u njemu je bilo 9 parohijalnih crkava.[15] Poslednji sestijer Dorsoduro ime je dobio po istoimenom ostrvu koje je među prvima bilo naseljeno. Sredinom XV veka Dorsoduro je imao 11 parohijalnih crkava, dok je ovoj urbanoj celini pripadala i čuvena Đudeka (*Giudecca*), koju su naseljavali Jevreji. Na početku ovog sestijera nalazilo se mesto u narodu određeno kao *Punto* (u prevodu tačka) pozicionirana tačno nasuprot crkvi sv. Marka. U ovom delu Venecije nalazila su se i skladišta robe.[16] Namerno istaknuta podela urbanog sklopa grada Venecije iz sredine XV veka poslužila nam je kao osnova za utvrđivanje verodostojnosti i značaja koje je don Martinioni u „dodacima" Sansovinovom delu *Venetia. Città Nobilissima* iznosi.

Karta 1; Venecija u doba Marina Sanuda;
preuzeto iz: Labalm – Sanguineti-White 2008.

13 Ibid., 10.

14 Ibid., 11. U Rialto od 810. godine postaje mesto gde boravi dužd; Callicciolli 1795, III, 4.

15 Ibid., 15.

16 Ibid., 15.

Konstatacija gospodina Vilamona data na izmaku XVI veka da je Venecijia najbogatiji grad na svetu,[17] ubrzo se pokazala pre kao plod opčinjenosti znatiželjnog posmatrača, nego kao realan pokazatelj stanja u ovoj državi. Vilamon koji je značajno mesto u svom putopisu posvetio Veneciji, nastojeći da grandioznim prepletom impresija putnika okiti svoje delo, nije mogao da ostane ravnodušan prema znamenitostima koje su se u svojoj velelepnosti uzdizale pred njim. Posednjih decenija istraživanja pokrenuta sa željom da se ispitaju unutrašnje prilike u ovoj državi ukazali su na pojave (premda u početnom stadijumu) koje su najavile nastupajuću krizu.

Crna kuga dominirala je nekoliko vekova demografskim trendovima Venecije.[18] Na ovo ukazuju i statistički podanci koje dobar pozanavaoc istorije Venecije Frederik Lejn iznosi. Po njemu Venecija je 1500. godine imala 120.000 stanovnika, da bi 1570. godine njihov broj narastao 190.000. U epidemijama 1575–77. i 1630–31. godine stradala je trećina njenog stanovništva.[19] Pjer Šoni koji u „Civilizaciji klasične Evrope" analizira i demografske prilike nije mogao da izostavi činjenicu da je Italija tokom XVII veka bila izložena demografskoj stagnaciji. Za Veneciju navodi da je „od svih italijanskih država najviše obolela". On navodi da je demografski trend zadržao negativan predznak tokom celog veka, utičući na stagnaciju broja stanovnika od 15% na 12%.[20] Kako isti autor nastoji da dokaže Venecija je demografski pad osetila prvih godina ovog veka. U razdoblju od 1600. do 1620. godine pad broja njenih stanovnika iznosio je 23%.[21] Iako se donekle mogu utvrditi osnovne tendencije demografskog kretanja u Veneciji tokom XVII veka, za naučnika koji se bavi istorijskom demografijom nesumnjivi značaj ima analiza jasno opredeljenih vremenskih razdoblja, te utvrđivanje mehanizama koji su uticali na kretanje broja stanovnika grada, i vezivanje na ovaj način dobijenih podataka za ekonomske i političke prilike u njemu.

S druge strane, pad ili porast broja stanovnika u jednoj oblasti uzrokuje niz promena. Kako Fernan Brodel u svom analitičkom maniru tvrdi „od XV do XVIII veka uz rast ili smanjivanje stanovništva menja se i sve ostalo".[22] Drugačije preformulisano, u slučaju progresije broja stanovnika raste proizvodnja ali i potrošnja, odnosno stiče se osnovni impuls za pokretanje industrije i trgovine. Krče se močvarna zemlja i pustopolja, što uslovljava porast zemljoradnje i sto-

17 *Les Voyages dv Sr de Villamont* 1606, 135.

18 Lane 1973, 18.

19 Ibid., 19. O ovim naletima kuge detaljnije u: Cipolla 1973; Za kugu 1630–31. godine posebno videti izveštaj savremenika u: Tadino 1648. Zatim: Cipola 1981.

20 Chaunu 1977, 78.

21 Ibid., 79.

22 Brodel 2007, I, 16.

čarstva jer je za veći broj ljudi bila potrebna i veća količina hrane. Međutim, i rast ima svoju granicu, koja dovodi do stagnacije i privredne recesije. Posebno opasna situacija nastupa kada dođe do prekoračenja „kritičnih pragova" utvrđenih od strane Ernesta Vagemana, nakon čega sledi period opšte stagnacije.

U dosadašnjim istraživanjima ukazano je da su početni napori na popisivanju stanovništva sprovedeni u Španiji 1787. i Francuskoj 1801. godine. Donekle u ovome predstavlja izuzetak osmanska država, koja odmah nakon početnih napora učvršćivanja na Balkanu zavodi obavezan popis stanovnika (pripadnika podaničke populacije, koji nije pripadao klasi asker). Na ovaj način Balkan postaje otvoren za demografsku statistiku tokom celog XVI veka. Problem nastaje kada je država naterana na preoblikovanje upravnih insitucija počela popisivanje „odsekom" tokom XVII veka. Shodno tome, osmanska država predstavlja iskorak za Evropu XVI veka, iako je istraživači ne tretraju kao njen integralni deo, barem sa aspekta civilizacijske i kulturne određenosti.

U isto vreme Evropa se oslanja na matične knjige odnosno svakodnevno knjigovodstvo rođenih i umrlih, za koje Pjer Šoni smatra da je teško upotrebljivo.[23] Ova konstatacija je sasvim na mestu ukoliko je potrebno utvrditi broj stanovnika Francuske koja pod Lujem XIV (1643–1715) nastavlja svoju ekspanziju. Međutim, za jedan grad, ma kako on bio kompleksan i za ondašnja merila veliki, najpouzdanije sredstvo ostaju matične knjige vođene po crkvama, kojima su popisani vernici pripadali.

Vođenje statistike rođenih i umrlih nametnulo je kao obavezne parohijske knjige, preteče današnjih matičnih knjiga rođenih i umrlih, koje su u to vreme vođene pri crkvi kojoj je vernik pripadao, odnosno u parohiji čiji je sveštenik nadzirao ceo njegov radni i reproduktivni vek. U njihovoj obaveznoj primeni presudnu ulogu imao je Tridentski koncil,[24] čija je jedna od odredaba predviđala i evidenciju rođenih, venčanih i umrlih od strane parohijskog sveštenika. Tokom „klasične epohe" pojedine države nametale su ukazima vladara obavezu njihovog vođenja. Evropa time od kraja XV veka dobija novu vrstu istorijske građe, koja i pored sumnje određenih naučnih krugova u pojedinim slučajevima može dobro doći istraživaču demografske statistike. Upravo takav dodatak predstavljaju „addttiones" ubeležene u osnovnu potku dela *Venetia. Città Nobilissima*. Don Martinioni, kome je crkvena služba predstavljala glavni preduslov da dođe do ovakvog materijala, izgleda da je kada je krenuou pripremu dela Frančeska Sansovina za štampu, bio potpuno svestan vrednosti ove vrste izvora.

23 Chaunu 1977, 162.

24 Sabor održan u gradu Trentu (it. Trento) od 1545. do 1563. godine. U ovom razdoblju sazvano je ukupno 19 sednica. Cilj njegovog sazivanja predstavljala je potreba reforme unutar katoličke crkve, kako bi se odgovorilo protestantizmu koji je jačao u Nemačkoj.

Tabela 1; Prva tri sestijera sa jedne strane Velikog kanala

I Sestier Kastelo		*II Sestier San Marko*		*III Sestier Kanaređo*	
Parohija	*br. stanovnika*	*Parohija*	*br. stanovnika*	*Parohija*	*br. stanovnika*
San Pietro	*8.000*[25]	*San Geminiano*	*1.300*[26]	*S. Hieramia*	*6.600*[27]
San Biagio	*350*[28]	*San Moisè*	*3.300*[29]	*San Marcuola*	*8.400*[30]
San Martino	*2.200*[31]	*S. Maria Zebenigo*	*1.300*[32]	*San Leonardo*	*500*[33]
S. Giovanni Bragola	*2.300*[34]	*San Mauritio*	*600*[35]	*Santa Maria Madalena*	*650*[36]
San Antonio	*1.200*[37]	*San Vitale*	*1.150*[38]	*San Marciliano*	*2.900*[39]
Santa Trinità	*2.200*[40]	*San Samuello*	*2.000*[41]	*Santa Fosca*	*900*[42]
San Severo	*1.300*[43]	*San Angelo*	*2.400*[44]	*San Felice*	*1.200*[45]
Santa Maria Formosa	*3.700*[46]	*San Benedetto*	*700*[47]	*Santa Soffia*	*2.000*[48]
Santa Martina	*2.200*[49]	*San Paterniano*	*800*[50]	*S. Apostoli*	
San Leone	*1.200*[51]	*San Fantino*	*500*[52]	*San Cantino*	*2.400*[53]

25 Sansovino 1663, 19.
26 Ibid., 112.
27 Ibid., 144.
28 Ibid., 34.
29 Ibid., 112.
30 Ibid., 145.
31 Ibid., 36.
32 Ibid., 114.
33 Ibid., 146.
34 Ibid., 36.
35 Ibid., 114.
36 Ibid., 146.
37 Ibid., 38.
38 Ibid., 115.
39 Ibid., 146.
40 Ibid., 38.
41 Ibid., 116.
42 Ibid., 146.
43 Ibid., 39.
44 Ibid., 118.
45 Ibid., 147.
46 Ibid., 40.
47 Ibid., 119.
48 Ibid., 147.
49 Ibid., 41.
50 Ibid., 119.
51 Ibid., 42.
52 Ibid., 120.
53 Ibid., 153.

Santa Giustina	*1.300*[54]	*San Luca*	*2.000*[55]	*S. Giovanni Chrisostomo 900*[56]	
San Giovanni di Oleo	*1.600*[57]	*San Salvatore*	*2.000*[58]		
San Procolo	*950*[59]	*San Bartolomeo*	*1.000*[60]		
		San Basso	*400*[61]		
Ukupno	**28.770**		**19.450**		**29.750**

Tabela 2; druga tri sestijera sa suprotne strane Velikog kanala

IV Sestier San Paolo		*V Sestier Santa Croče*		*VI Sestier Dorsoduro*	
Parohija	*br. stanovnika*	*Parohija*	*br. stanovnika*	*Parohija*	*br. stanovnika*
San Polo	*2.200*[62]	*Santa Croce*	*2.700*[63]	*San Nicolò de Mendicoli*	*3.500*[64]
San Thomaso	*1.100*[65]	*San Simeon Grande*	*2.700*[66]	*San Raffaello*	*3.200*[67]
San Stino	*1.000*[68]	*San Simeono, Apostolo*	*1.200*[69]	*San Basilio*	*1.900*[70]
San Agostino	*700*[71]	*San Giovanni Decollato*	*700*[72]	*Santa Magherita*	*2.000*[73]
San Boldo	*400*[74]	*San Iacomo dell' Orio*	*3.000*[75]	*San Pantaleone*	*3.000*[76]
S. Aponale	*1.900*[77]	*San Stai*	*1.300*[78]	*San Barnaba*	*2.200*[79]

54 Ibid., 45.
55 Ibid., 121.
56 Ibid., 155.
57 Ibid., 46.
58 Ibid., 125.
59 Ibid., 46.
60 Ibid., 126.
61 Ibid., 128.
62 Ibid., 182.
63 Ibid., 201.
64 Ibid., 243.
65 Ibid., 183.
66 Ibid., 202.
67 Ibid., 244.
68 Ibid., 183.
69 Ibid., 202.
70 Ibid., 245.
71 Ibid., 184.
72 Ibid., 203.
73 Ibid., 245.
74 Ibid., 184.
75 Ibid., 203.
76 Ibid., 246.
77 Ibid., 185.
78 Ibid., 204.
79 Ibid., 247.

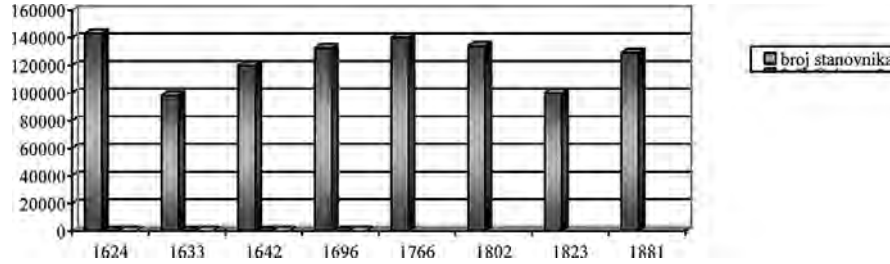
San Silvestro	*1.600*[80]	*Santa Maria Mater Domini*		*800*[81]	*San*
Gervaso					
	2.400[82]				
San Matteo	*650*[83]	*San Cassano*	*2.500*[84]	*S. Agnese*	*1.800*[85]
San Giovanni Nuovo detto di Rialto	*150*[86]			*San Vito*	*1.100*[87]
				Marci Antonij Bragadeni	*2.000*[88]
				Santa Eufemija	*4.300*[89]
Ukupno	**9.700**		**14.900**		**27.400**

Ukoliko se uporede podaci koje je izneo Marin Sanudo sa podacima Frančeska Sansovina izgleda da je za više od jednog veka koliko ih deli, došlo do izvesnih izmena u teritorijalnoj organizaciji Venecije. Naime, sestijer Kastelo u Sansovinovo vreme imao je 13 parohija, dok je vek ranije imao 11. Takođe je i sestijer San Marko za ova dva veka uvećao borj parohija od 14 na 16. I u sestijeru Kanaređo došlo je do povećanja parohijalnih crkava od 11 na 13. Druga tri sestijara sa suprotne strane Velikog Kanala manje su bila podložna teritorijalnoj reorganizaciji. Ovde je jedino sestijer Santa Kroče uvećao broj parohija od 8 na 10. Ostala dva zadržala su jednak broj parohijalnih crkava, otkrivajući ujedno da nisu pretrpela bitne teritorijalne promene. Ovde smo namerno napravili paralelu sa osnovom rada Frančeska Sansovina koja potiče iz druge polovine XVI veka, i koja predstavlja njegovo originalno delo, na koje je kasnije don Martinioni dopisao svoje „dodatke" reprezentujući stanje iz oko 1660. godine. Time se nastojalo izbeći zloupotreba podataka iznetih u delu *Venetia Città Nobilisima*, te na prave vremenske nivoe odeliti njene sastavne celine. Podela koju primenjuje Sansovino bila je prihvaćena teritorijalna podela koju su uprava i stanovnici Venecije praktikovali, a koja će ostati u upotrebi gotovo do propasti Republike (1797).

Unosi koji se pripisuju don Martinioniju mnogo su važniji sa aspekta broja stanovnika, što je izuzev nagađanja, retkost u ranomodernoj epohi. Ukoliko se zbroje podaci iz svakog sestijera u Veneciji je oko 1663. godine živelo

80 Ibid., 186.
81 Ibid., 205.
82 Ibid., 248.
83 Ibid., 186.
84 Ibid., 206.
85 Ibid., 249.
86 Ibid., 187.
87 Ibid., 249.
88 Ibid., 250.
89 Ibid., 251.

129.970 stanovnika. Prema merlima iz sredine XVII veka ona je predstavljala veliki grad. U interpretaciji dobijenih podataka mora se uzeti u obzir i činjenica da je grad 1630/31. godine bio pogođen epidemijom kuge koja je zaustavila njegovu demografsku ekspanziju i uticala da se nastavi stagnacija broja njegovihj stanovnika. Ukoliko se podaci vezani za broj stanovnika Venecije prikažu u kontinuitetu, mogu se utvrditi određene tendencije u njenom privrednom i demografskom razvoju, odnosno padu.

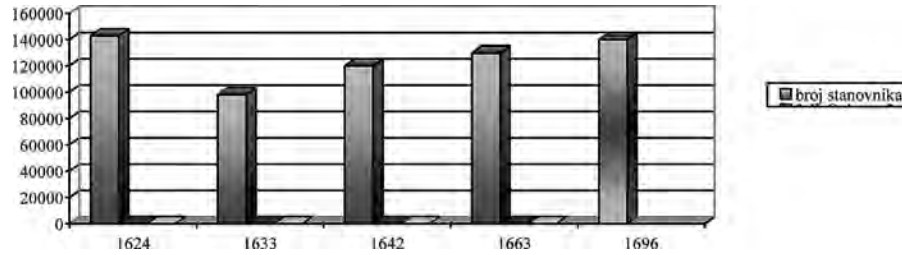
Grafikon 1; Broj stanovnika u gradu Veneciji u periodu od 1624. do 1881.[90]

Prema istraživanju Julija Beloha (čije podatke prihvata i Pjer Šoni) tačni podaci u vezi sa brojem stanovnika Venecije postoje za godine: 1624., 1633. i 1642. nakon čega nastaje prekid do 1696. godine. Na ovako zasnovanom uzorku cela druga polovina XVII veka predstavlja period za koje ne postoje validni podaci. U takvim okolnostima podaci koje donosi don Martinioni za svaku gradsku parohiju predstavljaju izuzetno dragoceno sredstvo za praćenje progresije ili regresije kretanja broja njihovih stanovnika. Sa ovako „umetnutim" podatkom nesumnjivo se dobija čvrsti dokaz da je broj stanovnika Venecije tokom druge polovine XVII veka nastavio laganu progresiju. Ipak, ovde se ne radi o nikakvom demografskom napretku već o relativno sniženom prirodnom priraštaju, koji nadomešćuje broj stanovnika odnetih tokon epidemije kuge 1631. Od 120.000 stanovnika koliko je Venecija imala 1642, do 1663. ona je uvećala broj za 9.970, a do 1696. za 3.830 stanovnika (od prethodnog popisa). Dakle ritmika koja u širem kontekstu odražava stagnaciju celog venecijanskog društva. U ovom maniru posmatrano podaci don Martinionija samo potvrđuju ono što su do sadašnja istraživanja dokazala, pružajući ujedno potvrdu njihove verodostojnosti.

Premda je Venecija relativno lako uspela da nadokanadi pad nastao 1630–31. godine, ovo je učinjeno zahvaljujući, kako se može pretpostaviti, prilivu sa sela ili iz manjih gradova mletačke Tera ferme. Od perioda stabilizacije, koje donekle reflektuje podatak za 1642. godinu, grad je nastavio da uvećava

90 Grafikon je urađen na osnovu padataka dobijenih iz: Chaunu 1977, 596. Od značaja je da Pjer Šoni preuzima celokupnu demografsku lestvicu Venecije od Julija Beloha.

stanovništvo, ali ovaj porast bio je pre posledica njegovog prirodnog priraštaja i nije predstavljao reakciju na privredni razvoj. Venecija je nastavila da uvećava broj stanovnika i nakon 1642. godine, ali ovaj rast pre oslikava privredu u stagnaciji nego državu sa zdravim osnovama. Takođe, stagnacija je izazvana i činjenicom da je u drugoj polovini XVII veka Venecija bila u stalnom ratu sa Osmanskim carstvom. Na Kandijski rat (1645–1669) ubrzo se nadovezao Prvi morejski (1684–1699),[91] koji iscrpeo ekonomsku snagu države i doveo od njenog daljeg propadanja.

Grafikon 2; Tenencija kretanja broja stanovnika Venecije kroz XVII vek sa dopunom podataka don Martinionija

S druge strane, 1663. (na koju se odnose ovde prezentirani podaci) za Veneciju je predstavljala godinu punu napora i teških iskušenja. Kandijski rat je već ulazio u 13. godinu trajanja. Sukob koji se neplanirao odužio pretio je da liši Veneciju njenog najznačajnijeg poseda na Levantu, koji je podsećao na dane njene slave i napretka. Osmanlije su oštro nastupile šaljući nove kontigente vojske na ovo ostrvo. Ni u Dalmaciji prilike nisu bili bolje. Jedinu utehu predstavljala je činjenica da je Porta bila u ratu sa Austrijom, zbog čega je najveći deo svojih trupa morala da pošalje u Ugarsku. Svi načini finansiranja ratnih operacija bili su iscrpljeni, a državni fondovi odavno i unapred potrošeni, tako da se Senat suočio s ozbiljnom krizom dok su pojedini krugovi zagovarali beskompromisan mir sa Portom.[92] Pre je slabost osmanske države dala hrabrost Veneciji u mogućnosti da uspe da izvuče po sebe srećan ishod borbe koj se dve više počela činiti beskorisnom, nego snaga njihove vlastite države.

Bibliografija

Brodel, Fernan (2007): *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, vol. I–III. Beograd-Novi Sad: Službeni List-Stilos.

Venezia e le sue Lagune (1847), vol. I–II. Venezia: Nell' I. R. Privill. Stabilmento Antonelli.

91 Prilikama u Veneciji pred početak Prvog morejskog rata videti: Коцић 2012, 25–32.

92 Nani 1722, 475– 488.

Chambers, David – Pullan, Brian (prir.) (2001): *Venice. A Documentary History 1450–1630*. Toronto: Renaissance Society of America, University of Toronto Press.

Callicciolli, Giambattista (1795): *Delle Mamorie Venete antiche profane ed ecclesiastiche*, vol. I–V. Venezia: Appresso Domenico Fracasso, vol. III.

Коцић, Марија (2012): *Венеција и хајдуци у доба Морејскоī раīа*, докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.

Chaunu, Pierre (1977): *Civilizacija klasične Evrope*. Beograd: Jugoslavija.

Labalme, Patricia H. – Sanguineti-White, Laura (prir.) (2008): *Cità Exceletissima. Selections from the Renaissance Diaries of Marin Sanudo*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Lane, Ch. Frederic (1973): *Venice. A Maritime Republic*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Les Voyages dv Sr de Villamont, divisez en trois livres (1606). Arras: De l' Imprimerie de Guillaume de la Riuiere a l' enseigne dv Bon Pastevr.

Martinelli, Domenico (1705): *Il Ritratto overo le cose più notabili di Venezia. Diviso in deu Parti. Ampliato con la relazione delle fabriche Publiche e private & altre cose più notabili successe dall' anno 1682, sino al presente 1704*. Venezia: Presso Lorenzo Bassegio.

Nani, Batista (1722): *Historia della Republica Veneta*, [ed.] *Degl' Istorici delle cose Veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto,* Tomo Nono [II]. Venezia: Apresso in Lovisa.

Pullan, Brian (prir.) (1968): *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. London: Methuen & Co Ltd.

Sansovino, Francesco (1663): *Venetia. Città Nobilissima, et singolare. Descrittqa in XIIII Libri. Con aggiunta di tutte le Cose Notabili della stessa Città, fatte & occorse dall' Anno 1580. sino al presente 1663. da don G. Martinioni*. Venetia: Apresso Steffano Curti.

Sansovino, Francesco (1565): *L' Historia di Casa Orsina*. Venetia: Appresso Bernardino, & Filippo Stagnini.

Sansovino, Francesco (1574): *Gl' Annali overo le vite de' Principi et Signori della Casa Othomana*. Venetia: Sum Ich Georgij Werderis tein.

Sansovino, Francesco (1578a): *Del Governo et Amministratione di diversi regni, et Repvbliche*. Venetia: per ordine di Iacomo Sansovino.

Sansovino, Francesco (1578b): *Concetti Politici*. Venetia: Appresso Giovanni Antonio Bertano.

Sansovino, Francesco (1580): *Cronologia del Mondo*. Venetia: Nella Stamperia della Luna.

Sansovino, Francesco (1582): *Origine e fatti delle Famiglie Illvstri d' Italia.* Venetia: A Salicato.

Cipolla, Carlo M. (1973): *Cristofano and the Plague. A Study in the History of Public Health in The Age of Galileo.* Berkeley-Los Angeles: University of California Press.

Cipolla, Carlo M. (1981): *Fighting the Plague in Seventeenth Century Italy*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.

Tadino, Alessandro (1648): *Raguaglio dell' origine et Giornali sucessi della Gran Peste. Contagiosa, Venefica, & Malefica seguita nella città di Milano, & suo Ducato dall' Anno 1629. sino all' Anno 1632. Con le loro successive Provisioni, & Ordini*. In Milano: Per Filippo Ghisolfi.

Marija Kocić

"*VENETIA. CITTA' NOBILISSIMA*" AS A SOURCE FOR DEMOGRAPHIC HISTORY OF CITY OF VENICE

In XVII century, regular population censuses in European countries were not yet a practice, and because of this, the work of Francesco Sansovino, via merits of his editor, don Giustiniano Martinioni, gains significance. Information brought by *Venetia Città Nobilissima* reveal Venice as an urban area, but this did not refer equally to all the city parts. At the same time, index of city quarters (sestieri), on which Francesco Sansovino's work is based, conceptually matches the work of Marino Sanudo, one century older, and because of this, development or decline of each particular part can be followed, from the perspective of conditions from around 1660, the period from which don Martinioni "additions" originate. On the other hand, if we compare them with other sources about population of Venice, we can conclude that, despite series of epidemics that hit the city, its population in XVII century shows a certain progression, which still cannot be classified as a demographic boom.

UDC: 338.22(497.11+495)"18"
330.8 Цукић К.
330.8 Соутсос Ј.
ID BROJ: 211879436
Изворни научни чланак
Рад примљен: 21. 05. 2014.
Рад прихваћен: 12. 06. 2014.

Danko Leovac, PhD
Faculty of Philosophy, University in Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
danko.leovac@f.bg.ac.rs

ECONOMIC THOUGHT AND REFORMS IN THE 1860s IN SERBIA AND GREECE: THE CASE OF KOSTA CUKIĆ AND IOANNIS SOUTSOS*

The dissemination of economic ideas and the spread of classical political economy in the Balkans have attracted, thus far, only limited attention by the scholars of the history of economic thought. They looked at the experience of the more advanced European countries in order to gain inspirations and practical lessons. In this context, French liberalism and Germans historical school, with their stress on entrepreneurship, institutions, and market oriented reforms, succeeded in becoming a powerful paradigm in the Balkan countries. In this paper, I present some important economic facts and developments that shaped the course of economic thought in Serbia and Greece in the 1860s years. Emphasis was laid on the role of Kosta Cukić and Ioannis Soutsos who, in the field of theory, expressed liberal ideas. In the field of politics, they advocated institutional reforms that would shape the framework necessary for state development.

Key Words: *Economy, Reforms, Serbia, Greece, Kosta Cukić, Ioannis Soutsos*

Кључне речи: *економија, реформе, Србија, Грчка, Коста Цукић, Јоанис Соутсос*

Economic liberalism, despite its appeal in intellectual circles, up to the mid- 1850s, had an enormous difficulty to conquer hearts and minds of the

* This study presents results from the project "NAME" (No. NUMBER), supported by Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

Serbs and Greeks. The autonomous Principality of Serbia and the independent Greek state[1] were small and poor countries, agricultural production was stagnant, and domestic industry could not gain ground. Peasant society, with a rather minor middle class, was not capable to bear the burden of faster and greater economic prosperity. Prevailing economic factors in Serbia and Greece were agriculture, some commerce, production, and industry. The economic growth was slowed down by a large number of rural population, which was largely illiterate, the state administration was inefficient, the road network was poor, there was a lack of educated personnel and the large part of the population was poor.[2] For a modern organization of the state to be actually implemented, so as to spur the economic progress, a widely accepted political culture of civic provenance as the basis of modern society was needed.

One of the major factors for economic development were the number and ratio of urban and rural population. Urban population in Greece was greater than in Serbia, but in the 19th century, in both countries numerical advantage was related to rural population (see Table 1). At the first general census of the population and settlements in the Principality of Serbia, which was conducted in 1834, there were 2,179 settlements, of which 35 towns, only 1.60%. The census of 1844 recorded the 2,074 villages and 40 towns, so urban communities made 1.86%. According to the 1866 census, the number of villages was 2,146, while of towns was 38, with the proportion similar to the previous period. The situation in Greece was slightly different, since the number of urban settlements and their population was greater than in the Principality of

Table. 1. Population in Serbia and Greece in 1840's and 1860's years[3]

Year	*Country*	*Population*	*Area (in km²)*	*Urban population*	*Rural population*
1844/45	*Serbia*	*849.286*	*37.740*	*7.73%*	*92.26%*
	Greece	*960.236*		*23.76%*	*76.24%*
1861/62	*Serbia*	*1,108.668*	*47.516*	*8.81%*	*91.18%*
	Greece	*1.096.810*		*25.06%*	*74.94%*

1 In 1821, the Greeks rose up against the Ottoman empire. Following a protracted struggle, the autonomy of Greece was first recognized by the Great Powers in 1829. At the insistence of the Powers, the 1832 Treaty of London made Greece a monarchy (See: Brewer 2003; Douglas, 1973, 142–237, 288–290). After the Russo-Turkish War (1828–1829), forced by the provisions of the Peace Treaty of Adrianople (1829), the sultan issued to Serbs three *hatt-i-sharifs* in the period from 1829 to 1833, which were essential for establishing and regulating the autonomous status of the Principality of Serbia (Љушић, 2004, 1–21).

2 On economy development and economic thought in Serbia and Greece see: Psalidopoulos, 2001, 145–186.

3 Further reading: Љушић, 2004, 75–91; Миљковић-Катић Бојана, 2002; Ελλάδα.Υπουργείον Εσωτερικών, 1862, XI; Valaoras, 1960, 115–139.

Serbia. During the first half of the 19th century the population of the Principality of Serbia and Greece steadily increased, and the increase was mainly caused by the continuous migration.

The greatest impact on the economic thought in Serbia and Greece came from an earlier German historical school and the English-French classical liberal economics. Among the economists involved in debates and policy making in Serbia and Greece during the entire 19th century, the most prominent names were Kosta Cukić (1826–1879)[4] and Ioannes Soutsos (1804–1890)[5]. For most part of the 19th century, they were the only academic economists in Serbia and Greece. Cukić and Soutsos were not only important for Serbia and Greece. They can be viewed as typical South-European liberals: respected in the society, but not always observed in policy matters. Their case, therefore, reveals interesting glimpses into the South-European liberalism, a popular ideology in that part of Europe as far as political independence was concerned, but a less popular economic doctrine for countries that used to be economically highly regulated by their once-upon-a-time oppressor and not used to a free market economic system.[6]

Soutsos' and Cukić' economic ideas evolved over many years. As trained economists, they both focused on the economic development of their coun-

4 Konstantin Kosta Cukić was born in 1826 in Karanovac (Kraljevo). His father was a stepson of Pavle Cukić, who was a council member and participant in the First Serbian Uprising (1804–1813). He finished his elementary school in Karanovac and Kruševac, and junior high school in Kragujevac. He went to Vienna in 1838–39 and studied the so-called state sciences (including economics and finance). Later on, he moved to Heidelberg, where he got a title of Doctor of Philosophy. He returned to Serbia in 1848 to be appointed professor at the Lyceum, where he taught Political economy and Economic policy. From 1861 to 1868 he served as a Minister of Finance and Acting Minister of Education. He was the founder of the first state bank, the so-called Fund Administration, and his ideas led to coining of the first copper money.

5 Ioannis Soutsos was born in 1804 in Constantinople, the son of a very prominent Phanariot Greek in the service of the Ottoman state. Soutsos had a private education in Constantinople and Bucharest. He went to Geneva in 1825 or 1829 and studied Political Sciences for 5 years. In 1832, he moved on to Paris and read courses at the *College de France*. He returned to Greece in 1833 to be appointed as a judge at the Council of the State. In this capacity he helped drafting the laws and contributed to the creation of the legal foundations of the modern Greek state. When the *University of Athens* was founded in 1837, he was appointed an honorary professor and from 1842, at the age of 38, a full professor, first in public economics and then in political economy. Between 1859–1864 he served as a director of the *Bureau of Public Finance* at the Ministry of Interior. He returned to his professorship in 1862, but resigned again in 1864, in order to become a member of the Council of the State for the second time. In 1867, he was appointed a full professor for the third time in his career and remained active in teaching until his death in 1890. He also served as a member of the Committee for the Encouragement of Greek Industry, as a consultant to the country's central bank, the National Bank of Greece, and as an expert in parliamentary committees.

6 Kitromilides, 1988, 11–21; Psalidopoulos, 2001, 145–186.

tries and the critique of the existing system. In various works they attempted to provide a theoretical basis for improving the situation in agriculture, industry, commerce and finance. Their first works on economy were published in 1851. Soutsos' work dealt with wealth, titled *A Treatise on Production and Distribution of Wealth*. In 1851 Cukić published the first part of his *State Economics*, entitled *National Economics*. Two years after he published the third part entitled *Finance* and even nine year after that the second part of *Economic Policy*. In 1868–1869 Soutsos published his *opus magnum*, the two-volume *Plutology*.[7] These works actually mark the beginning of a serious and systematic research into economic science in the second half of the 19th century Greece and Serbia and they were generally the first researches of the kind.

CUKIĆ'S AND SOUTSOS' THEORY

Cukić begins explaining economic problems by using the notions of needs and goods. So, needs are formulated as follows: "Humans depend on external nature and it is their need. A need is something we lack, an imperfection, which has to be fulfilled or completed, and that comes when needs are met. Needs are as multiple, like the aspects of human life, during which they are developed and met".[8] He divides the economic science to political (or public, state) and private economics. Political economy is further divided to national and governmental economics and economic policy. The private economy consists of as many parts as "there are types of private households in the general population, the most important ones being: agriculture, cattle-breeding, forestry, mining, handicrafts, factories, trade".[9] Cukić's understanding of political economy is very broad because besides the usual considerations of political economy, it also in-

7 The fact, however, that he published his book on Public Finance (*Manual of Finance: The Theory of Budget*) in 1864, before his theoretical treatise and immediately after his tenure at the Bureau of Public Finance, testifies to the intensity he dealt with practical problems, which in turn shaped his theoretical views. Furthermore: Psalidopoulos, Stassinopoulos, 2005, 4–6.

8 Цукић, 1851, 1; As Cukić himself mentioned in the foreword to the Part One of *State Economics*, he studied two and a half years in Heidelberg, with the eminent professor Karl Heinrich Rau. Cukić managed to complete his book *State Economics* in three volumes by using, above all, Rau, but also: Smith, Say, McCulloch, Lotz, Kudler, Schmalz, Droz, Rossi, Blaqui, Riedel, Canard, Nisas, Stein and 'some statisticians'. Moreover, Cukić further divided the first volume into 'two parts'. The first part of Volume One was presented as state economics in the sense of economic theory, while the second part was divided in three chapters: Production of the Assets (Цукић, 1851, 7–93), Distribution of the Assets (Цукић, 1851, 94–174), and Consumption of the Assets (Цукић, 1851, 175–183). The first part covers basic notions of economics, the subject of state economics, the notion of value, the history of economics with *references* of 25 pages. Цукић, 1851, 112–137.

9 Цукић, 1851, 11.

cludes economic policy, industrial economics and finance. As for the *economic policy*, Cukić published the second part of his *State Economics* in 1862. On over 600 pages, Cukić explains the principles of economic policy, on the one hand, and specific industrial economic policies: agriculture, mining, manufactures, transport, trade, credit and consumption policy, on the other. Economic policy can be of two types: the policy of either national or governmental economy. The former is called the *national economic policy* while the latter is the *finance.* The two, together with national economics, Cukić calls *state economics*.[10] Cukić also provides examples from different countries, of bodies which are entrusted with ultimate economic policy care: in France, there is a ministry of agriculture and trade (including the ministry of public building); in Holland, there are ministries of education, national industry and colonies; in Belgium, the ministry of public affairs (including post office, mines and education); in England, there is an independent board of trade, etc.[11]

Soutsos defined economics as *Plutology*, the science of wealth. *Plutology* was a branch of sociology, the latter conceived as universal social science. He stressed that there was a deep connection between industrial development, on the one hand, and cultural and political progress, on the other. The accumulation of wealth was not the objective of mankind on earth, but the most effective tool of perfecting humanity. The science of wealth was, for Soutsos, both inductive and deductive, an experimental science, with the society to testify to it. He opted therefore to concentrate on the Greek society and apply a comparative method in his analyses, using historical examples and quotes not only from economists, but from historians and specialists in administrative law, while discussing Greek economic problems.[12]

The basic principle of state economic policy, as Cukić and Soutsos mentioned, is government's duty to help the nation in running the business, provided it does not interfere much in the business, endangering the economic freedom of citizens. State laws, orders and other regulations are the main governmental instruments. Concerning the basic principles of economic policy, Cukić and Soutsos focus on the care of workers. In the field of economic policies sectors, they discuss agricultural policy at great lengths, but also the production and the factories.[13] For them, the an encouragement the state could offer for the peasant and industrial activity was not in various existing privileges and exceptions

10 Цукић, 1862, 4, 10.

11 Ibid., 14–15.

12 Furthermore: Psalidopoulos, Stassinopoulos, 2005, 6–11.

13 Цукић, 1862, 65–218; Σούτσος, 1879.

granted to various group interests, but the alleviation of taxation, the construction of infrastructures and a stable budgetary management.

AGRICULTURE AND INDUSTRY

Agriculture in rural areas was the most widespread industrial branch, but of the slowest progress. The main cause of backwardness was a primitive way of working the land, and the process of modernization of the agricultural production was of a very slow pace. The agriculture production was mainly for basic household needs, as much as it was needed to feed the family. There was a big difference between Serbian and Greek peasants in the land ownership structure. In 1835 feudalism was abolished in Serbia, but in Greece it persisted until the mid-19th century and even later.[14] This had a significant effect on the development of the entire economy and on the development of the economic thought.

In 1851 Kosta Cukić even criticized the policy of the state which was leading the agriculture and pointed out that in order to encourage agricultural progress it was necessary to improve legal issues, protect the private property rights, better use of municipal lands, increase soil fertility, drain some soil areas and structure the rivers, provide agricultural insurance, open the credit registers, hold agricultural fairs and exhibitions where the farmers could be introduced to the achievements of foreigners and advanced compatriots.[15] The situation was quite similar in industry.[16] Development of military indu-

14 Љушић, 2004, 47–117; Land reform represented the first real test for the new Greek kingdom. The new Greek government deliberately adopted land reforms, intended to create a class of free peasants. The *Law for the Dotation of Greek Families* of 1835 extended 2,000 drachmas credit to every family, to be used to buy a 12 acre (49,000 m^2) farm at auctions, under a low-cost loan plan. The country was full of displaced refugees and empty Turkish estates. By a series of land reforms over several decades, the government distributed this confiscated land among the veterans and the poor, so that by 1870 most Greek peasant families owned about 20 acres (81,000 m^2). Dimitrios, 2014, 227–233.

15 Цукић, 1862, 21–217; Contrary to Cukić's liberal attitudes, conservatives considered that peasants produced little because they were lazy, sloppy, and spending time in pubs. They stated that "the peasants do not need school, but the regulation" (*Српске новине*, No. 7, 21 January/2 February 1856).

16 Цукић, 1862, 259–265; The industry developed very slowly. The largest industrial plant was Topolivnica (Military Technical Institute) in Kragujevac, opened in 1853. All other industries were still run manually, or were just at the beginning of mechanization. About the development of industry in Serbia, see: Вучо, 1981; During the 19th century slowly developing Greek industrial activity (including heavy industry like shipbuilding) was mainly concentrated in Ermoupolis and Piraeus. As in Serbia, the Greek industry also developed very slowly. See: Αναστασόπουλου, 1947.

stry strengthened the concept of state ownership of the companies, which led to a neglect of the privately owned industry. The concept of the state capital, which was followed by a lack of skills in management, lack of understanding of economic laws (return on investment, profitability) and the importance of infrastructure, brought industry to a deep crisis.[17] Criticizing the policy of the state by liberals was completely justified.

Soutsos' discussion of agriculture, of the forms of authority governing agricultural production in various countries and in Greece and the best way to improve the living conditions of the Greek farmer is quite extensive.[18] The accumulation of wealth, however, was based, according to him, on industry, and it was "through industrial works that the national forces improve themselves and the people's income raises".[19] Industry was promoted through the encouragement of industrial initiatives and was viable only if based on a comparative advantage. Soutsos, like Cukić, also criticized heavily all those who called for the intervention of the government to accelerate the economic development process. According to them, it was not the function of the State to intervene and regulate economic activity, but to secure the conditions under which the initiative and creativity of individuals might develop. Government's duty was to help the people in running the economic affairs, whereas the state should be kept off the unnecessary and excessive interference which could lead to endangering the economic freedom of citizens. The State should not grant privileges and protect activities that distorted competition. It was not a government function to direct or regulate industry, but to keep public finances sound.[20] Cukić and Soutsos advocated liberalization of the economic life, and believed that the state should do everything to remove obstacles to the free economic development.

By the use of such theoretical means, Cukić and Soutsos dissected the Serbian and Greek economy, highlighting the main reason for backwardness of both the Serbian and Greek economy, that is, the lack of basic infrastructure. The insufficient transportation network prevented exchange and reproduced self-consumption and the barter economy. Building of roads and railways, as well as construction and improvement of the already existing ports, would po-

17 Цукић, 1862, 358–408; In case of Serbia we can see that incompetence in the management of industrial companies was most obvious in the relationship of invested capital and actual production results. Between 1848 and 1855 in Topolivnica in Kragujevac more than a million ducats invested, which yielded only 86 tools. In the period from 1847 to 1858, in the copper and iron mines of Majdanpek, 6 million ducats was invested, yielding only 56 tons of purified copper. Вучо, 1981, 101–102.

18 Σούτσος, 1885, 89–312.

19 Ibid., 561.

20 Цукић, 1862, 259; See: Psalidopoulos, Stassinopoulos, 2005, 11–17.

sitively help trade. Better infrastructure would also break with the isolation to which a great part of the population was condemned. Furthermore, the scarcity of capital suffocated conditions for the primary and secondary production, leading to the emergence of usury and parasitism. The establishment of industrial and agricultural banks would assist productive activity and promote industrial activity as well as agriculture.[21] Cukić and Soutsos called for also for the establishment of a land register. Since the majority of the population were peasants, income could be estimated through a land register. The land could be classified according to its fertility and taxes, levied on net profit and payable in money, estimated.

Soutsos did not have the opportunity to realize and implement his ideas in agriculture as Cukić had, when he became minister of finance in 1861. Then, in practice, Cukić clearly realized the weight of implementation of liberal reforms. With regard to his entire "program" to encourage agriculture, he managed to achieve only one thing, establishment of the credit system, by the founding the Fund Administration.[22]

FINANCE

Their special engagement, Cukić and Soutsos dedicated to financial politics. A tax system which was applied during the Constitutionalist regime in Serbia (1842–1858) introduced in 1835, when the tax fixed at six talers per year per taxpayer. A tax, in the same form and amount, was charged from 1835 to 1884, although during the Constitutionalist regime, it was amended several times. Demagogic tax cuts for political reasons was beneficial for providing support from the population, but not for the weak state budget. In 1841 division of a poll tax in two parts was consistently implemented, as poll tax and the estate tax.[23] The largest part of the government revenues, almost 90%, was just the poll tax. In this way, the state could increase revenue only in the case of an increase in the number of taxpayers.[24] Tax system in Greece was different from the Serbian model, similar to the old Turkish one. The Greek government allowed an indirect tax collection, so the tax system was significantly different and was not

21 Σούτσος, 1884, 514; Цукић, 1862, 466–481.

22 *Law on Administration of Funds*, 16/28 August 1862, Зборник закона и уредаба XV (1862), 128–133; Fund Administration began with its activities in 1864 and approved a long-term loans to mortgages on real property, but only to one half of the appraised value of the real property.

23 Зборник закона и уредаба II (1841), 32–36. The division remained also in *Law on Tax* in 1864. Зборник закона и уредаба XVII (1864), 278 (article 3).

24 Цукић, 1853, 6, 88–106; Гњатовић, 1991, 16; Миљковић-Катић, 2008, 226–231; Јовановић, 1990, 107.

uniform. There was no order in finances. However, we can say that the financial system in Serbia was better organized than in Greece. This was particularly reflected in the set up budget legislation and the Main Control system as an important financial institution.[25]

Cukić and Soutsos were strong supporters of a strict order, discipline and hierarchy in finances. First of all, Cukić considered that the expenses of certain government bodies, such as the Council of State, which amounted to 4,9% of all government expenditure, were excessive, compared with only 1% in the German lands and less than 1% in France.[26] The largest part of the expenditure from the state budget went to personal expenses, such as salaries of civil officials. In the interest of reducing those costs, Cukić suggested reducing the number of employees to the extent it was really needed, and that new positions should be opened only if there was a real need.[27]

Greece experienced a similar situation. The following describes it in particular, "The system of King Otto embraced Turkish taxation, the Phanariot intrigue, lavish expenditure on officials, extreme avarice in national improvements, spies, brigandage, and barbarous agriculture … [while the] people demanded improvement in the financial system, reduction of the public expenditure, extension of useful works, and reform in every branch of the royal administration."[28] Soutsos attacked the existing Greek tax system on two grounds. First, because it taxed gross agricultural output and second, because the government allowed the renting of taxes. The tax collectors exploited the taxpayer heavily on the basis of this authority, thus nurturing a situation unfavorable to economic activity. The expenditures that were not considered productive and did not satisfy public needs should be abandoned. Furthermore, taxes should be as light as possible, helping thus the creation and reproduction of productive capitals. Ultimately, the distribution of taxes should follow the principle of proportionality and correspond to the total income of each person.[29]

25 Just before the end of the Constitutionalist regime, in 1858, Serbia got its first Budget Law. Under this law, the Ministry of Finance compiled the main budget, after receiving proposals of expenses from other ministries. The budget proposal was sent to the Council of State, which was the body that passed the final act; 17/29 July 1858, Зборник закона и уредаба XI (1858), 98–103; 110–137; АС, ИГ, 1052.

26 Цукић, 1853, 22–26.

27 Ibid., 26–81.

28 Finley, 1863, 597.

29 Σούτσος, 1864, 194–195; Unlike Serbia, Greece had more financial problems because of its external sovereign debt obligations. In 1824, a loan of £ 472,000 was secured at the London Stock Exchange to continue this fight. This offer was oversubscribed and buyers were required to put down only 10% of the purchase price with a promise to pay the balance over time. An additional loan of £ 1.1 million floated in 1825. The unfortunate fact about these two loans was that speculators and middlemen in London skimmed off much of the proceeds before

Kosta Cukić got a chance to reform the financial system as a Minister of Finance in the government formed in December 1861. It was the worst possible time in the financial system – to start a modernization processes and provide money to prepare for the national liberation war. In August 1861, he was able to push through the adoption of the *Wealth Tax Act*.[30] The Act anticipated introduction of six ordinary and one extraordinary tax classes, according to the combination of assets and income. A class ratio was 2:4:6:9:14:20. Such a tax system was certainly quite modern for the Principality of Serbia, but its implementation was impossible. Everyone was against it.[31] Due to the numerous protests and questions of regularity of the statistical census, Cukić was forced to withdraw the act, which was replaced by a new one, a compromise in October 1864.[32]

Table. 2. Tax classes according to the Wealth Tax Act

Tax class	*The value of the property (in ducats)*	*The value of income (talers per month)*
First	*20 – 200*	*1 – 6*
Second	*200 – 300*	*6 – 12*
Third	*300 – 500*	*12 – 20*
Fourth	*500 – 800*	*20 – 30*
Fifth	*800 – 1200*	*30 – 50*
Sixth	*1200 – 2000*	*50 – 100*
Extraordinary / Seventh	*over 2000*	*over 100*

The new tax system was a decline compared to the previous act. The people did not want to pay more taxes, and the financial policy suffered because of it, and consequently, the entire economy. We can see that Cukić' advanced

Greece received any funds. Another issue was that the Greek War of Independence soon descended into a civil war between rival factions, making it difficult to even figure out who should receive these funds. No interest payments were ever made to the bondholders on these two loans, and the value of the paper eventually plummeted to a fraction of the par value. It wasn't until 1878 that the Greek government settled the loans, which by then, with the accrued interest, had increased to over £10 million. In 1832, another loan totaling 60 million drachmas was given to Greece, which was then officially an independent sovereign nation. The loan was arranged by the French, Russian and British governments, and was ostensibly given to help Greece build its economy and manage the initial stages of governance. The funds were mostly squandered on the army and the upkeep of Otto, a Bavarian prince who was made King of Greece by the English. Greece managed to stay current on this loan until 1843, at which time the government stopped the payments. Salavrakos, 2013, 97–98.

30 17/29 August 1861, Зборник закона и уредаба XIV (1861), 147–155; АСАНУ, Историјска збирка, 9090.

31 АС, ПО, к. 25, бр. 19; АС, ПО, к. 25, бр. 42.

32 *Law on Tax*, 2/14 October 1864, Зборник закона и уредаба XVII (1864), 278–286.

ideas could not be implemented in the Principality of Serbia, and he did not live to see the changes in the 1880's.

Soutsos did not have a chance like Cukić had, not even now, to achieve any practical progress in the financial system of his country. He seized the opportunity in the dethronement of king Otto in 1862 and the arrival of the new king, George I from Denmark, in order to indicate the necessary steps and to create more favorable economic conditions. Despite the political change and the establishment of a liberal constitution, the political situation under King George I remained almost intact. The Greek state did not suffer only from its innate economic weaknesses. Corruption and inefficiency continued to dominate the administration and the public sphere, preventing the development of the Greek society and subverting the constitution itself. Political institutions were modern but the political system, as a whole, remained a traditional one.[33] Such a situation hindered serious attempts in modernization of the social and economic relations, as well. The central government and the state became the only source of alternative income for those who left the countryside and went to the capital in order to find a better future. Hence, the traditional relations reproduced in the political and economic level, leaving the economic sphere almost intact. Like Cukić in Serbia, Soutsos in Greece did not encounter any willingness to put his ideas into practice.

Serbia, however, made greater progress than Greece, although the progress was often slowed down and suspended. While this period in Greece saw the establishment of a democratic constitution (1863), not much effort was put in for the establishment of a real civil society. What dominated the public and the private sphere was an intrusive state, in every aspect of social life, and a political competition that sought to seize the administration in order to use the public funds in favor of its political supporters.

CONCLUSION

The impact of foreign economic thought in Serbia and Greece was quite strong. To be frank, those effects were not so extensive, and they were carried out mainly through the people educated abroad, who then returned to Serbia and Greece. In this regard, the most influential trends in economic thought in the mid-19th century were the Germanic historical school and English and French classical liberal economics. The economic thinkers of the Germanic historical school had a greater impact on the situation in Serbia, whereas the

33 See: Psalidopoulos, Stassinopoulos, 2005, 17–20.

French liberal economy was of a prevailing influence in Greece.[34] The influence of the Germanic historical school in Serbia is understandable because the economic and national conditions of the Serbian people were largely similar to those under which the German historical school arose, but also due to the fact that the holders of the economic thought in Serbia were mostly former students of prominent German and Austrian professors. Of course, the influence of those schools should not be exaggerated because it was mostly limited to theory, while the Serbian or Greek economists, faced with the specific conditions of their respective countries, adapted the theory to the Serbian or Greek circumstances.

Cukić and Soutsos agreed that if law and order prevailed, the means of communication improved and the manner of exchange remained stable and convertible, then economic development would follow. Freedom of exchange was an ideal state, which the governments should keep up. *Laissez faire* was not only compatible with the conduct of self-acting individuals, but also offered a normative ideal for organizing a society. Therefore, according to Cukić and Soutsos, the appropriate role of the government was to introduce all the necessary institutional reforms, to help traders maximize their benefits. Finally, they raised the issue of the "State's authority to limit and set canonistic rules on the organization of society". According to them, the duties of a well-organized society should be, first, the establishment of freedom of contracts between individuals, second, the abolishment of guilds and any other barriers on the mobility of people, as well as the suppression of any privileges that obscure the development of economic forces in favor of certain social strata.

Cukić in Serbia had more success, since he was a minister and able to conduct financial changes – the adoption of the *Wealth Tax Act* in 1861. However, these changes did not go well and were quickly suspended. Soutsos had similar ideas in reforming the financial system, but Greece did not make any progress, even a small one, like in Serbia. Cukić' and Soutsos' ideas in the areas of agriculture, industry and economy as a whole, were not supported by the rulers and political elites both in Serbia and Greece.

List of References

Unpublished documents

АС Архив Србије

ИГ Илија Гарашанин

ПО Поклони и откупи

АСАНУ Архив Српске академије наука и уметности

34 Sheehan, 1973, 583–604; Smith, 1991.

Articles

Finley, George (1863): *The Fall of King Otho*. Blackwood's Edinburgh Magazine 94, 586–609.

Kitromilides, Paschalis (1988): *European Political Thought in the Making of Greek Liberalism: The Second National Assembly of 1862–1864 and the Reception of John Stuart Mill's ideas in Greece*. Parliaments, Estates and Representation 8/1, 11–21.

Миљковић-Катић Бојана (2008): *Пореска политика уставобранитеља*. Историјски часопис 57, 219–236.

Psalidopoulos, Michalis, and Stassinopoulos Yorgos (2005): *A Liberal Economist and*

Economic Policy Reform in the 19th century Greece, 7th Conference of the Greek Historians of Economic Thought National University of Athens, 27–28 May 2005, 1–35.

Salavrakos Ioannis-Dionysios (2013): *Debt Crisis and Economic Development in Modern Greece: An Alternative Analysis Based on New Institutional Economic*. American International Journal of Contemporary Research 3/12, 89–120.

Sheehan, James (1973): *Liberalism and Society in Germany (1815–48)*. The Journal of Modern History 45/4, 583–604.

Valaoras Vasilios (1960): *A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece*. The Milbank Memorial Fund Quarterly 38/2, 115–139.

Published documents and bibligraphy

Αναστασόπουλου, Γεωργίου (1947): *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840–1940*. Αθήναι: *Ελληνική* Εκδοτική Εταιρεία.

Ελλάδα,Υπουργείον Εσωτερικών (1862): *Στατιστική της Ελλάδος, πληθυσμός του έτους 1861*. Εν Αθήναις: εκ του βασιλικού τυπογραφείου.

Brewer, David (2003): *The Greek War of Independence: The Struggle for Freedom from Ottoman Oppression and the Birth of the Modern Greek Nation*. New York: Overlook Press.

Цукић, Коста (1851): *Државна економија*, I част *(Народна економија)*. Београд: Државна штампарија Кнежевине Србије.

--- (1853): *Државна економија,* III част *(Финанција)*. Београд: Државна штампарија Кнежевине Србије.

--- (1862): *Државна економија*, II част (*Економна полиција)*. Београд: Државна штампарија Кнежевине Србије.

Dakin, Douglas (1973): *The Greek Struggle for Independence 1821–1833*. Berkeley: University of California Press.

Гњатовић, Драгана (1991): *Стари државни дугови. Прилог економској и политичкој историји Србије и Југославије 1862–1941*. Београд: Економски институт.

Јовановић, Слободан (1990): *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*. Београд: БИГЗ: Југославијапублик: Српска књижевна задруга.

Kyrkilis Dimitrios, Semasis Simeon, Styliaras Constantinos (2014): *The Role of Agriculture in Economic Growth in Greece*, in: Economic Crisis in Europe and the Balkans. Problems and Prospects. New York: Springer International Publishing.

Љушић, Радош (2004): *Кнежевина Србија 1830–1839*. Београд: Завод за уџбенике.

Миљковић-Катић Бојана (2002): Структура градског становништва Србије средином XIX века. Београд: Историјски институт.

Psalidopoulos, Michalis, and Mata, Eugenia Maria (2001): *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe: The Nineteenth Century*. New York: Routledge.

Smith, Woodruff (1991): *Politics and the sciences of culture in Germany, 1840–1920*. New York: Oxford University Press.

Σούτσος, Ιωάννης (1864): *Εγχειρίδιον δημοσιολογίας: ή θεωρία του προϋπολογισμού*.

Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη και Α. Γ. Καναριώτου.

--- (1879). *Το οικονομικόν ζήτημα*. Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη.

--- (1882–1885): *Πλουτολογία*, 2nd ed. Αθήναις: Τύποις Ν. Γ. Πάσσαρη.

Вучо, Никола (1981): *Развој индустрије у Србији у XIX веку*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије, II (1841), XI (1858), XIV (1861), XV (1862), XVII (1864). Београд: Државна штампарија.

Данко Леовац

ЕКОНОМСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО И РЕФОРМЕ 1860-ИХ ГОДИНА У СРБИЈИ И ГРЧКОЈ: ПРИМЕР КОСТЕ ЦУКИЋА И ЈОАНИСА СОУТСОСА

Утицај стране економске мисли у Србији и Грчкој био је прилично снажан. Истина, ови утицаји нису били једнако велики, а вршили су се углавном преко људи школованих у иностранству, коју се потом враћали у Србију и Грчку. С тим у вези стоје и најутицајнији правци стране економске мисли средином 19. века, старија немачка историјска школа и енглеско-француска класична и либерална економија. На прилике у Србији и економске мислиоце више је утицала немачка историјска школа, док је на прилике у Грчкој превагу однела француска либерална економија. Велики утицај на српску економску мисао одиграли су Вилхелм Рошер, као и хајделбершки професор Карл Рау и бечки Лоренц фон Штајн. Утицај немачке историјске школе у Србији је разумљив јер су привредни и национални услови српског народа умногоме били слични онима под којима је у Немачкој

настала историјска школа, али и захваљујући чињеници да су носиоци економске мисли у Србији били углавном бивши ђаци истакнутих немачких и аустријских професора. Насупрот Србији, у Грчкој је преовлађујући утицај имала француска и енглеска либерална мисао, свакако због утицаја ове две државе. Наравно, не треба преувеличавати утицај ових школе, јер је он био углавном ограничен на теорију, док су српски и грчки економисти, суочени са специфичним условима у својим државама, прилагођавали теорију сопственим обрасцима. Управо у том прилагођавању, видимо бројне сличности теоријског приступа Косте Цукића (1826–1879) и Јоаниса Соутсоса (1804–1890), свакако најзначајнијих имена у српској и грчкој економској мисли током 19. века.

Као школовани економисти оставили су доста трага у развоју економске мисли у обе земље. Обојица су у својим радовима сматрали да се за правилан развој државе и привреде, на првом месту морају поштовати ред и закон. Реформним идејама у пољопривреди, индустрији, трговини и финансијама покушавали су да Србију и Грчку претворе у државе са већим привредним растом и омогуће им бржи развој. Међутим, њихове напредне идеје нису наилазиле на подршку политичке елите, а често ни друштва у целини. Цукић је у Србији имао више успеха, будући да је као министар финансија од 1861. године покушао да спроведе промене у финансијском законодавству, најпре усвајањем *Закона о плаћању пореза по имућности* (1861). Међутим, ново законодавство није наишло на разумевање у српском друштву, те је Цукићев покушај врло брзо пропао, а Закон је укинут доношењем новог 1864. године. Порески систем је остао непромењен. Соутсос је имао сличне идеје у погледу реформи финансијског система у Грчкој, али није успео да оствари, макар и најмањи напредак, који је остварен у Србији.

UDC: 762.1.04(497.11)"1688"
94(497.11)"1688"
ID BROJ: 211879948
Изворни научни чланак
Рад примљен: 11. 07. 2014.
Рад прихваћен: 23. 07. 2014.

Vladimir Abramović
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
vabramov@f.bg.ac.rs
Milica Cicmil
Faculty of Philosophy,University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
milica.cicmil@f.bg.ac.rs

INTO THE *TERRAINCOGNITA*: CONQUEST OF BELGRADE IN 1688 IN EUROPEAN ENGRAVINGS*

The topic of this article is to document the renewed interest of European general public for South-Eastern Europe, which coincided with the string of Imperial victories over the Ottomans in 1680's. The conquest of Belgrade in 1688 by combined Austrian/Imperial army led by Maximilian II Emanuel of Bavaria gave strong impulse to the interest mentioned above. The conquest of Belgrade was seen as the beginning of the retreat of Ottomans from Europe and the victory of Christianity over the infidel.Numerous illustrated and engraved books were printedin Nuremberg, Amsterdam, Augsburg and Vienna, celebrating the great battle, such as those by Johann Baptist Gumpp, Romeyn de Hooghe, Pieter van den Berge, Giacomo de Rossi, although the authors usually did not witness the event in person.

Key words:*conquest, Belgrade, fortress, Austrians, Imperials, Turks, engravings.*

Кључне речи: *освајање, Београд, тврђава, Аустријанци, царска војска, Турци, гравире.*

* This paper was developed as part of the project "Modernization of the Western Balcans" (No. 177009), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

The Great Turkish War (1683–1699) was one of the longest, most intensive, all-encompassing and costliest, in both material and human sense, clash of arms in Europe of the late 17th century. It caused the tectonic shifts on the European Southeast in military, political, religious and diplomatic fields. Beside the excitement that was caused throughout Europe by triumphs of Imperial arms at Vienna (1683), Buda (1686), Nagyharsany (1687), Belgrade (1688), Slankamen (1691) and Senta (1697), there was noticeable surge in interest for territories that were conquered from the Ottomans. The numerous books were printed, along with brochures, pamphlets and proclamations; they were lavishly illustrated and engraved, and their goal was to introduce its readership to the areas of Pannonia and Southern Hungary. The number of those publications is really staggering.[1]

We can attest that this "thirst for knowledge" was not evident only among educated and ruling classes of Europe by quoting the war diary of the unknown Franconian soldier,[2] composed during summer months of 1688, while the preparations for siege of Belgrade were in full swing. In the introductory part, the author expresses his desire to leave a written trace on himself, as well as on the areas he had visited and fought during campaign of 1688. One of his intentions was to dedicate the manuscript to the new generations, who might decide to take a journey towards lands he had visited. Therefore, this diary can also be read as a travelogue or itinerary.[3]

As we have seen, the string of Imperial victories enticed the interest for South-Eastern Europe in European general public. This was especially noticeable after victories at Buda, Nagyharsany, and Belgrade. It is interesting to note how the news reverberated through Europe, usually several days or weeks after the events. Especially the capture of Belgrade was greeted with great enthusiasm. It was believed that this victory heralded the beginning of the retreat of Ottomans from Europe, and that it would take only one last concentrated effort of Imperial armies to push the Turks back into Asia.

These predictions turned out to be overly optimistic. It is worthy to note that it wasn't the first such occasion. After the battle of Lepanto (1571), various

1 We can cite some typical examples: Ercole Scala, *L´ Vngheria Compendiata*, Modena, 1685. and*Das Ehemals gedrückte vom Türken berückte nun trefflich erquickte Königreich Hungarn samt dessen Ströme-Fürsten der Weltberühmten Donau ausführlich vorgestellet in Curieuser Abhandlung aller Städte, Schlösser, Vestungen und anderer Oerter*…, Frankfurt und Leipzig, 1688. Naturally, the list includes many more titles.

2 For more information on the diary and its author see:Абрамовић 2013, 237–252.

3 The full title of the diary is *Tagebuch eines Soldaten des fränkischen Truppenkontingents aus dem Feldzug gegen die Türken bis zur Einnahme von Belgrad durch Kurfürst Max Emanuel*, S. l. 1688. It is being kept in the Bavarian State Library under signature BSB Cgm 7047. It is also available online: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00003361/images/

plans were circulated throughout Europe, anticipating that in the following yearsEgypt, Syria, North Africa, Istanbul and Holy Land would be wrestled-from the clutches of the infidels. The plans also envisaged the great uprising of Balkan Christians. Of course, during spring of 1572 all those plans gave way to a more realistic course of action, which essentially resulted in separate peace for Venice and unofficial truce between Ottoman Empire and Spain and its allies in the Western Mediterranean.[4]

In a similar fashion, victories of 1680's prompted a surge in expectations for removing Ottomans from Europe. Even one of the most brilliant minds of the 17th century, Gottfried Wilhelm Leibniz, sent the memorandum to the Emperor Leopold I, proposing the plan of expelling the Turks from Europe and urging the Emperor to act along those lines.[5] In parallel with this development,we can observe the emerging of the interest to learn more about this region, hitherto only vaguely known to the Europeans. Of course, geography and ethnography of this region had not been a complete *terra incognita*,[6] but sometimes the lack of adequate and realistic perceptions is staggering. For instance, Austrian military advisors had plans of the border fortresses like Komarom or Györ in 1683, but the extensive areas around them were completely uncharted. They haven't even thought that contours of the local terrain should be taken into account. The first ever steps in that direction were made by Fernando Luigi Marsigli, who at the time (1682) served as a volunteer in Györ. He had made a map of the fortress' immediate surroundings during autumn of that year.[7] He would later receive the international recognition and fame, especially after publication of *Danubio Pannonico Mysicus*…[8] which was the first comprehensive, reliable and modern overview of Danubian region.[9]

However, before we delve deeper into this subject, we must first and foremost recite the events of 1688, which ended in capture of Belgrade. Also, we should note the general situation on the front between Habsburg Monarchy and Ottoman Empire during that year. The Court Council of War in Vienna (Hofkriegsrat) proclaimed the capture of Belgrade as the main military objective for 1688. At the time, Belgrade was regarded as one of the most important fortresses in Ottoman Empire. The armies of the Kaiser were or-

4 Braudel1998, 278–282. More on the peace negotiations between Ottoman Empire and Spain: Ibid, 330–360.

5 Leibniz 1970, 235–240.

6 Самарџић1961.

7 Stoye 2008, 58.

8 The full title of the book is: *Danubius Pannonico-mysicus: observationibusgeographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis, perlustratuset in sex tomosdigestus.*

9 Mrgić 2011a, 221–237; Mrgić 2011b, 165–176.

dered to begin with concentration in Osijek (Esseg); after initial gathering, they were instructed to move towards Peterwardein, where the last Austrian and allied contingents from the Holy Roman Empire were due to arrive. Only after the full concentration of forces, the planned attack on Belgrade was to be carried out.[10]

The arrival of Bavarian and Swabian contingents (on 19th and 20th July respectively) –along with the commander-in-chief Maximilian II Emanuel,[11] Bavarian Elector – marked the beginning of the operation. However, the two major tasks had to be done before the actual siege. One was the reconnaissance towards Sava River and Belgrade, which was carried out by General Count von Hofkirchen with his detachment. The second task was the conquering of the important fort of Titel, which was situated on the strategically significant confluence of river Tisa and Danube. That fortress was besieged by General Wallis; the Turkish garrison surrendered by accord on the 28th July.[12]

After completing these two tasks, the Imperial army was set in motion. It reached Zemun (Semlin) by August the 5th. The forces of Max Emanuel were presented with a difficult challenge: they had to cross the Sava River in order to lay siege to Belgrade – and that was no easy task in face of numerous and well entrenched enemy, who waited on the other side.[13]

The self-proclaimed Turkish commander Yegen Osman Pasha was situated on the right bank with 18.000 men, and it was evident that this force will fiercely resist any attempted crossing. The reconnaissance conducted by General Serenyi in the night of 6th/7th August showed that the opponent's positions were well entrenched; the enemy had constructed two bridges over Sava River – one leading from the right bank to the Ada Ciganlija (Zigeunerinsel), while the second connected Ada and the left bank of Sava. The river island of Ada Ciganlija was fortified as well. Serenyi also reported that the left bank of the river was covered in marshlands, but that the troops could still use that terrain.[14]

On the following day, the commander Max Emanuel took survey of the river bank personally. He rode upstream, where he observed a suitable place for crossing – it was located between Ada and one smaller island situated up-

10 Веселиновић1974, 465–468; Röder 1842, 52–53; Kriegs-chronik Österreich-Ungarns 1889, 109–110.

11 It is interesting to note that the Elector of Bavaria brought with him a painter Big, whose task was to secure that the eventual glorious victory will be remembered. Томић 2012, 11

12 *Tagebuch*, 30r–32v.

13 Junkelmann2000, 70–71.

14 *Ibid.*, 71.

stream; it was close to the village of Ostružnica.[15] He had made a decision to attempt the crossing there; the reasoning behind this decision was that the enemy was not expecting such a maneuver. Max Emanuel summoned a council of his generals on the same evening; they opposed his plan, arguing that the attack on Belgrade should be cancelled. They proposed to redirect the whole army towards Temeswar or Great Waradin. Their advices, however, were not heeded by Bavarian Elector. On the following morning, he set his forces in motion in broad daylight, making his movement obvious to the enemy. He occupied a place on the river that was several thousand meters downstream from the intended position for crossing. Meanwhile, concealed by this maneuver, his trusted General Serenyi went with a selected force of 4000 soldiers to the actual crossing location.[16]

On the following evening, between 30 and 50 infantrymen were transported under the pale moonlight across the river in order to secure the bridgehead.[17]The small Ottoman detachment tried to eliminate it, but the Imperial soldiers managed to resist. By morning, all 4000 men were on the right bank.[18]The bridgehead was now heavily fortified, so even attack of strong Turkish force of 5000–6000 men couldn't reduce it. The attack was very ferocious. It was reported that the Janissaries removed boar spears (Schweinefedern) from the defensive works by bare hands; they also tried to hack the Spanish riders (Spanische Reiter)[19] with their sabers. All this was done under whirlwind of fire by Imperial infantry, so the attackers had suffered significant casualties – they had 600 killed and wounded men, while the Imperials suffered 41 casualties. This engagement lasted for 45 minutes.[20]

When the Ottoman commanders realized that the bridgehead cannot be reduced, they ordered the retreat. This retreat was not done in an orderly fashion, as the part of the Turkish forces under command of YegenOsman Pasha decided to abandon their posts and escape towards Adrianople (Edirne) viaSmederevo and Danube. This allowed the Christian army to cross the Sava River in full force during the night of 8th/9th August and occupy the abandoned Turkish camp.The Turkish commander of the fort, Ibrahim Pasha, burned the

15 Веселиновић 1974,471–472.However, theKriegs-chronikÖsterreich-Ungarns1889, 111claims that the crossing took part near Ada Ciganlija (Zigeuner-Insel). It is true that the pontoon bridge was constructed there, however it happened only *after* the Imperial army had crossed the river Sava near Ostružnica. The pontoon bridge was then transferred downstream. Cf. Веселиновић 1974,472.

16 Junkelmann 2000, 71.

17 *Tagebuch*, 33r–38v.

18 Junkelmann 2000, 72.

19 Type of a defensive barrier, also known as *Cheval de frise*.

20 Junkelmann 2000, 73.

suburbs; the Imperial army tried to put down the flames. For the next step in military operations, i.e. the siege, the remnants of Ottoman encampment were used. As a contravallation, the old palisades of the suburbs were used, while the circumvallation utilized the rampart of the Turkish camp south of the city.[21] As our anonymous soldier reports, Imperials thought that the Belgrade fortress would be an easy prey.[22]

The siege had begun in earnest. On 13th August, the pontoon bridge was drawn towards Ada, and on the 17th the cannonade began.[23]However, it soon became apparent that little progress could be made without the adequate siege artillery. This deficiency was soon alleviated by the arrival of the great siege cannon from Buda, on 24th August. The bombardment was now more successful, and soon the breaches in the fortress' walls were made. The besieged garrison had tried to repair the damages by constructing palisades, but to no avail.[24]It is interesting to note that the commander Max Emanuel exposed himself to various dangers during siege works, which prompted his father-in-law, Emperor Leopold I, to write him a letter with following advice: „sich nit zuvielexponieren, sondernderohohe Person zumbestenconservieren."[25] This can also be corroborated by an entry from the diary of Franconian soldier, where he noted that on one occasion the Elector approached enemy positions and threw a granade on them, exposing himselfunnecesarily.[26]

By beginning of September, the besieging army was in a position to attack. Bavarian Elector wanted to demolish the part of a counterscarp with two mines, and then to storm the breach with his infantry. However, this plan was foiled by a single Turkish bomb, which struck one of the gunpowder storages of the Imperials. The horrific detonation destroyed the mine galleries, and the defenders used this opportunity to sally forth. Their attack was foiled only after embittered fighting.[27]

Those events delayed the planned general assault, which was undertaken on 6th September. The plan was based on simultaneous advance of four attacking columns. The main charge was to be led by General Serenyi; his column was 1050 men strong. There were also three faint attacks, led by Generals Arco (on

21 Junkelmann 2000, 73–75.
22 *Tagebuch*, 39r–39v.
23 Junkelmann 2000, 75.
24 *Tagebuch*, 42v–47r.
25 Junkelmann 2000, 76.
26 *Tagebuch*, 42r–42v.
27 Junkelmann 2000, 77–78.

Wasserstadt), Heissler (along Sava River) and lieutenant-colonel Pini, who was supposed to lead a river-borne assault on the north side of Belgrade.[28]

The attack commenced between 9 and 10 hours on the morning of 6th September. The main columned advanced in perfect order until it reached the breach in the wall. Then it became painfully apparent that a gross mistake was made during attack's planning. The Imperials had failed to notice the presence of a deep trench behind the breach, which was flanked by another wall. The Imperial infantry was not able to extricate itself from this difficult position, which was used by defenders, who managed to inflict heavy losses on them with all available weapons – muskets, stones and even with bags filled with gunpowder.[29]

Max Emanuel tried to correct this mistake by leading the reserve forces in person. He shouted, with a drawn sword, "...LieberBrüder, shauetmich an, und sehet was ich tune, folgetmirnach..."[30]He managed to renew the combat spirit of his men with this approach, and the definitive moment came whenhe managed to successfully scale the second wall. He succeededin getting several battalions over and then outflanking the enemy. The second wall fell soon after this action.[31]

Meanwhile, even the faint attacks were successful, so the attackers poured into the city from several directions at the same time. Only about 250 defenders managed to barricade themselves in the fort, where they lifted white flags, begging for mercy. Max Emanuel heeded their plea, but the remainder of the garrison and civilians weren't so fortunate. They were massacred without mercy by Imperial soldiers; it is estimated that nearly 6000 people had died.[32]According to the anonymous Franconian soldier, large number of inhabitants chose to commit suicide by jumping from the ramparts, while others threw themselves in Danube.[33]

After the victory, Max Emanuel went to Vienna, while Belgrade was garrisoned by 8000 Imperial soldiers. The remainder of the army began its march northward, towards Buda. The Ottomans had withdrawn their forces deep to the southtowards Smederevo and Nišand they weren't in the condition to launch the counterattack, at least for the time being.[34]

28 Ibid,78.

29 Junkelmann 2000,78.

30 *Theatrum Europaeum*, 288.

31 Junkelmann 2000, 78.

32 Ibid, 79–80.

33 *Tagebuch*, 47r–50v.

34 Ibid, 52v–54r.

EUROPEAN ENGRAVINGS CELEBRATING THE GREAT VICTORY

Joyous news on Habsburg conquering Belgrade made its mark in Europe and raised hopes that Turkish army will be finally expelled from European continent. At the same time, Belgrade again became interesting spot for European circles, as a returned Christian town and the most important fortress along the road to Constantinople. The already mentioned Italian cartographer, Luigi FerdinandoMarsigli, traveled through Turkish territory in 1680's to gather data for emperor Leopold I on Turkish military organization, and he realized huge military and strategic significance of the town, highlighted that "Belgrade closes entrance into Hungary to Turks".[35]What ensued was excessive production of war chronicles, journey reports and histories that included engravings and illustrations. As first-rate historical sources could be taken those authored by military cartographers and engineers present at the scene, for they credibly described events. Authors who didn't witness battles offered fanciful accounts with their own images of huge Christian volte-face. Townscapes of Belgrade, strategically most significant fortification between Vienna and Constantinople, were shown in many chalcographies between 1683 and 1688. First engravings appeared in centers like Nuremberg, Amsterdam, Augsburg and Vienna. Significant authors to be singled out were: Jacob von Sandrart, Melchior Haffner der Jüngere, Giacomo de Rossi, Ludovico Mattioli, Gaspar Bouttats.[36]

After therise of Renaissance bottega, in central Europe in the mid-17th century are developing craft-art dynasties that based their artistic expression on craftsmanship. Expanding business required printing and publishing, so activities spread to book publishing. Focus on one subject or motif was common thing, so certain family would make whole albums of European cities and they were relayed from one generation to the next. "Geography was useful to history; as Ortelius said, *historiae oculus geographia*: geography allowed history to be visualized on *terra firma*."[37]

Authors from that period, although it was rare case somebody produces such engravings on his own, remained anonymous. Part of these artistic entities was Belgrade, usually depicted in very similar manner, like medieval fortress divided into upper and lower section. In the foreground, confluence of the Sava into the Danube and strong tower serving as a mill were most commonly shown. In the upper fortress section most prominent were medieval fortification and the court, while the crescent is visible on all towers, keeps and spires.

35 Медаковић 1950, 8.

36 More on these engravings and books they were published in, see: Томић 2012, 10–11.

37 Goffart 2003, 38.

Also, the old Serbian and Hungarian harbor is visible, since the point of view is almost always on Zemun's side. Kalemegdan in these images looks higher than it really is.

However, one blueprint stands out by its accuracy and abundance of data it offers, and provides opportunity to reconstruct image of Belgrade by the end of 17th century. Belgrade army and civil engineer Johann Baptist Gumppmade in 1688 overall description of Belgrade of the time, and that huge composition was made upon Max Emanuel's order at the time of siege and immediately afterwards (Picture 1). Thanks to it, the course of siege, map of town and environs and appearance of Belgrade are known.[38] Johann Baptist Gumpp was originally from Innsbruck, from a family that produced many architects, engineers, engravers and painters between 16th and 18th century, and by the end of his life he was given prestigious title of adviser.[39] This edition was published in Munich by Michael Wening, Bavarian court engraver. Wening'schalchography that contains nine separately printed pages is of invaluable significance, since it is the first detailed plan of Belgrade, by far more accurate than previous ones, but also the later ones from the end of 17th and beginning of 18th century.

Official title of Gumpp's plan is in Italian: *La Fortezza e la Città di Belgrado ... espugnata a di 6 Settembre dell'anno 1688*.That is unusual, having in mind that it is neither in German, official language of the empire, nor in Latin, as an expression of loyalty and glorification of the Catholic Church. This precious visual source makes a harmonious entirety consisting of southern and northern view of Belgrade, a symbolical scene representing movement of armies, citizens running away. This is skillfully made composition that incorporates different spatial and time components. Here we can see that town reached the fortress itself. Original plan was divided into two parts – two thirds of the engraving makes Belgrade town plan, wider in east-west direction, depicting left and right bank of the Sava and the Danube. If we describe it using modern landmarks, it covers area from BežanijskaKosa to Tašmajdanpark and Botanical gardens, and from Ostružnica to Pančevački most. The second part is made of two *vedute*, Belgrade fortress viewed from southeast and Donji Grad, viewed from northwest (from Zemun's side).[40]"Gumpp's plan isometricallydepicts the most important sacral and commercial buildings of oriental Belgrade. In its legends,

38 Copy of Gump's blueprint Kr. II–600 kept in division of special archves of National library of Serbia, was printed by chalchography technique on thicker paper. It was printed on 9 papers, 45 x 32 cm each, that were later put together. Original size of joined edition is 139 x 94,5 cm. Шкаламера 1978, 1.

39 Лазаревић 1966, 70.

40 Ibid, 66.

41 objects are marked.[41] Clearly marked are the fortress, Despot Stefan's castle, palace of the grand vizier, large caravanserai built by Mehmed Pasha Sokolović, then the court of law, the grand mosque and hospital, city bathhouse and other important buildings."[42]The idea was to spread glorious Austrian victory, and that is shown by a Latin sentence *Orbemminvitorbe* (a circle is shrinked by a circle), written on a ribbon above title composition. A medallion with the Sun in human form, the Earth and the Moon eclipse is glorifying Christian victory through art symbols. Below the medallion symbolizing victory of light over darkness, between lions and human figures, the blueprint title is written: "The fortress and town of Belgrade, under siege by venerable Maximilian Emanuel, Elector of Bavaria, and after his elected highness crossed carefully with his imperial and Bavarian armies the Sava river, from where overpowered and made to run was the enemy, it was conquered on the day of September 6 of the year 1688."[43] Above the left *veduta* and southern view of Belgrade positioned is the title "The attack on the fortress" (L'assaltoallafortezza), while below the *veduta* is a legend, explaining all stages of the battle in detail.[44] On the other, northern side is the title "The attack on Donji Grad" (L'assaltoallacittàbassa) and depiction of the attack by both ground army and armed fleet, proving attack on Belgrade was combined.[45] Below the *vedute* antique *putti* are holding scrolls with legends, a concept usual with baroque decoration. They interpret movement of the armies and marked objects within fortress and the town itself.[46]

There is one interesting detail on Gumpp's plan that is missing on another Italian plan yet to be discussed,and that is part of settlement on top of the hill, by southeast bulwark of Gornji Grad (nowadays Kalemegdanpark). All the way from Middle Ages Serbs lived there, but houses were torn apart before Italian plan was made in order to build two-pronged bastion.[47]

It was Gumpp's plan that raised even more interest for Belgrade, although due to its complexity and large dimensions was never reprinted, but served as a basis of later plans and views of Belgrade. Also, it does not provide exact

41 Plan has a total of 21 mosques, but they were added later on, so neither their look nor size are realistic. It is interesting to note the author drew mosques with circular or polygonal base, instead of square one.

42 Томић 2012, 12.

43 The original title see: Лазаревић 1966, 68.

44 Ibid, 69.

45 Шкаламера 1978, 1.

46 Left legend explains the positions of Austrian and Turkish troops, the course of the siege, assault and capture of Belgrade, while the right legend interprets parts of the fortress and the town, as well as individual objects in them. Translated legends and detailed explanationssee: ibid, 1.

47 Đurić-Zamolo 1977, 202.

measurements for no survey was done, but anyway it was the most accurate depiction ever made up to that point. All the plans depicting Belgrade in 1688 are showing pentagonal foundation. Also noticeable is horizontal division to fortress in the north and outskirts in the south (Sava part in the west, middle part on Belgrade ledge and Danube part in the east). Outskirts were protected by a trench in a period between 1683 and 1688. It is certain that Belgrade in the year of Austrian conquest stretched much further than later, when it was limited by the Šanac (entrenchment).

Another proof of popularity of Belgrade siege is the plan made in Rome by Giacomo de Rossi in 1696 after Gumpp'splan, depicting the town in north-west direction (Picture 2). Although Italian plan falls behind Gumpp'sone judging by accuracy and details, it proves the plan was very popular, and so was the subject itself. It shows fortification around town that Turks build in 1680s, probably after unsuccessful Vienna siege of 1863, but definitely before conquest of 1688. The Italian plan depicts parts of this fortification were reaching closer to rivers, and it consisted of bulwark and trench, or both, with palisades on the inner side, towards the town. As does Gumpp's, this plan shows multiple gates in fortification. Having in mind no plan is accurate in geodetic terms, necessity to detect exact direction of trench is diminished, but several researchers tried anyway.[48] Danube commercial port was built in Middle Ages, but existed in 1688, and was important point for goods circulation between the East and the West. It was organized, had its own fortification, customs house and fish market.

Outside the fortress, the most spacious and active part was Danube part with prominent Velika (Duga) čaršija settlement, positioned almost parallel to Danube bank (from Nebojša tower to today's intersection of Francuska and Cara Dušana streets). It contained numerous bedestans, caravanserias, taverns and mosques, with principal caravanserai the one of Mehmed Pasha Sokolović. In this zone, Italian plan depicts piazza almost square in shape that was used for goods exchange.

Another plan, similar to that of Gumpp-Wening, was produced in 18th century, but its graphical aspects were inferior and depiction of outskirts was missing. This one was made by engraver Bodener and was printed in Augsburg in year 1717 (Picture 3).[49] In it were prominent stone building, either *bedestans* or storehouses, visible also on Gumpp'splan. In Sava part there is no distinctive urban unit. That part is dominated by mosques. There were altogether 51

48 See their conclusions: ibid, 164–165.

49 Томић 2012, 12.

mosques and 22 mescids (mosques with no minaret) in Belgrade in 1688, 5 of them were built by the end of 17th century.[50]

Together with already mentioned plans and engravings of Belgrade it is important to include contribution of a very prolific Italian cartographer Coronelli and his plan *Città di Belgrado ... Metropoli della Servia Descrita e Dedicata ... Dal P. Cosmografo Coronelli*.[51]This enthusiasm spread to other countries, so in Amsterdam in 1688 another one was made by Romeyn de Hooghe, in Hamburg between 1689 and 1692 one by Pieter van den Berge with skillfully positioned war scenes (Picture 4).The lower part of the left side of the engraving shows the Austrian attack on Turkish Belgrade, the scene of Max Emanuel's army crossing the Savaover Ada, encirclement, bombing and occupation of the city, while the Turks withdrawing ships along the Danube. The engraving's title is written on the flag carried by putti, and below is the personification of the flag of Turkey, which escapes.[52] Another engraving with the same subject was made in Vienna in 1689 by Johann Franck and other one by unknown artist (Picture 5).[53] Chalcography of Johann Franck is a part of second edition of the book *Christlichund Türckischer Staedt und Geschicht Spiegel* by Johann Christoph Wagner, printed in 1690 in Augsburg by Jacob Koppmayer.[54] It shows two divided scenes of conquest of Belgrade together with a portrait in medallion of the Max Emanuel.

One of the most significant examples of Dutch late baroque, also one of the best masters of European chalcography in the second half of 17th century was Romeyn de Hooghe. The engraving of siege of Belgrade is one of 4,300 different engravings he produced.[55] He was an art dealer, the author of poetry, book illustrations, maps, political pamphlets etc. Most importantly, he was William III's artistic political propagandist, underlying Orangist ideas and rhetoric.[56]On the same year he published a huge map of Haarlem (1688) he published *Belgrado met syn slot en voor-steeden stormenderhand verovert door de keyserlyke machten, den 6 sept.1688*(Picture 6).[57] The name of the publisher who

50 Đurić-Zamolo 1977, 21, 62.

51 His interest in the land inhabited by Slavs, as well as Cantelli's, resulting in the presentation of hitherto unknown parts of European cartography: Шкаламера 1991, 74.

52 Samardžić N., SamardžićR. and RoterBlagojević 2014, 46–47.

53 Johann Franck's work is the part of the 2nd edition of the book by Johann Christoph Wagner *Christlich und Türckischer Staedt und Geschicht Spiegel*, printed in 1690 in Augsburg by Jacob Koppmayer:Томић 2012, 12

54 Ibid.

55 Henk van Nierop 2011, 197.

56 De Hooghe, the owner of law diploma, launched Europe's first satirical journal, invented a machine for printing cotton and another for destroying the French navy. Ibid, 197–198.

57 Ibid, 202.

had his artwork printed is also known, Aert Oossaen. Although high quality of craftsmanship is evident in his depiction of Belgrade fortress, even at first sight is visible the poor similarity with realistic appearance of the fortress and the 1688 battle itself.[58] Vivid imagination of the author who never visited Belgrade, so had no realistic vision of its appearance and plan, can be seen in depiction of entirely imaginary space shaped after fashion of towns and fortification in Central and Western Europe.[59] Fortress walls in de Hooghe's artwork are reinforced by palisades and round towers, while huge stone buildings dominated by the court are overcrowded. The battle is taking place on the slope towards the Danube and below the town, at Sava confluence. Depicted town is most reminiscent of Nantes, it is an imaginary space with parts that never existed as a part of Belgrade, but are imaginatively composed into very animated unit with pronounced light-dark contrasts. De Hooghe's depiction accents Austrian onslaught on the town. The legend interpreting details of the engraving denotes position of Serbs in the bottom left corner, where „Rascian" settlement was, while below are defeated Turks who set the settlement on fire. In bottom right corner depicted are „Rascians" and Greeks, among them a priest taking part in battle, at the moment they thank imperial army and celebrate liberation. When population is mentioned, it consisted of different nations and it is probable they started to emigrate after 1683, fearing new wars and destruction.

Above Orthodox citizens, cannon batteries and barracksarepositioned in middle left part, where markets were; Franconian soldiers are depicted charging the fortress, in central part are Jewish quarter, Greek churches, bazaars, mosques and warehouses, mostly in flames. Middle right part depicts ships Turks used to flee; they were in turn captured by *hayduks*. The upper right corner shows pontoon bridge over the Tisa, Smederevo's gate and Pusta, fortified island in the Danube. Bearing in mind that this engraving was a reminder of very important event that happened in Belgrade and finished in favor of Christians, it's easier to understand the author wished to depict everything as complex as possible and with many fictitious details, not only because he had

58 De Hooghe made the presentation of battle of Nagyharsany based on second hand account, as well. He rarely based his work on his personal observation, therefore his oeuvre cannot be used as a source. In the depiction of Nagyharsany he not only showedthe battle itself, but also the strategic overview of the battlefield – i.e. the map – along with schematic overview of the army. All this can be read as an evidence of a wider interest for such topics. It is open to debate whether the image of other serves as a mirror for European sensibilities.Clifton and Scattone 2009, 37, 183.

59 An article from 1939 suggests an engraving that is a copy of De Hooghe's engravings, by German architect and archaeologist Staudinger. This copy omitted the fight scenes and their participants, but was made clearer topographic and architectural survey of the events of 1688 for the Museum of the City of Belgrade. Костић 1939, 195–199.

never seen the place he depicted, but also for giving more prominence to the event and military achievement.

After the great conquest,Habsburgs ruled Belgrade just little over two years and used it as major stronghold and camp for imperial army and Serbs volunteering to fight the Turks. On September 9th 1688 Max of Bavaria already decided at war conference of the staff that damaged fortress should be converted and strengthened, military buildings like arsenal, cannon factory, central depot etc. should be built and necessary pontoon bridge over Sava should be repaired. The fortress was not reinforced since the end of 15th century, although European defense engineering progressed significantly. At times before conquest of Belgrade, renewals were mostly concentrated on bulwarks of Gornji Grad, the expected target of attacks, and that can be seen on all plans from 1688.[60] Plans from 1688 depict the bulwark between tower II and now Nebojša tower, that did not exist in 1521.[61] Turks considered defense of the settlement, so most of it was circled by palisades and trenches, with small additional fortifications made of earth. Construction works were discontinued in July 1688 by Austrian siege. Major role in fortress reconstruction after conquest was given to the commander, count Guidobald von Starhemberg, as witnessed by the oldest fortification plans from this period. Anyway, major obstacles to renewal were continuation of war, poor financial situation and lack of craftsmen to turn this great idea into reality.

Although the conquest of Belgrade did not definitely return this strategically important place on the Christian side, its significance was big in European early modern history, and therefore the engravings which represent it do not only have the artistic sense. They are visual history and represent a testimony and momentum of the idea of returning over Europe's old glory.

Picture 1. Johan Baptist Gumpp, La Fortezza e la Citta di Belgrado assediata dal Serenissimo Massimiliano Emmanuele e Duca di Baviera..., 1688.

60 Поповић 2006, 175–179.

61 Ibid, 177.

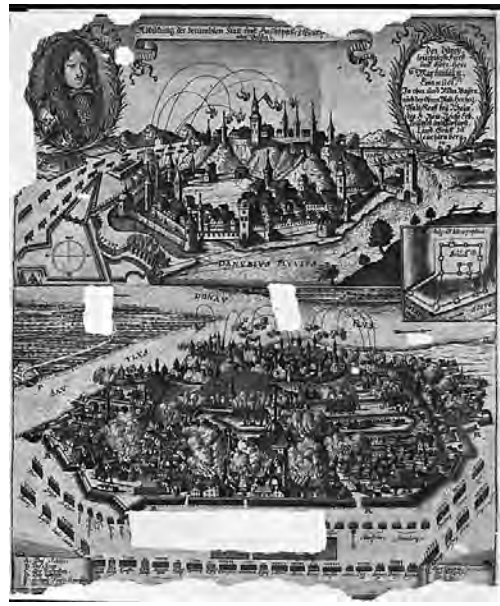
Picture 2. Giacomo de Rossi, Orientis Porta Taurunum (vulgo Belgrado) sub auspiciis summi Pontificis Innocentii XI..., 1688.

Picture 3. Gebriel Bodenehr, Neuester Plan Der Stadt und Vestung Belgrad, 1717.

Picture 4. Pieter van den Berge, Die Belagert und mit Sturm eroberte Brandt und haupt Festung Belgrad oder Griechisch Weissenburg samntümbliegender Gegendt A. 1688. den 6. Septemb.st.n. 1689–1692.

Picture 5. Johann Franck, Abbildung der berümbtenStatt und Haubtpasses Griechisch Weissenburg oder Belgrad, 1690.

Picture 6. Romeyn de Hooghe, Belgrado met syn slot en voor-steedenstormender handverovert door de keyserlykemachten, den 6 sept.1688, 1688.

List of References

Unpublished sources

Tagebuch eines Soldaten des fränkischen Truppenkontingents aus dem Feldzug gegen die Türken bis zur Einnahme von Belgrad durch Kurfürst Max Emanuel, S. l. 1688.

Bibliography

Абрамовић, Владимир (2013): Један војнички дневник из времена аустријске опсаде Београда (1688) [One soldier's diary from the time of the Austrian siege of Belgrade (1688)]. *Војноисторијски гласник*II, 237–252.

Braudel, Fernan (1998): *Das Mittelmeer und die Mediterrane Weltinder Epoche Philipps II*. 3 Bd. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Clifton, James and Leslie M. Scattone (2009):*The Plains of Mars: European War Prints, 1500–1825, from the Collection of the Sarah CapbellBlaffer Foundation*. Houston: Yale University, Museum of Fine Arts.

Đurić-Zamolo, Divna (1977): *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima: 1521–1867: arhitektonsko-urbanistička studija* [*Belgrade as an oriental town by the Turks: 1521–1867: architectural and urban studies*]. Beograd: Muzej grada Beograda.

Goffart, Walter (2003): *Historical Atlases: The First Three Hundred Years, 1570–1870*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

http://www.geheugenvannederland.nl/?/indonesie_onafhankelijk_-_fotos_1947–1953/items/KONB01:47/&p=6&i=12&t=1566&st=tekst&sc=format%20all%20%22tekst%22

Junkelmann, Marcus (2000): *Kurfürst Max Emanuel von Bayern als Feldherr*. München: Herbert Utz Verlag.

Костић, Д. (1939): Кад је нестало горњоградске Небојше (Прилог историји београдске тврђаве) [When did disappear Gornji grad's Nebojša tower (Contribution to the history of the Belgrade Fortress)]. *Београдске општинске новине: часопис за комунално-социјални, привредни и културни живот Београда*, LVII/4, 195–199.

Kriegs-chronik Österreich-Ungarns (1889): Militärischer Führer auf den Kriegsschauplätzen der Monarchie. III theil. Der südöstliche Kriegsschauplatz in den Ländern der ungarischen Krone. In:*Dalmatien und BosnienMittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs*, NF III/1889. Wien.

Лазаревић, Мишо (1966): Тврђава и град Београд крајем XVII вијека на плану Јоана Баптисте Гумпа [Fortress and the city of Belgrade at the end of the 17th century on the map of Johann Baptist Gumpp].*Годишњак града Београда*, XIII, 65–72.

Leibniz, Gottfried Wilhelm (1970): *Allgemeiner politischer und historischer Briefwechsel,* ed. Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 5er Band, 1687–1690. Berlin: Akademie Verlag, Hildesheim: Georg Olms Verlag, New York.

Медаковић, Дејан (1950): *Београд у старим гравирама* [*Belgrade in the old engravings*]. Београд: Музеј града Београда.

Mrgić, Jelena (2011a): Tracking the mapmaker: the role of Marsigli's itineraries and surveys at Karlowitz and Passarowitz. In: Ingrao, Charles Nikola Samardžić, Jovan Pešalj (eds.).*The Peace of Passarowitz, 1718*, 221–237.Indiana: West Lafayette.

Mrgić, Jelena (2011b): Criss-Crossing the Danube with Marsigli. *Belgrade Historical Review*, II, 165–176.

Поповић, Марко (2006): *Београдска тврђава* [*Belgrade Fortress*]. Београд: ЈП „Београдска тврђава": Археолошки институт: Завод за заштиту споменика културе града Београда.

Röder, Philipp(1842): *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzügewiderdie Türken,* II. Carlsruhe.

Samardžić, Nikola, Samardžić, Radovan and Mirjana Roter Blagojević (2014): *Kulturna istorija Beograda: XVIII vek* [*Cultural history of Belgrade: 18th century*]. Beograd: Hesperia edu: Novi balkanološki institut.

Самарџић, Радован (1961):*Београд и Србија у списима француских савременика: XVI–XVII век* [*Belgrade and Serbia in the writings of French contemporaries: 16th–17th centuries*]. Београд: Историјски архив Београда.

Stoye, John (2008):*The Siege of Vienna: The Last Great Trial Between Cross & Crescent*. Pegasus Books.

Theatrum Europaeum (1698): Bd. 13. Frankfurt am Main.

Томић, Владимир (2012): *Брег за размишљање: Београд на гравирама од XVI до XIX века* [*Hillock for reflection: Belgrade on engravings from 16th to 19th century*]. Београд: Музеј града Београда.

Van Nierop, Henk (2011): Romeyn de Hooghe and the Imagination of Dutch foreign policy. In: Onnekink, David and Gijs Rommelse (eds.) *Ideology and Foreign Policy in Early Modern Europe (1650–1750)*, 197–214. Surrey: Ashgate Publishing Limited.

Веселиновић, Рајко (1974):Ратови Турске и Аустрије 1683–1717 године [Wars of Turkey and Austria 1683–1717]. In: Чубриловић, Васа (ed.) *Историја Београда, 1, стари, средњи и нови век.* Београд.

Шкаламера, Жељко (1978): *Београд на плану из 1688. године* [*Belgrade on the map from 1688*]. Београд: Народна библиотекаСрбије.

Шкаламера, Жељко (1991): Картографија Србије и југословенских земаља од почетка XVI до краја XIX века [Cartography of Serbia and Yugoslavic countries from the beginning of 16th until 19th century]. In: Шкаламера, Жељко (ур.) *Србија и суседне земље на старим географским картама*, 55–170.Београд: САНУ.

Владимир Абрамовић
Милица Цицмил

TERRAINCOGNITA: ОСВАЈАЊЕ БЕОГРАДА 1688. У ЕВРОПСКИМ ГРАВИРАМА

Низ војних пораза турске војске резултовао је доласком хришћанске војске под командом Максимилијана II Емануела, изборног кнеза Баварске, пред зидине Београда 1688. године. Турско царство бранио је озлоглашени Јеген Осман-паша. Пресудна битка одиграла се 6. септембра 1688. када је турска војска након вишечасовне борбе положила оружје. Радосна вест о хабзбуршком освајању Београда одјекнула је Европом. Београд је поново постао интересантан у европским круговима, као враћени хришћански град и најзначајније утврђење у војностратешком смислу на путу за Цариград. Уследила је хиперпродукција ратних хроника, путописа и историја које су пратиле илустрације у виду гравира. Био је то начин да се европска публика едукује о географском пределу о којем није много знала. Прве гравире настајале су у уметничким центрима попут Нирнберга, Амстердама, Аугзбурга и Беча. Међу најзначајнијима је целовити приказ тадашњег Београда војног и цивилног инжењера Јохана Баптиста Гумпа који је приказао ток опсаде и најпрецизнији план града до тада. У значајније планове спада и онај настао у Риму аутора Ђакома де Росија 1696, Боденера, Питера ван ден Берга и Јохана Франка. Гравира Ромејна де Хогеа заслужује посебну пажњу, а иако је имагинарни приказ Београда, нуди многе детаље битке растумачене легендом. Бројни планови и представе освајања Београда 1688. сведоче о популарности овог догађаја у централној Европи, али и давањем на значају враћеном хришћанском граду.

UDK: 75.037.2
75.071.1:929 Делоне Р.
ID BROJ: 211880204
Изворни научни чланак
Рад примљен: 09. 06. 2014.
Рад прихваћен: 24. 06. 2014.

Dragan Tasić
Faculty of Arts and Design

DUH TEHNOLOŠKOG PROGRESA U DELU ROBERA DELONEA U PERIODU RANE MODERNE

Stvaralaštvo Robera Delonea najčešće se dovodi u vezu sa orfičkim kubizmom – pravcem koji se razvijao u Parizu od 1911. do 1914. godine. Prvobitno jedna od novih tendencija u kubizmu, orfizam se manifestovao u napuštanju stroge ultrapredmetne orijentacije, vraćanju čistoj boji, kako bi se iskazala osećanja umetnika zaokupljenih novim duhom i oblicima moderne civilizacije. Pretpostavka da umetnost pre svega treba da bude sredstvo plastičke ekspresije, ostala je u osnovi nove poetike ali je do izražaja došla nova inspiracija. Slika Omaž Bleriou nastala je u egzaltaciji umetnika koji je u svoje delo uneo atmosferu vrtoglavog napretka čovečanstva na samom početku XX veka, ostavivši svedočanstvo o epohi prvih aviona, automobila, rečju: mašina i njihovih konstruktora – novih heroja moderne epske fantazije. Bio je to jedan trenutak utopističke zanesenosti, entuzijazma i optimizma koji će ubrzo nestati u plamenu svetskog rata.

Ključne reči: *Avion, Kubizam, Moderna, Orfizam, Simultanizam*

Key words: *Aeroplane, Cubism, Modern Age, Orphism, Simultaneism*

Postoji period, onaj koji se sada naziva „izvorima dvadesetog veka", u kome se mislilo kako umetnost, da bi bila umetnost, treba da bude moderna, to jest da odražava osobine i potrebe jedne kulture svesno zaokupljene svojim napretkom, kulture koja želi da se odvoji od svih tradicija, usmerene na stalno prevazilaženje sopstvenih rezultata. Umetnost tog

perioda nazvana je i „modernističkom", to jest modernom po programu, i prema tome, svesnom nužnosti da se razvija u novim pravcima, često suprotnim u odnosu na prethodne.
Giulio Carlo Argan[1]

Slikom *Omaž Bleriou* (Hommage á Bleriot) Rober Delone je na izvestan način zaključio orfizam kao pravac. Delo sažima dostignuća samog autora i orfista, njihova traganja za jednom uzvišenom poetikom modernosti, svedočeći o novom duhu, nastalom u egzaltaciji modernim dobom. To snažno osećanje bilo je sveprisutno i presudno za stvaralaštvo revolucionarne epohe rane moderne, pogotovo kada je reč o periodu između prve zajedničke izložbe kubista u Parizu i *Salona nezavisnih* 1914, kada je izložen *Omaž Bleriou*. Estetika zasnovana na sezanovskim postavkama i poukama o sabiranju vizura, o svođenju formi na osnovne geometrijske oblike, opšte uzev, na novom pristupu u sagledavanju stvarnosti, dosegla je vrhunac u tzv. analitičkoj fazi. Raskid s načelom mimezisa postaje više nego dramatičan. Proces razlaganja forme dovešće sliku do predvorja apstrakcije, na samu granicu čitljivosti, a hod po ivici nastaviće se u periodu koji zovemo klasičnim, herojskim, odnosno hermetičkim. Razbijene i rasute fragmente više nije bilo moguće rekonstruisati bez izvesnih, karakterističnih detalja. Niz dugmadi, brkovi, rezonantni otvor i žice instrumenta, nešto kasnije slova, reči koje asociraju na boemsku atmosferu barova, noćnih klubova, postaće *ključevi* koji će delo uvek vraćati u *sigurno* okrilje pojavnog sveta. Na prvom javnom predstavljanju pokreta 1911, u docnije znamenitoj *Salle Cubiste* Salona nezavisnih, nisu međutim, izlagali osnivači, pa će dinamičan razvojni tok i kulminacija procesa dekompozicije predmeta na kraju analitičke faze, ostati poznati samo najbližim saradnicima prvih kubista. Od umetnika koji su tada nastupili, najznačajniji su svakako bili Rober Delone i Fernan Leže. Oni su razumeli jezik Pikasa i Braka ali su se trudili da *govore svojim dijalektima*. Gradeći svoj lični izraz na temeljima kubizma, ovi umetnici su već tada, u vreme burnog i uzbudljivog stasavanja novog pravca, odbacili neke suštinske pouke. Bilo im je neprihvatljivo potiskivanje boje i volumena iz slike. Takođe, napuštaju milje bistroa, zadimljenih barova i izlaze na ulice ali ne da bi se bavili motivima urbanog pejzaža kao impresionisti ili fovisti. Njih interesuje uzavreli velegrad kao pozornica tehnološke revolucije sa koje žele snažno da progovore, štaviše, želja im je da svim srcem učestvuju u stvaranju te istorije. Idiom kubizma prerastao je u nove poetike. Leže u svom *tubizmu* gradi jedan imaginarni svet mehanike i robotike – svet cilindričnih metalično sjajnih formi, mašinskih elemenata, sklopova, zglobova, industrijsko-organskih oblika.

1 G. C. Argan, „Izvori moderne umetnosti", *Studije o modernoj umetnosti*, Beograd, (1982), 112.

U traganju za izlazom iz okvira kubističke estetike, Delone je nekako poetičniji, nastoji da u svoje delo unese gotovo mistični zanos konvertita koji je upravo posvećen u veliku tajnu, trudi se da običnom čoveku, savremeniku otvori oči, da probudi veru u budućnost. Orfička slika obiluje motivima, fragmentima, konstrukcijama i mašinama, pa i čistim formama, kao metaforama, znakovima i simbolima modernog sveta.

Upotrebom Pikasove „slobodne i mobilne perspektive" u delu Ajfelova kula, Delone je uspeo da u okvire slike unese njenih *tri stotine metara vrtoglave visine*, kako je primetio Sandrar[2]. Međutim, više od nastojanja da se na platnu istakne više aspekata jednog predmeta – shodno poukama korifeja kubizma – primećuju se ovde konture jedne nove estetike. Najpre, analitičkom kubizmu nije svojstven takav kolorit, štaviše, postoji tendencija ka monohromnoj paleti. Pored toga, Deloneova ikonografija nije bila kubistička. On je, kao i Leže, više bio zaokupljen tehnologijom, samim formama industrijske civilizacije. Delo moderne skulpture i arhitekture u isto vreme, koje će tako drsko *baciti u zasenak* kulturnoistorijske znamenitosti Pariza, postalo je predmet žestokih kritika; u srcima avangardista, naprotiv, budilo je oduševljenje, zanos, ushićenost. Kolos koji je gotovo svakodnevno rastao, tu pred očima Parižana, je čudesno zdanje čiju konstrukciju tvorac ne krije. Taj utisak nedovršenosti, ogoljenosti strukture isprepletanih čeličnih greda, davao je jedan potpuno nov kvalitet lakoće, dinamizma, kao da će se svakog časa vinuti u nebo. U to doba slave i obaranja rekorda, Ajfelova kula će postati novi *Faros* – čudo savremenog sveta i novi simbol *grada svetlosti*. Kao svetionik u nedoglednim prostranstvima istorije, ovo delo inženjera, ne arhitekte, posredno ukazuje na lansirne rampe i rakete najavljući nešto veliko što sledi – doba letova u kosmos. Tačno osamdeset godina od svečanog otvaranja Svetske izložbe u Parizu, čovek je sleteo na Mesec, kažu.

Da bi se neposredno iskazala modernost koju su umetnici tako prisno i intimno osećali, slici su *vraćeni* boja i volumen, čiji će kontrast postati generator pokreta u ovim delima. Od slike se sada očekivalo da bude sadržajnija, da se prostire izvan svoga osnovnog značenja i da istovremeno saopštava ili sugeriše više ideja i emocija. Tako je, u stvari, produbljena kubistička koncepcija simultane vizije. Delone je boju smatrao strukturalnim i ekspresivnim elementom. Stoga su u njegovom stvaralaštvu značajnu ulogu imale teorije Ševrela, Helmholca, Ruda, Sinjaka. Fenomeni koje su oni zapazili bili su zasnovani na zakonima koji su se mogli proveriti i dokazati. Laboratorije su slikarima pružale izvesno samopouzdanje, a naučne studije bile su rado prihvatane zbog toga što su se eksperimentalna ispitivanja i teorijska predviđanja fizičara, hemičara, ali

2 G. Vriesen, M. Imdahl, *Robert Delaunay: Light and Color*, trans. M. Pelikan, New York, 1967, 29

i samih umetnika, lepo uklapala. Mada je poput mnogih savremenika Delone udovoljio zahtevima vremena za naučnom istinom, njegova predstava o boji temeljila se i na ličnom iskustvu i slikarskoj intuiciji: „Usudio sam se da izgradim arhitekturu boja u nadi da ću stvoriti elemente dinamičke poezije zadržavajući se u okvirima slikarskih sredstava bez korišćenja literarnih ili deskriptivnih anegdota."[3] Počeci ovog koloristićkog dinamizma nagovešteni su već u seriji *Ajfelova kula*, a posle prve serije *Prozora* koncepti geometrijske strukture i *simultanizma* sve su razvijeniji. Između 1911. i 1913. nastaju *Simultani prozori*, a potom i *Simultani diskovi* – ciklus dela zasnovanih na sezanovskom kontrastu i usklađenosti tonova. Delone je to nazvao *simultanim kontrastom*:

„… upotrebio sam naučni termin Ševrela ´simultani kontrast´ [. .] igrao sam se bojama kao što bi se neko u muzici izrazio fugom obojenih variranih fraza". Delone pronalazi brojne podudarnosti između muzike i boje, ukazuje na paralele, analogije na osnovu kojih se te dve oblasti uzajamno nadopunjavaju. U pismu Kandinskom iz 1912. godine kaže kako ga je transparentnost boja, slična muzičkim notama, navela da otkrije pokret boja koji u oku stvara simultane pokrete po ugledu na one u prirodi.[4] Više nema repera spoljnog, fizičkog sveta kao što su krovovi kuća ili Ajfelova kula. Drugim rečima, navigacioni podaci za kretanje u svetu merljivog – izostali su. U *Simultanom disku* iz 1912. godine interakcija boja je tako intenzivna da kolorit doslovno pokreće konfiguraciju kruga podeljenog na četiri polja boje u koncentričnim prstenovima. Asocijativni sistem ovde je potpuno otvoren, i čini nam se da slika izražava kretanje kao uslov postojanja materije u prostoru i vremenu – od strukture atoma do kretanja planeta u Sunčevom sistemu. Promenjena su uobičajena poimanja dimenzija u kosmosu. Delo donosi spoznaju o postojanju mikro i makro-sveta između kojih nema prirodnih granica. Razume se da ne bi bilo celishodno upuštati se u spekulacije o tome koliko je umetnik poznavao fiziku, međutim, vidimo da je duboko doživeo atmosferu promena i sve brži razvoj nauke. Raderfordov model atoma je, na primer, predstavljen 1911, Borov 1913. godine, a Delone kao da je ostavio mesta i za neka buduća otkrića koja bi mogla biti iskazana, sadržana u ovoj fantastičnoj strukturi beskraja. Sunčevi diskovi i simultani dinamizam preovlađuju u slici *Sunce, toranj, avion*. Platno je ispunjeno svetlošću razloženom na raznobojne zrake nastale prelamanjem. Kružne

3 G. Apollinaire, *Apollinaire on Art: Essays and Reviews, 1902 – 1918*, Delaunay 'On the Construction of Reality in Pure Painting', ed. L.-C. Breunig, trans. S. Suleiman, New York, Documents of the 20th Century Art, 1972; 262–265; *The New Art of Color: The Writings of Robert and Sonia Delaunay*, ed. A. A. Cohen, trans. D. Shapiro and A. A. Cohen, New York, 1978, 112–114

4 R. Delaunay, "Letter to Wassily Kandinsky, 1912", in *Theories of Modern Art*, ed. by H. B. Chipp, Berkeley, Los Angeles and London, (1968), 318.

forme, pozitivna energija svetlosti i boje sa simbolima tehnološkog napretka u jednoj uzvišenoj, duhovnoj konstelaciji. Koloristička fantazija kovitlavih masa kao da istovremeno predočava silu uzgona, aerodinamičku reakciju koja nosi avion i onaj kreativni uzlet misli bez kojeg ne bi bilo ni letenja ni umetničkog stvaranja. Svu istrajnost, istraživačku znatiželju umetnik je prelio u ovo delo koje je nastalo 1913. godine.

Dinamizam boja postaje novi izraz modernosti koji se manifestuje u simultanom kontrastu – *najmoćnijem sredstvu izražavanja stvarnosti* – kako uviđa Delone. Apoliner je u slici Omaž Bleriou video savršenstvo kolorističke kompozicije, proisteklo iz dotadašnjih eksperimenata njenog autora[5]. Mnoštvo sunčevih krugova ponovo izaziva simultanu senzaciju svetlosti i pokreta, ali u takvom apstraktnom kontinuumu vrtložnih boja/formi dominira predstavni motiv propelera. Još jedno otkriće koje će potpuno promeniti svet, propeler postaje ultramoderni motiv – simbol vrtoglavog napretka. Kod Delonea on se pojavljuje kao lajtmotiv. Na jednoj izložbi održanoj 1923. godine bila je izložena slika pod nazivom *Elisa* u kojoj je motiv propelera kombinovan sa simultanim krugom. Novi duh vremena, u kome su naučni razvoj i tehnološka primena njegovih rezultata međuzavisni, sobom je nosio i posebnu naklonost prema savršenstvu forme i plastičkim vrednostima mašinskih predmeta; kako kaže Leže: „Na zidovima popularnih *bals-musettes* možete naći avionske propelere. Oni privlače našu pažnju kao predmeti lepote, i vrlo su bliski izvesnim modernim skulpturama[6]." Elisa na ovoj slici, međutim, nije prikazana samo kao aeronautički detalj, ako malo pažljivije pogledamo, videćemo da se pred nama nalazi *Blerio XI*[7]. Ovim avionom Luj Blerio prvi je preleteo Lamanš, 27. jula 1909. godine. Bio je to najveći podvig u istoriji avijacije posle leta u Kiti Hoku, prvo preletanje vodene površine, i prvi međunarodni let. Najpoznatiji monoplan svoga vremena, Blerio XI u slici je gotovo opipljiv, za razliku od Ajfelove kule i nekoliko ljudskih figura svedenih na znakove. Delo dobro ilustruje zapažanje da je „orfizam uzdigao kubističku piktoralnu konstrukciju u sferu vizuelne poezije[8]". „To poetsko sadržano je u avionima, Ajfelovoj kuli, inovacijama epohe koje imaju moć da nas podsete na nešto veliko[9]". Ajfelova kula kao urba-

5 G. Apollinaire, *Novi duh: estetičke meditacije; slikari kubisti*, Split, (1984)

6 F. Léger, "The New Realism Goes On", in *The Functions of Painting by Fernand Léger*, ed. by E. F. Fry, New York, (1973), 114–118

7 Blerio je u početku eksperimentisao sa jedrilicama, a kasnije se posvetio konstruisanju aviona različitih konfiguracija. 1909. godine nastao je Blerio XI, jednokrilac mešovite konstrukcije sa motorom od 28 KS.

8 „Mogućnosti slike u orfizmu [kada je reč o temi] višestruko su uvećane." v. W. Haftmann, *Painting in the Twentieth Century*, vol. II, London, (1965), 121

9 E. F. Fry, (v.s., n. 6)

ni reper u slici i *ikona* novog doba, simbol rasta i razvoja moderne civilizacije, podseća nas na još jedan početak. Ona je postavljena kao kapija na Marsovom polju, a povodom Svetske izložbe 1889, kada je obeležena stota godišnjica Velike buržoaske revolucije. Međutim, dvadeset godina pošto je otvorena za javnost, upravo te 1909, dobila je antenu, čime je otpočeo sa radom radio-difuzni sistem kao još jedan savremeni vid komunikacije ili eksploatacije etera – tog potpuno novog područja, nove dimenzije. Iako je, po svemu sudeći, umetnik kao siže odabrao sam događaj kada je Blerioov avion *natopljen čovečnošću i milenijskim naporima*, kako je izrekao Apoliner[10], u trijumfalnoj povorci premešten u Muzej umetnosti i zanatstva (odnosno Muzej industrijskog dizajna) u Parizu, slika reprodukuje celokupni društveni kontekst u kome je nastala. Posle preletanja Lamanša sve je više bilo onih koji su s oduševljenjem upirali pogled ka nebu diveći se *tim veličanstvenim ljudima u njihovim letećim mašinama*. Avgusta 1909. godine u Remsu je priređena velika, prva u istoriji, vazdušna trka u kojoj su učestvovali najpoznatiji konstruktori, pre svih braća Rajt i Luj Blerio. Nesvakidašnjem spektaklu, preteči današnjih salona i predstava na aerodromu Le Burže kraj Pariza, prisustvovalo je više hiljada posetilaca. Par godina kasnije, Rolan Garos preleteo je Sredozemno more između Francuske i Tunisa (558 nautičkih milja), postavivši i novi visinski rekord. Francuzi su naročito slavili svoje nacionalne heroje, a avion je kao i Ajfelova kula vrlo brzo ugrađen u procese kolektivnog pamćenja; postao je jedno od glavnih obeležja identiteta moderne civilizacije i predmet glorifikacija u slikama ushićenih umetnika. Oni su pripadali prvoj generaciji koja je imala priliku da doživi ostvarenje čovekovog milenijskog sna o letenju. Velika prostranstva, visoke planine, više nisu bili prepreka, put ka zvezdama bio je otvoren pošto je savladana sila Zemljine teže u letelici težoj od vazduha.

Odgovarajući na poziv državnog podsekretara Dižarden-Bomeca da ovekoveči Blerioov let iznad Dovera, Fransoa Teveno je naslikao jedno delo zvanične, akademske umetnosti, istorijski dokument i – ništa više od toga. Delone je, međutim, svojoj slici uspeo da udahne duh moderne stvarnosti, u svojim *Beleškama* zapisao je: „Konstruktivna mobilnost solarnog spektra; otvaranje, vatra, evolucija aviona. Sve je okruglo, sunce, zemlja, horizont, punoća života, poezije koja se ne može verbalizovati – život á la Rembo. Pokretač u slici. Snaga sunca i slika zemlje."[11] Ovde su sadržani svi rezultati njegovih razmišljanja o svetlosti, boji, pokretu, rečju, o sadržaju moderne slike. Evolucija aviona o

10 G. Apollinaire, *The Cubist Painters: Aesthetic Meditations*, trans. Lionel Able, New York: Wittenborn, 1949, pp. 47–48; (trans. of *Méditations esthétiques, Les Peintres cubistes*, Paris, Eugène Figuière, 1913, p. 76)

11 P. Francastel, ed. *Du Cubisme à l' art abstrait*, les cahiers inédits de Robert Delaunay, Paris, 1957

kojoj govori počinje Blerioovim pionirskim projektima – jedrilicom i avionom sa tzv. kutijastim zmajem, čije se amblematske predstave nalaze u gornjem delu kompozicije. Predstavljajući ove modele, Delone je skicirao i celokupni razvoj avijacije krunisan remek-delom – Blerioom XI. To je novi tip realizma u kome lepota letelice proističe iz njene funkcije. Ona je kao i *futuristička* lepota „trkačkog automobila ukrašenog velikim cevima"[12] neraskidivo povezana sa lepotom brzine. Brzina je ponela avion kroz vazduh, čime je život dobio nove dimenzije. Avion je zahvaljujući brzini uneo najdramatičniju promenu u prostorno-vremenskim odnosima, a zakoni aero-dinamike diktirali su idealnu formu mašine, koja je postala tipični simbol našega doba. Slika nije vođena statičkim konceptom, kao delo Tevenoa. Sva raskoš imaginacije, stvaralačka visprenost, dovitljivost duha, oslobodile su se u ovom delu. Deloneov avion poleteo je nošen simultanim dinamizmom, uskovitlanom energijom boje u celom spektralnom opsegu. U tom sazvučju tonova i harmoniji boje i forme, gotovo da čujemo rad motora i zvižduk vetra. To je vreme rađanja apstrakcije kao nove orijentacije, kada Kandinski govori o fenomenu sinestezije, o sposobnosti da *vidi* zvuk. Vizuelne predstave doživljavaju se kao auditivni opažaji u to novo vreme *multidimenzionalnosti* koje donosi i nova iskustva. Zvuci mašina počeli su da dopiru i iz nebeskih visina i nije lako danas u vreme svakovrsnih kakofonija i sve prisutnije čežnje za *prirodnom* tišinom, u mislima predstaviti uzbuđenje onih koji su s pažnjom osluškivali taktove te mehaničke muzike. Futuristi su u svom posebnom manifestu 1913. godine proklamovali novu umetnost mašinskih ritmova, industrijskih šumova, huke. Trenutak kada je buka motora zauvek odagnala u istoriju stari svet, označio je jednu od najvažnijih prekretnica. Sve je teže bilo tradicionalne obrasce primeniti na nove pojave, Dišan takođe razmišlja o tome kako će vizuelno uobličiti proces letenja: „Ako prikazujem sletanje aviona, ja pokušavam da prikažem ono što on čini. Ne stvaram od toga sliku mrtve prirode."[13]

Deloneovi sunčevi diskovi izražavaju ideju univerzalnog pokreta. Kao u istoimenim ciklusima, mogu biti nebeska tela, ali i svojevrstan omaž brzini, aluzija na obrtno polje elise.[14] Ovaj adventus aviona i njegovog konstruktora u modernu komponovan je ne kao jedan trenutak u vremenu nego kao celina u kojoj će posmatrač, kao i umetnik, biti deo novog sveta i epohe koja još uvek traje. Na tome počiva autentičnost Deloneovog izraza. U delima savremenika Rusoa (*Pogled na Pon de Sevr, Klamar i brda Sen Klu i Belvi*), na primer, zapažamo jedan polet vedrine i optimizma ali u drugačijoj viziji. Avioni, baloni,

12 Filippo Tommaso Marinetti, 'The Foundation and manifesto of Futurism' *Art in Theory 1900 – 1990 An Anthology of Changing Ideas, eds. C. Harrison and P. Wood*, Oxford, 1999, 145–149

13 Prema: H. Rid, *Istorija modernog slikarstva*, Beograd (1963), 114

14 Stilizovano obrtno polje elise pojavljuje se kao zaštitni znak čuvenih kompanija.

dirižabli precizno prikazani, lebde u jednom irealnom, prostoru gotovo metafizičke poetike. Kao da se umetnik vodio antičkim principima mere; ne narušava se mirnoća, više se istražuje simbolički aspekt, nema revolucionarnog zanosa, nema tako glasne razdraganosti kao u Delonea ili Ležea. Njihova želja da daju živu i nepatvorenu sliku savremenog društva u pokretu, uključuje još jednu zajedničku komponentu. Delone je 1912. započeo ciklus slika inspirisanih ragbi utakmicom između timova Kardifa i Pariza. Prikazao je tim Kardifa u žaru takmičenja, *Grande Roue de Paris* – veliku panoramsku vrtešku podignutu 1900, Ajfelovu kulu kao arhetipsku sliku modernosti i naravno avion. Delo odiše dinamizmom koji je ovoga puta upotpunjen organskim pokretom, sportom, igrom. Nesputana mladalačka snaga duha i tela i želja za nadmetanjem kao *spiritus movens* epohe moderne, motiv točka visokog sto metara kao mehanička aluzija na simultani krug, oličava energiju, nestalnost, nezaustavljivost promena, poput točka istorije; avion je, opet, najpotpuniji izraz želje da se dosegnu nove visine. Natpis *Astra* označava objavu kompanije za konstrukciju aviona, a s desne strane, nekako u *podnožju* Ajfelove kule, ispisan je deo Deloneovog prezimena.

Utopistička zanesenost modernim dobom, kao i razmišljanja o mašinama i brzini podsećaju na savremene stavove futurista. Bočoni je pojam simultanosti definisao kao „lirski eksponent modernog shvatanja života utemeljenog na brzini i savremenosti znanja i komunikacija"[15]. Rusolo je u svojoj znamenitoj slici *dinamizam automobila* prikazao ne fragmentaciju forme, već lomljenje vazdušnih masa, kao da je želeo da prikaže formiranje struja. To više nije automobil sa početka prošlog stoleća. Umetnik predstavlja novi model, izveden potpuno u duhu savremenog dizajna, jedan aerodinamički profil nastao na temelju iskustava i naučnih saznanja modernog doba. Slični eksperimenti odveli su Džakoma Balu, čini se korak dalje. Njegovi automobili su te 1913. godine, skoro nestali u jednoj, rekli bismo, apstraktnoj viziji Doplerovog efekta. U tako snažnoj predstavi opstrujavanja vazduha, konstruisanoj kubističkim kristalima, fasetama, više nemamo jasnu sliku o predmetu koji se kreće i već naslućujemo izraz te neobuzdane želje da automobili polete. Tek u ovakvim poetskim vizijama jurnjave uviđamo sva ograničenja tradicionalnog, euklidovskog sistema perspektive. Vizuelni dinamizam futurista, međutim, znatno se razlikuje od orfičkog. Kao što su kubisti težili da trodimenzionalnu formu potčine ravnoj površini platna, futuristi su nastojali da usaglase dinamiku pokreta sa slikom kao statičnim medijem. Lomljenjem forme i koloristićkim divizionizmom predočava se sam proces kretanja, ne predmet. Otuda *konj u trku nema četiri noge*

15 Umberto. Boccioni et al. 'Fututist Painting: Technical Manifesto', *Art in Theory 1900 – 1990 An Anthology of Changing Ideas, eds. C. Harrison and P. Wood*, Oxford, 1999, 149–152

nego dvadeset[16], sile pokretanja i otpora vazduha oblikuju automobil itd. Delone ne insistira na kinetičkoj senzaciji, već čistim slikarskim konstrukcijama proizvodi kontrast i pokret. Njegov pristup je više konceptualan, veruje da je i svest čoveka isto tako dinamična, i da tome zahvaljujući posmatrač biva uvučen u neprekidnu mobilnost boje, predmeta i ideja. Odnos između čoveka i mašine takođe se razlikuje od futurističkog gledišta. Mašina se ne doživljava kao novi idol. Ona je sredstvo, a ne cilj; idol je čovek koji je stvara, konstruktor moderne civilizacije. Deloneovo stvaralaštvo bilo je inspirisano kubizmom i simultanošću kojoj je dao novi smisao. On nije postavljao pitanje odnosa figuralnog i apstrakcije[17] – često opredeljenje bilo je upravo fantastičan spoj opservacije predmeta i čiste invencije. Tako je u svojim konstrukcijama uspevao da ostvari jedinstvenu sintezu pokreta, svetlosti, zvuka i boje. Želja mu je bila da *krilima aviona zagrli svet*. Slavio je lepotu mašine i brzine, ali nije mogao, ili nije želeo da se upusti u dublje razmišljanje o posledicama tog dinamizma – o tome da bi avion mogao da ponese i bombe.

Bilo je to doba proleća mašina ili početak monopolističkog kapitalizma, kako će ga teoretičari nazvati (sada smo, po svemu sudeći, u fazi *manipulističkog* kapitalizma). Neki savremenici bili su uvereni da dekadentnom buržoaskom društvu nema spasa. Žorž Sorel je izlaz video u nasilju koje gotovo da je poistovetio s umetnošću. Rat će, mislio je, posrnulo čovečanstvo očistiti od zla liberalizma. Danas nije tako, *usud nam je bolju sreću naklonio*. Daleko je tutnjava moloha. Sto pet godina posle podviga francuskog pionira avijatike, a tačno jedan vek posle svečanog trijumfa i ulaska konstruktora i mašine u istoriju, priređuju se veličanstvene međunarodne manifestacije, sajmovi aeronautike. Kao nekada na svetskim izložbama, festivalima u čast neustrašivih pionira moderne, divimo se čudima ljudskih ruku. Posmatrajući savremene letelice poslednjih generacija, čini se da naš progres ni u jednoj drugoj oblasti nije tako vidljiv. Na pragu novog doba sa nostalgičnom čežnjom osvrćemo se na stoletni put. Nema više žara, zanosa, naša dostignuća ne mere se više rekordima u osvajanju visina, razvijanju brzina, daljini preleta. Osvojili smo sve(t), mašine su savršenstvo koje više nema cene. One nemaju ni kupaca, tu su da nas podsećaju na to koliko smo ovladali veštinom upravljanja sopstvenom sudbinom.

16 *Ibid*.

17 V. J. Golding, "Cubism," in *Concepts of Modern Art: From Fauvism to Postmodernism*, ed. by N. Stangos, London, (1994), 50–78

Dragan Tasic

THE SPIRIT OF TECHNOLOGICAL PROGRESS IN ROBERT DELAUNAY'S WORKS OF THE EARLY MODERN PERIOD

The art of Robert Delaunay is usually connected with 'Orphic Cubism' – a style of painting which evolved in Paris during the period between 1911 and 1914. Orphism came as one of the tendencies in Cubism, but nevertheless rejecting rigid principles of a non-abstract art, and returning to the 'pure colour' with the purpose of communicating strong feelings of the artists imbued with the new spirit and fascinated by actual shapes of modern civilization. Although the idea that art should be primarily a means of plastic expression remained fundamental, new inspiration still found expression in orphic paintings. Delaunay's *Homage to Blériot* (Kunstmuseum Basel) was painted in a state of extreme spiritual happiness. It seems as though the whole atmosphere of the dizzy scientific and technological progress during the early 1900s has been incorporated in this remarkable work. It is a testimony to the skills of the aeroplane constructors – the new heroes of a modern epic fantasy. The First World War, however, spelt the end of the enthusiasm and optimism of the machine age.

UDK: 327.54/.56(4)"1989/..."
341.232(4:4-11)
ID BROJ: 211880972
Изворни научни чланак
Рад примљен: 11. 04. 2014.
Рад прихваћен: 07. 05. 2014.

Professor Nikola Samardžić
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
nsamardz@f.bg.ac.rs

ISTOČNA EVROPA NAKON 1989. I 2004: NOVA ZNAČENJA I STVARNI PREOBRAŽAJI*

Suočavanje s jubilejima iz 1989. i 2004. sugeriše nekoliko pitanja: da li je Hladni rat zaista okončan, ukoliko se uzme u obzir kontinuitet „geopolitičkih" aspiracija carističke, sovjetske, ili postsovjetske Rusije; da li su bivše članice sovjetskog bloka, u međuvremenu integrisane u EU, dugoročno bezbedne od obnove hladnoratovske arhitekture; da li je Istočna Evropa i dalje posebna teritorija u istorijskim i političkim studijama; zašto je istočnoevropsko istorijsko nasleđe nepovoljno u domenima ekonomskog, političkog ili demografskog razvoja u poređenju sa Zapadnom ili Severnom Evropom; da li nasleđe komunizma i socijalizma i dalje sputava ili ugrožava razvoj sloboda i demokratije u Istočnoj Evropi; da li je hladnoratovska stvarnost Istočne Evrope i Rusije predmet zaborava ili nostalgičnog povlačenja pred novom stvarnošću otvorenih granica i slobodne tržišne konkurencije?

Ključne reči: *Istočna Evropa, Jugoistočna Evropa, periferija, integracija, identitet*

Key words: *Eastern Europe, South Eastern Europe, periphery, integration, identity*

Važne promene u Istočnoj Evropi odigrale su se u toku 25 godina proteklih od pada Berlinskog zida (1989) i, posebno, u prvoj deceniji od prijema istočnoevropskih država u Evropsku uniju (2004). U svakodnevnoj upotrebi i naučnom diskursu značenje Istočne Evrope ostalo je pre svega

* Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu Modernizacija Zapadnog Balkana (177009), Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

vezano za sadržaj i nasleđe Hladnog rata. Dostupna tumačenja hladnoratovske epohe i svakodnevice sovjetskog lagera zasnivaju se i na činjenicama i na ideološkim polazištima: individualizam ili kolektivizam, slobodna ekonomija ili socijalna jednakost, sekularizam ili politička religija, racionalizam ili nostalgija. U zapadnim naučnim i, upšte, intelektualnim i kulturnim krugovima komunizam nije do kraja diskreditovan i odbačen, da bi se, nakon 1989, za alternativom liberalnoj demokratiji tragalo u autoritarnim, populističkim režimima na području nekadašnjeg Trećeg sveta i po obodima post-totalitarne Evrope.

Poslednji veliki totalitarizam XX veka, koji je u prvim fazama razvoja inspirisao i podsticao razvoj fašizma i nacizma, komunizam je ishod Drugog svetskog rata sačekao na pobedničkoj strani. Istorijska geografija Istočne Evrope konkretizovana je nakon razgraničenja duž linija „Gvozdene zavese" koja se spuštala od „Ščećina na Baltiku do Trsta na Jadranskom moru", kako je upozorio britanski prvi ministar Vinston Čerčil 12. maja 1945. u telegramu Hariju S. Trumanu, predsedniku SAD, izražavajući zabrinutost zbog sovjetskih postupaka. U čuvenom *Iron Curtain Speech* koji je održao 5. marta 1946. na Vestminster koledžu, u Trumanovom rodnom gradu Fultonu, Misuri, Čerčil je ponovo upozorio na stanje u Istočnoj Evropi i pokušao da predvidi njenu budućnost pod sovjetskom dominacijom. Jedan od tvoraca Velike Alijanse, Čerčil je priznao i tragičan ishod njenog raspada. Bio je svestan da je sovjetska okupacija ne samo ostvarenje komunističke ideologije, nego i racionalizacija kontinuiteta s ruskom carističkom politikom.

Ukoliko se takvi kontinuiteti primećuju i na prelazima iz XX u XXI vek, pad Berlinskog zida 9. novembra 1989. bio je jedan od prvih uspešnih pokušaja suočavanja sa stvarnošću i žrtvama totalitarizma koji je, u svojim naknadnim preobražajima, dokazao da je uspešniji i otporniji od svojih ideoloških simbola. Sjedinjen je grad koji je nasilno razdvojen pre duže od 30 godina, ujedinjena je nemačka nacija, a u izvesnom smislu i Evropa počela da ostvaruje institucionalno i prostorno jedinstvo. Inkluzija Istočne Evrope 1. maja 2004, bez Rusije i postsovjetskih satelita, bila je najveće pojedinačno proširenje EU u smislu veličine teritorije, broja država i stanovnika (mada nije bilo najveće u odnosu na iznos BNP-a). Većina integrisanih država iz (the „A10" enlargement), Češka Republika, Slovačka, Mađarska, Latvija, Litvanija, Estonija, Poljska i Slovenija, s Maltom i Kiprom, pripadala je sovjetskom lageru. Tri baltičke republike u međuvremenu su se oslobodile sovjetske okupacije. Zatim su, 2007, integrisane i Rumunija i Bugarska.

Tokom poslednjih 25 godina prethodni poredak u Istočnoj Evropi je kolabirao. Tranzicija se odigrala i u Rusiji i njenim satelitima. Postsovjetski lideri i njihova nomenklatura povezali su se s novim evropskim finansijskim i insti-

tucionalnim poretkom, mada su ostali politički suprotstavljeni ideji i putanji evropske integracije. Budućnost nove evropske arhitekture je nejasna, naročito u navedenoj vizuri.

Suočavanje s jubilejima iz 1989. i 2004. sugeriše nekoliko pitanja:

– Da li je Hladni rat zaista okončan, ukoliko se uzme u obzir istorijski kontinuitet „geopolitičkih" aspiracija carističke, sovjetske, ili postsovjetske Rusije (koja se zvanično poziva na nasleđe i suštinu sovjetskog režima i njegove međunarodne strukture)?
– Da li su bivše članice sovjetskog bloka, u međuvremenu integrisane u EU, dugoročno bezbedne od obnove hladnoratovske arhitekture?
– Da li je Istočna Evropa i dalje posebna teritorija u istorijskim i političkim studijama?
– Zašto je istočnoevropsko istorijsko nasleđe nepovoljno u domenima ekonomskog, političkog ili demografskog razvoja u poređenju sa Zapadnom ili Severnom Evropom?
– Da li nasleđe komunizma i socijalizma i dalje sputava ili ugrožava razvoj sloboda i demokratije u Istočnoj Evropi?
– Da li je brutalna hladnoratovska stvarnost Istočne Evrope i Rusije predmet zaborava ili nostalgičnog povlačenja pred novom stvarnošću otvorenih granica i slobodne tržišne konkurencije?

Samo deo ovih pitanja prepušten je istoričarima.

ISTOČNA EVROPA: GEOGRAFSKE I POLITIČKE NEDOUMICE

Istočna Evropa pripada zajedničkom evropskom prostoru u istorijskom i kulturnom smislu. O tome svedoče najmanje dve pretpostavke. Prvo, razumevanje opšte evropske istorije podrazumeva uključivanje procesa započetih prvom unutrašnjom evropskom ekspanzijom, od sredine XI veka, kad se evropski prostor počeo širiti prema istoku isušivanjem močvara, krčenjem šuma i kolonizacijom. Drugo, u domenu samospoznaje, istočno-evropske kulture su sebe smatrale delom evropskog prostora.[1] Tokom poslednjih 25 godina, opipljivi istorijski procesi i nova tumačenja savremenog evropskog identiteta učinili su da Istočna Evropa počne nestajati u smislu političkog koncepta i strateške formacije. Hladni rat je trebalo da jednom zauvek pripadne prošlosti. Ukoliko je Istočna Evropa ipak nastavila da postoji, njena granica se pomerila daleko prema obodima nove autoritarne Rusije.

1 Roberts 1961, 509–510.

Verovatno ne postoji potreba za istorijskom distancom kako bi se tumačile promene nastale nakon 1989. Ali su procesi, koji su tada nastupili, bili izuzetno složeni. Logiku i pravce razvoja odredile su okolnosti čiji su istorijski koreni takođe razgranati i duboki. Demokratski pokreti u Istočnoj Evropi i Kini pokrenuli su se gotovo istovremeno, kao nenasilni, masovni protesti. Evropski komunistički režimi su jednostavno kolabirali, dok su kineski rukovodioci reagovali brutalno protiv demokratskih aktivista. I dok je pokretačka snaga evropskih reformi bila potreba za političkim promenama, u Kini su reforme nametali zaostalost i siromaštvo.[2]

Evropska integracija Istočne Evrope, koja je brisala granice dok su procesi otvaranje tržišta i globalizacije ugrozile status tradicionalnih elita, nomenklature i klera, podsetila je na traume nestanka Nemačkog, Habzburškog i Ruskog carstva. Na evropskim periferijama, ali i u samoj Istočnoj Evropi, pad komunizma je za sobom ostavio prazan prostor koji je, lopgikom totalitarizma, ispunjavao nacionalizam. Nacionalizmi su u procesu jugoslovenske dezintegracije i na obodima sovjetske imperije posezali i za oružanom agresijom, masovnim zločinima i etničkim čišćenjem. Nakon 2000. u Rusiji je talas nacionalizma doprineo obnovi autoritarne vladavine i odustajanju od demokratizacije. Jugoslovenski obrazac ukazivao je i na nasleđe hladnoratovskih podela, i na izazove koji su se nametali od 1989. Često su se dovodili u vezu modeli jugoslovenske dezintegracije i promena koje su nastupile raspadom Sovjetskog Saveza 1991: neefikasnost federalne vlade, politička uloga vojske, desekularizacija, pljačkaška privatizacija, itd. Pod utiskom opšte kulturne i intelektualne klime ekstremni komunisti postajali su ekstremni nacionalisti. Dugo trajanje jugoslovenske krize doprinela je novom upiranju u Balkan kao vrednosni okvir najgorih političkih i etničkih pojava i kulturne zaostalosti. „Pojam *balkanization* je od figurativnog dobio literarna svojstva, opisujući stanje krvavih sukoba i beskrajnih građanskih ratova..." Postalo je, istovremeno, nejasno zašto je tek ujedinjena Nemačka podržala etno-nacionalne podele 1991. Jugoslavije koja se nije smatrala *hard line* komunističkom diktaturom, i to nije bila, niti su njena opšta opredeljenja bila antievropska.[3] Promena značenja širokih pojmova, kakva je Istočna Evropa, odigrala se i u toku jugoslovenske krize, pošto je briselska administracija uvela pojam Zapadnog Balkana (Western Balkans), kao novi politički koncept vezan za proceduru proširenja EU. Ali značenje „Zapada" u ovom slučaju nije imao kvalitativna svojstva koja bi podsećala na razvoj modernosti u Zapadnoj Evropi. Jugoslovenska dezintegracija podsećala je na tradicionalna tumačenja Balkana kao prostora prožetog beskrajnom mržnjom uvijenom u spiralu nasilja

2 Thompson 2001, 63.

3 Bremm 1993, 46.

i osvete. Kako je, istovremeno, jugoslovenska kriza bila poslednji evropski oružani sukob u XX veku, ona je, izričito ukazujući na postsovjetsku paradigmu, privukla pažnju nauke i političke analitike.

Hladnoratovska paradigma ipak ne dopušta jasnu fenomenološku distinkciju Istočne i Jugoistočne Evrope. Njihova kulturna prošlost prevazilazi, bogatstvom i uzajamnim razlikama, značaj ubrzanih političkih procesa iz proteklih decenija. (Posmatrana sa Zapadnog Balkana, kad su se Rumunija i Bugarska 2007. pridružile EU, „Evropa" se najednom pojavila na istočnoj strani, „Istok" je postao „Zapad".) Integracija je odvijala ne samo zahvaljujući reformi institucija i miroljubivim međunarodnim odnosima, nego i na hladnoratovskoj paradigmi koja je podstakla Rumuniju i Bugarsku da se udalje od nedavne prošlosti, time i od uticaja savremene Rusije koja je tu prošlost ponovo zvanično glorifikovala. U jednom trenutku se moglo učiniti da je integracija Rumunije i Bugarske bilo zatvaranje jednog od epiloga Hladnog rata. Bilo je i sumnji, da li su istočno-pravoslavne zajednice u Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi, uzimajući u obzir i iskustva s Grčkom ili Kiprom, u stanju da razvijaju demokratiju i slobodnu ekonomiju. Tokom Hladnog rata u većinskim istočno-pravoslavnim državama, s Jugoslavijom i Albanijom, nije bilo pobuna protiv sovjetske vladavine, niti protiv sovjetskih načela vladavine.

Institucionalna i, možda, kulturna slabost Balkana ima istorijsko poreklo u hibernaciji na marginama modernizacijskih procesa. U toku poslednjih pola milenijuma, gotovo su se izgubile veze s davnom prošlošću antičkih civilizacija, od neolitskih do grčko-rimske. Nasuprot uverenju da Balkan proizvodi „viškove istorije", pre bi se mogla izneti pretpostavka o njenom nedostatku, u utrošenom vremenu na periferijama osmanske i habzburške imperije, a u drugoj polovini XX veka i na periferiji sovjetskog lagera.

U međuvremenu je i mikro-prostor bivše Jugoslacije otkrio svoje obrasce centara, poluperiferije i periferije, od razvijenog severozapada, do siromašnog jugoistoka. Prateća kulturna i verska struktura je u tom smislu bila takođe referentna.

Nameće se još jedna kulturno-istorijska veza Istočne i Jugoistočne Evrope, a ona je u nasleđu masovnih progona na nacionalnoj, verskoj ili rasnoj osnovi: ruski caristički antisemitski pogromi, sovjetske čistke i nasilje nad manjinama, nacistički holokaust i ratni zločini, sve do najnovijeg iskustva jugoslovenske dezintegracije i nasilja na obodima nekadašnje sovjetske imperije. U Istočnoj Evropi je holokaust upravo ostvario svoju suštinu intimne, lične i zle efikasnosti u progonima i metodologiji uništenja. Ali istorijsko poreklo holokausta nije isključivo u nemačkom nacizmu, koji je, ugledajući se na sovjetski presedan, naročito na tehnologiju policijsko-vojne torture i koncentracionih

logora, usavršio jednu staru kulturu osećanja i metodologiju praksu obračuna, kulturu koja se potiskivala ili zanemarivala u sećanju.[4]

„ISTOK" I „ZAPAD": STVARNOST, MIT ILI KONVENCIJA?

Osnovne odlike identiteta Istočna Evropa je dobila do završetka Prvog svetskog rata, mada dezintegracija Nemačkog i Habzburškog carstva nije izbrisala sve ostatke prethodnog stanja u politici, ekonomiji, kulturi ili etničkim odnosima.[5] Istočna Evropa postala je konzistentan sistem, oivičen tvrdim granicama, tek nakon 1945. Od tog vremena, naročito, pojam se koristio za čitavu prethodnu istoriju. Sam pojam Evrope, koji je ušao u upotrebu tek tokom XVII veka, postao je odraz stvarnosti, uverenja, konvencija i mitologizacije. Prve demarkacije između „Zapada" i „Istoka" koincidirale su s počecima dezintegracije Rimskog carstva. Pojam Evrope, zahvaljujući renesansi, ostao je vezan za nasleđe i vrednosti rimske antike, naročito rimskih institucija. Ali je evropski identitet, bez obzira na daleko istorijsko poreklo, gotovo podudaran s pojmom modernizacije. Ekskluzivan je, dok podrazumeva ekspanzionizam. Vremenom su se u evropsku zajednicu uključivali varvari, ili autsajderi, i taj proces se odvijao od krstaških ratova do savremene integracije. Nakon 1453. zamisli o oslobađanju Konstantinopolja bili su prisutni u strukturi evropskog političkog mišljenja, mada se vizantijska civilizacija, kao i osmanska, smatrala zaostalom, jednim od simbola orijentalne despotije. U tom smislu ima sličnosti u odnosu jezgra i periferije u procesu evropske integracije nakon 1989.

„Kontroverze i zabune o istočnoj granici Evrope stare su kao sam pojam. Takva konfuzija bila je neizbežna pošto su zapadne oblasti evroazijskog prostora počele da se, najviše iz nepoznavanja geografije, smatraju posebnim kontinentom. Ta konfuzija mogla je biti dodatno zbunjujuća kad je pojam Evrope, osim upotrebe kao geografskog pojma, počeo da se primenjuje na zajednicu zajedničkih kulturnih karakteristika, ali promenljivih razmera. Te dve Evrope, geografska i kulturna, retko su koincidirale".[6] U hladnoratovskom vremenu geografi su balkanske države svrstavali u dve odvojene oblasti: Južna ili Sredozemna Evropa (Grčka sa Italijom, Španijom i Portugalom), i Istočna Evropa (Jugoslavija, Albanija, Bugarska, Rumunija, Poljska, Mađarska, Čehoslovačka). Ali se geografski pojmovi Centralne Evrope i Balkanskog poluostrva nisu često koristili. Pojam Balkana je nanovo oživeo u razdoblju jugoslovenskog sukoba, od početka devedesetih, da bi Brisel uveo pojam Zapadnog Balkana tokom mi-

4 Bartov 2008, 557–593.

5 Crampton 1997, IX–XIII.

6 Parker 1960, 278.

rovnih pregovora od sredine devedesetih, kako bi bila jasna distinkcija od Rumunije, Bugarske i Grčke. „Ukazivanje na 'Centralnu' Evropu i 'Istočnu' Evropu je široko zastupljeno u literaturi ali je podela retko bila predmet obaveštene rasprave..., i nije bilo sistamatskih pokušaja rekonceptualizacije te teritorijalne podele u post-socijalističkom periodu zbog različitosti pristupa".[7] Istočna Evropa pojavila se u prostoru prema Aziji u procesu tzv. unutrašnje evropske ekspanzije koje je prethodilo prekomorskim otkrićima i osvajanjima. Ima mišljenja da se Istočna Evropa prostire od Grčke do Finske, dok su na zapadu Italija i Nemačka, a na istoku Rusija. Šira definicija uključuje Rusiju, dok šira definicija centralne Evrope podrazumeva Poljsku, Čehoslovačku i Austriju (nekadašnje Austro-Ugarsko Carstvo, nekad i s njegovim balkanskim posedima). U domenima svojih interesa i uticaja Habzburgovci i Burboni su definisali prostrane oblasti koje su se potom smatrale Centralnom i Zapadnom Evropom. Istočna Evropa je u predmodernom ili modernom smislu zaposednuta u pokretu naseljavanja koji je dostigao vrhunce oko 1300, da bi se novi pokreti beležili u razdoblju obnove od demografske katastrofe između 1350. i 1450: zauzimanje i kultivisanje tla, poljoprivreda, rudarstvo i manufaktura, urbani razvoj. Sukobi germanskog i slovenskog sveta privremeno su se stišali zahvaljujući prodoru zapadnjačkih uticaja. Rana moderna Rusija počela se nazirati oko Moskve, da bi naredna kulturna prestonica postao Sankt Petersburg. Germansko prisustvo u institucijama dopustilo je Istočnoj Evropi s Rusijom da se počne smatrati delom zajedničke civilizacije s korenima u renesansi i reformaciji. Poljska je pri tom postupno nestajala u drugoj polovini XVIII veka.

Istočna Evropa bila je i neka vrsta prostora koji je ukazivao na razlike između zapadnjačke tradicije podele vlasti i istočnjačke tradicije koncentracije vlasti. Razvoj zapadne političke kulture odvijao se zahvaljujući evoluciji gradova koji su težili samostalnosti u odnosima s dvorom, feudalcima i crkvom, obezbeđujući živu ekonomsku i društvenu dinamiku. Istočnoevropski gradovi nisu uspeli da steknu značajniju političku i ekonomsku autonomiju, ostajući razbacani na prostranim ali retko naseljenim teritorijama.[8]

Gotovo je nemoguće odgovoriti na pitanje da li je preplitanje germanskih i slovenskih elemenata doprinelo da Istočna Evropa ostane manje istorijski „uspešna" od Zapadne, Centralne ili Severne Evrope, od teritorija na kojima je romansko-germanska podela bila izričitija, naročito pod pritiscima dinastičke vlasti i centralizovane administracije. Ukazivalo se na razlike Centralne i Istočne Evrope, uključujući teorije kulturnog, vrednosnog ili identitetskog razvoja. Ostalo bi, možda, delimično otvoreno pitanje, zašto je Istočna Evropa bila samo

7 Dingsdale 1990, 151.

8 Schöpflin 1990, 55–90.

jedan prelazan i privremen oblik neke vrste istorijskog entiteta, dok je u tom smislu Rusija gotovo trajan „evroazijski" izuzetak.

ISTOČNA EVROPA: STALNA ILI PRIVREMENA?

Pojava Istočne Evrope može se smatrati i nekom vrstom istorijske jednočinke. Iz savremene perspektive, Istočna Evropa je postigla uspeh u odnosu na Jugoistok u domenu suočavanja s totalitarnom prošlošću i procesima demokratizacije i integracije. Elite u bivšoj Jugoslaviji nisu negovale empatiju u odnosu na patnje i stradanja Istočnih Evropljana u sovjetskom lageru. U sličnom statusu između Istoka i Zapada, posleratna Finska bila je naprednija i u institucionalnom razvoju i u vrednosnom sistemu. [9] Na putu ka nezavisnosti i uključivanju u evropske integracije, Austrija je pribegavala mirnim i efikasnim kompromisima.[10]

Nakon Prvog, potom i Drugog svetskog rata, Istočna Evropa je gubila značajne ljudske resurse. Istočnoevropska emigracija je posle 1945. otkrivala jednu zajedničku osobinu, visok procenat intelektualaca i javnih ličnosti. Uticaj emigracije je, opet, doprineo brzim i uspešnim promenama iz 1989. Pad komunizma dovodio se i u vezu sa oslobađanjem od strane dominacije, dok se ukazivalo na važnost očuvanja nacionalne kulture koja je, pod komunističkom vlašću i sovjetskim pritiskom, bila predmet „suštinskih izmena namenjenih negaciji nacionalnih, Zapadnih i hrišćanskih tradicija".[11] Od kraja sedamdesetih istočnoevropske države suočavale su se s krizama razvoja i identiteta. [12]Skoro sve istočnoevropske države su multinacionalne ili multietničke, dok su u sebi nosile nedovoljno zalečene kolektivističke traume koje je izazvalo prosecanje novih granica nakon Prvog svetskog rata nestankom velikih multinacionalnih imperija. Završetak Drugog svetskog rata nije doneo uništenje totalitarizma, niti „ravnopravniju preraspodelu" granica.

Hladni rat podsticao je uzajamno redefinisanje istočnoevropskih i zapadnoevropskih identiteta. Zapad je prevazilazio tradicionalna neprijateljstva i podele pod utiskom uspeha američkog federalnog eksperimenta i pod pritiskom komunističke pretnje. Zapadna intelektualna levica je odnos prema kapitalizmu, demokratiji ili američkoj spoljnoj politici definisala podrškom komunizmu koja je takođe bila često lišena empatije prema političkim i, sve očitije, ekonomskim žrtvama kolektivističkog eksperimenta i režima u Sovjetskom Save-

9 Mead 1991, 307–315.

10 Dallin 1958, 145.

11 Valkenier 1958, 146.

12 Korbonski 1989, 254.

zu, Kini, Jugoistočnoj Aziji ili Kubi, neometenih mehanizmima parlamentarne i šire društvene kontrole. Kolaps komunizma otvorio je, iznenada, pitanja o karakteru Evrope i budućnosti integracije. [13] Preoblikovana je ideološka i institucionalna struktura. Promenama su se prilagodila i tumačenja vremena i prostora. Za svega četvrt stoleća intenzitet preobražaja je dopustio da se dovede u pitanje tradicionalni koncept evropskog prostora prožetog dubokim, nepremostivim razlikama. Ekonomska, društvena i politička mapa Evrope prožeta je novim granicama koje su demokratizacija i integracija istovremeno relativizovale. Antidemokratske težnje i destruktivni, nasilni nacionalizmi odbačeni su na periferiju Balkana, Kavkaza i ostataka sovjetske imperije. Rusija se postepeno vraćala svome hladnoratovskom identitetu, odustajući od agendi zacrtanih helsinškim procesom s kraja sedamdesetih.

Koncept i sadržaj Istočne Evrope dodatno je transformisan nemačkim ujedinjenjem iz 1990. Zajednička evropska budućnost počela je brisati tradicionalne razlike germanskog i slovenskog sveta. Integracija i demokratizacija otvorile su nove puteve saradnje. Suočavanje sa istočnoevropskim siromaštvom postalo je izazov budućeg vremena i, naročito, izgradnje institucija. Nemačko ujedinjenje bilo je iznenadno. Ostvarilo se u toku svega nekoliko meseci, umesto godina ili decenija. Posredstvom ujedinjene Nemačke i ujedinjene Evrope Istočna Evropa je počela pristupati globalnoj zajednici.

Dok je Gvozdena zavesa razdvajala sfere ekonomske i društvene interakcije, hladnoratovske podele između istočnoevropskih sovjetskih satelita nisu bile zasnovane na dubljim istorijskim korenima. Posleratna podela Evrope bila je ishod kompromisa i nove okupacije. Habzburško i prusko nasleđe je u ponečem nadživelo svetske ratove. Italijanska luka Trst ostala je okrenuta Sredozemlju i Jugoistočnoj Evropi. Razvijale su se, oko velikih gradova, važne ekonomske sfere. Urbana konjunktura je, umesto imperijalne ili nacionalne, ispostavilo se, bila odlučujući činilac ekonomskog razvoja, kao u renesansnoj Italiji ili revolucionarnoj Nizozemskoj. Gradovi koji su tavorili na strateškim hladnoratovskim periferijama dobili su novu priliku u kontekstu opšteg evropskog razvoja, pošto su granice koje su ih gušile najednom nestale: Ščećin, Berlin, Drezden, Prag, Plzen, Beč, Bratislava, Trst.[14] Posebne karakteristike istočne Evrope gotovo najednom postale su irelevantne u poređenju sa izazovima obnove, tranzicije i integracije. Dinamika promena nije podrazumevala nepoznavanje dotadašnjih prilika. Između 1967. i 1989. nekoliko hiljada naučnih studija na engleskom,

13 Schöpflin 1990 (The End of Communism), 3–16.

14 Murphy 1991, 1–2.

francuskom ili nemačkom posvećeno je izričitoj komparativnoj analizi stanja u pojedinačnim državama Istočnog bloka.[15]

Značenje Istočne Evrope nakon 1989–1991. nije samo preneto na Rusiju nego, u izvesnom smislu, i na Jugoistočnu Evropu. Jugoslavija je bila složena multinacionalna i multikulturna država.[16] Međutim, zbog slabosti federalne vlade i narastajućih nacionalizama, od kraja osamdesetih XX veka Jugoslavija je postajala hologram savremenog Sovjetskog Saveza. Sovjetski obrazac, primenjen na Jugoslaviju, nije doprineo obuzdavanju sukoba, naprotiv. Jugoslovenska dezintegracija je bila model u mikro planu sovjetske dezintegracije. Nacionalističke snage, tragajući za novim granicama, stvarnim ili izmišljenim, ostvarivim ili mitologiziranim, bile su samo supstitucija komunizma koji se suočavao s novom evropskom stvarnošću.[17]

Nakon 1989. počela su se otvarati i pitanja, na koji način definisati novu Evropu, gde su njene spoljne ili unutrašnje granice, kakav je karakter tih granica.[18] Frensis Fukujama je pretpostavio da će pad komunizma osporiti etički ili funkcionarni karakter svakog kolektivizma. Istovremeno su se balkanski i kavkaski nacionalizmi nametnuli u smislu poslednje odbrane onih načela koja su 1989. odbačena u Istočnoj Evropi. Obično su bivši komunistički aparatčici, s klijentelom u intelektualnim krugovima, usvajali nacionalističku politiku koja će ih očuvati kao nomenklaturu, bez obzira na tokove demokratske tranzicije. Bilo je neophodno samo obezbediti glasove, s podškom lokalnih tranzicionih „predatora". [19]U izvesnom smislu su Istočna i Jugoistočna Evropa uzajamno zamenili dotadašnje uloge (pre svega biša Jugoslavija, mada je ona od svih evropskih komunističkih sistema raspolagala najznačajnijim reformskim kapacitetima). [20]

„POVRATAK EVROPI?"

Nakon Drugog svetskog rata koncept ujedinjene Evrope razvijao se iz novog političkog i ekonomskog jezgra, iz francusko-nemačkog partnerstva, koje je imalo i funkcionalna i simbolička svojstva, nakon istorije uzajamnog rivalstva i sukoba (od 1870, možda i 1688). Hladni rat je podsticao političku integraciju i uzajamnu odbranu, postavljenu na konceptu atlantskog savezništva koje

15 Nelson and Bentley 1994, 46.

16 Ivetic, 2012, 7–22.

17 Mungiu-Pippidi, Krastev 2004, 13–38, etc.

18 Hudson 2000, 409–426.

19 Galtung 1972, 1–26.

20 Verdery 1998, 301–302.

su definisali Ruzvelt i Čerčil 1941. Istočna i Jugoistočna Evropa (bez Grčke) prepuštene su samovolji sovjetske agenture. Definisana odnosima uspostavljenim u toku Hladnog rata, Istočna Evropa kao da je najednom nestala padom komunizma i raspadom Sovetskog Saveza.[21] Nov evropski identitet uokviren je preobražajima koji su su dobili na ubrzanju bez istorijskog presedana.

Debata o novom evropskom identitetu koja je pokrenuta u šezdesetim godinama bila je suočavanje s novim društvenim, ekonomskim, kulturnim i regionalnim razvojem. Evropska zajednica je 1973. objavila Deklaraciju o evropskom identitetu zasnovana na „načelima jedinstva Devetorice", na njihovoj „odgovornosti u odnosu na ostatak sveza," i uvidima u „dinamičnu prirodu evropske obnove." Identitet Evrope razmatrao se više na novim vrednostima koje su u međuvremenu postale i deo zajedničkog istorijskog nasleđa: individualizam, predstavnička demokratija, vladavina prava, socijalna pravda i poštovanje ljudskih prava, dok se nov identitet ostvarivao na području zajedniučkog tržišta, slobodnih i efikasnih institucija i uzajamne saradnje.

BIlo je mišljenja da je „povratak Evropi" Istočne Evrope, u početnim etapama, „bekstvo iz Azije".[22] Postupna transformacija, u toku 15 godina, uz brisanje granica, čiji se prelazak u prethodnim decenijama ponekad plaćao životima, nije podrazumevala potiskivanje različitosti. Nov politički, eknomski i kulturni pluralizam podsticao je ostvarenje zamisli o „višestrukom identitetu". Pravni okvir je suštinski izmenjen.[23] Sistem vrednosti gotovo se najednom preobrazio.[24] „Neposredno ili posredno, u većoj ili manjojmeri, preoblikovani su životi 400 miliona ljudi (ili oko 8% svetske populacije); finkcije, vrednosti i precepcija prostora na 17% zemljine kopnene mase koju oni nastanjuju su reorganizovani, preispitani i redefinisani".[25] Sudbina Evrope oblikuje i ostatak sveta poslednjih pola milenijuma. EU je najveća pojedinačna svetska ekonomija. BNP iznosi 25.000 € do stanovniku godišnje. EU je i najveći trgovinski blok, i najveći svetski trgovac robom i uslugama.

Istočna Evrope je integrisana, ali ne raspolaže političkim i ekonomskim snagama evropskog jezgra. Još uvek su izraženi njeni partikulariteti nasleđeni iz bliže ili dalje prošlosti, pre svih nacionalizam i verska netrpeljivost. Sećanja na hladnoratovsku epohu postepeno blede povlačeći se pred nostalgijom ili prizivanjem nekog novog redistributivnog uređenja koje bi postalo protivteža tranzicionim poremećajima i izazovima slobodnog tržišta. U tom smislu, u domenu njenih posebnosti, Istočna Evropa je još uvek zasebna oblast istraživanja,

21 Okey 1992, 102–133.

22 Shapiro 1997, 27.

23 Weiler 1991, 2403–2483.

24 Schwartz, Bardi 1997, 407.

25 Hamilton 1990, 135.

dok su naročito korisne komparativne studije s Jugoistočnom Evropom koja je, u političkom i strateđkom smislu, do 1989. pripadala njenoj celini.

Evropska integracija je primer mirnog i demokratskog prevazilaženja istorijskih sporova, i jedan od podsticaja gobalizaciji svetske ekonomije. Integracija se odvijala bez obzira na uzajamne razlike, koje su se, ipak, podvlačile kad je trebalo osporavati načela integracije i demokratizacije. Pad komunizma ujedinio je Nemačku kao jezgro buduće centralnoevropske i istočnoevropske integracije. Pri tom je osam centralnoevropskih, istočnoevropskih i baltičkih država, s dve mediteranske, koje su se pridružile EU u 2004, sve zajedno imalo manje stanovnika od ujedinjene Nemačke.[26] Polovina stanovnika EU živi u Nemačkoj, Francuskoj, Britaniji i Italiji.

Na vanevropske procese demokratizacije uticala je i demokratizacija u Jugoistočnoj Evropi („Third Wave" 1974–5). Promene u Španiji i Portugalu odjeknule su i u njihovim nekadašnjim imperijalnim posedima.[27]

Pojmovi jezgra, poluperiferije i periferije pozajmljeni su od Imanuela Valerštajna, i impliciraju uslovnu primenu na rane moderne, moderne i savremene transformacije opšteg evropskog prostora.[28] Istorija bi mogla primeniti i kriterijume ličnih doživljaja stvarnosti, koji su takođe predmet istorijskog istraživanja, poput stupnja sreće i zadovoljstva, ili individualne ili kolektivne uspešnosti (a uspeh bi trebalo da vodi sreći i zadovoljstvu). Kad su dostupni, egzaktni parametri poput ekonomije, gustine stanovništva i strukture naseljenosti, puteva i intenziteta migracije, razvoja institucija, obrazovanja, primene naučnog znanja, itd., takođe ukazuju na lične doživljaje sreće i zadovoljstva. Parametri promena dopuštaju da se prati pomeranje evropske periferije daleko na istok. Istočna Evropa integrisana je u toj meri da se postavlja pitanje njene nove prostorne, kulturne ili vrednosne definicije. Istovremeno je jugoslovenska dezintegracija upućivala na paradigmu sovjetske dezintegracije: tamo gde su demokratski i integrativni procesi zaustavljeni ili usporeni, komunistički kolektivizam se koristio instrumentarijem nacionalizma i političke religije. Intenzitet promena, i njihovih doživljaja, doprineo je delimičnom zaboravu strahota i suštine posleratne stvarnosti sovjetskog lagera.

Preispitivanje prošlosti ponekad iziskuje preispitivanje ustaljenih pojmova koji se ne odnose na celinu bivše stvanosti, niti na potrebu današnjice da preispitivanjem prošlosti preispituje sebe samu. Savremeni pojmovi „Evrope", „renesanse", „modernosti", nastali su iz potrebe da se prošlost naknadno osmisli obrascima „promena", „napretka", uz uvažavanje nastojanja da se primene

26 Monnier, Rogers 2004, 315–336).

27 Hantington 2004.

28 Wallerstein 1986.

na društveni totalitet fenomenologije koju su obuhvatali svojim prvobitnim konceptima. Totalitet istorije, međutim, podseća na prioritete biološkog i društvenog opstanka, i opsesije božanstvima, precima, duhovima i „tradicijom", na prioritete večnog vraćanja istom, nasuprot modernističkom sistemu vrednosti zasnovanom na rastu, promenama, preobražajima i krizama savesti.

Istočna Evropa je nakon 1989. postepeno „nestajala" u domenu percepcije njenih karakteristika zasnovanih na kriterijumima političkih i ekonomskih sloboda i institucionalne transparentnosti i efikasnosti. Ako se pojam Istočne Evrope uslovno, i u pojedinim tumačenjima, premestio prema Uralu i Kavkazu, slično tome uveden je u upotrebu pojam Zapadnog Balkana kao post-konfliktne zone nasilne dezintegracije Jugoslavije. I dok je na samitu EU u Solunu 2003. državama Zapadnog Balkana obećana perspektiva evropske integracije, Rumunija i Bugarska su efikasnije primenile iskustvo nedavne prošlosti, iskoristivši i stratešku prednost koja je nastupila deintegracijom Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Drugim rečima, pojam Istočne Evrope je, u pojedinim tumačenjima, nastavio da se vezuje isključivo za hladnoratovsku epohu podrazumevajući sovjetske satelite s Finskom i Jugoslavijom. Složena redistribucija prostora i institucija odigrala se u toku proširenja EU. Bivše istočnoevropske države, koje su uspele da se reformišu i integrišu, ostale su na nekoj vrsti poluperiferije, pre svega zbog neuspeha u uključivanju u globalno tržište.[29] Očigledno je u kojoj su meri najuspešnije u promenama i, između ostalog, napuštanju perifernog statusa bile većinski protestantske, zatim i katoličke zemlje, naročito one koje su mogle da se oslone na demokratske tradicije s dubljim istorijskim poreklom.[30]

Bibliografija

Baranovsky, Vladimir (2000): Russia: A Part of Europe or Apart from Europe? *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 76, No. 3,Europe: Where Does It Begin and End?, 443–458.

Bartov, Omer (2008): Eastern Europe as the Site of Genocide. *The Journal of Modern History*, Vol. 80, No. 3, pp. 557–593.

Bremm, Heinz-Jürgen (1993): German Unification, European Integration and the Breakdown of Communism: Spatial Development Trends in a Unified Germany and Post-Communist Eastern Europe. *Built Environment* (1978-), Vol. 19, No. 1, Multinational Regionalism in Europe and North America, 40–49.

Brown, Archie (1979): Eastern Europe: 1968, 1978, 1998. *Daedalus*, Vol. 108, No. 1, Looking for Europe, 151–174.

29 Martin 1998, 7–26.

30 https://www.worldwealthreport.com/

Campbell, John C. (1958): East Europe, Germany, and the West. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 317, The Satellites in Eastern Europe, 153–163.

Crampton, Richard J. (1997): *Eastern Europe in the Twentieth Century – And After*, Routledge.

Dallin, Alexander (1958): The Soviet Stake in Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 317, The Satellites in Eastern Europe, 138–145.

Davidson, Ian (1990): The Search for a New Order in Europe. *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 66, No. 2, 275–283.

Dingsdale, Alan (1999): New Geographies of Post-Socialist Europe. *The Geographical Journal*, Vol. 165, No. 2, The Changing Meaning of Place in Post-Socialist Eastern Europe: Commodification, Perception and Environment , 145–153.

Galtung, Johan (1972): Europe: Bipolar, Bicentric or Cooperative? *Journal of Peace Research*, Vol. 9, No. 1, 1–26.

Hamilton, Ian (1999): Transformation and Space in Central and Eastern Europe. *The Geographical Journal*, Vol. 165, No. 2, The Changing Meaning of Place in Post-Socialist Eastern Europe: Commodification, Perception and Environment , 135–144.

Hantington, Semjuel P. (2004): *Treći talas*. Demokratizacija na kraju dvadesetog veka. Beograd: Stubovi kulture.

Hudson, Ray (2000): One Europe or Many? Reflections on Becoming European. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 25, No. 4, 409–426.

Ivetic, Egidio (2012): *Jugoslavia sognata*. Lo jugoslavismo delle origini. Milano: Franco Angeli.

Korbonski, Andrzej (1989): Nationalism and Pluralism and the Process of Political Development in Eastern Europe. *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*, Vol.10, No. 3, Pluralism, Regionalism, Nationalism/Pluralisme, régionalisme, et nationalisme, 251–262.

Krol, Marcin (1990): A Europe of Nations or a Universalistic Europe? *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 66, No. 2, 285–290.

Martin, Roderick (1998): Central and Eastern Europe and the International Economy: The Limits to Globalisation. *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 1,7–26

Mead, W. R. (1991): Finland in a Changing Europe. *The Geographical Journal*, Vol. 157, No. 3, 307–315.

Mikkeli, Heikki (1998): *Europe as an Idea and an Identity*. New York: St. Martin's Press.

Mitchell-Weaver, Clyde, Heinz-Jürgen Bremm (1993): Multinational Regionalism in Europe and North America: Introduction. *Built Environment* (1978-), Vol. 19, No. 1, Multinational Regionalism in Europe and North America, 4–15.

Monnier, Alain, Godfrey I. Rogers (2004): The European Union at the Time of Enlargement. *Population* (English Edition, 2002-), Vol. 59, No. 2, 315–336.

Monnier, Alain, Jitka Rychtarikova (1992): The Division of Europe Into East and West. *Population: An English Selection*, Vol. 4, 129–159.

Mungiu-Pippidi, Alina, Ivan Krastev (2004): *Nationalism after Communism : Lessons Learned*. Central European University.

Murphy, Alexander B. (1991): The Emerging Europe of the 1990s. *Geographical Review*, Vol. 81, No. 1, 1–17.

Nelson, Daniel N., Samuel Bentley (1994): The Comparative Politics of Eastern Europe. *Political Science and Politics*, Vol. 27, No. 1, 45–52.

Nelson, Joan M. (1993): The Politics of Economic Transformation: Is Third World Experience Relevant in EasternEurope? *World Politics*, Vol. 45, No. 3, 433–463.

Okey, Robin (1992): Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. *Past & Present*, No. 137, The Cultural and Political Construction of Europe, 102–133.

Parker, W. H. (1960): Europe: How Far?. *The Geographical Journal*, Vol. 126, No. 3, 278–297.

Rietbergen, Peter (1998): *Europe. A Cultural History*. New York: Routledge.

Roberts, Henry L. (1961): Eastern Europe and the Historian. *Slavic Review*, Vol. 20, No. 3, 509–516.

Roberts, Henry L. (1964): Area Studies: Russia and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 356, The Non-Western World in Higher Education, 93–99.

Rothschild, Joseph, Nancy M. Wingfield (2000): *Return to Diversity*. A Political History of East Central Europe Since World War II. New York: Oxford University Press.

Samardžić, Nikola (2010): Ideas for Serbian History: Patterns and Uniqueness". *Belgrade Historical Review*, Vol. 1, 21–32.

Sar, Marcin (1985): The Evolution of Centripetal Fraternalism: The Soviet Union and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 481, Soviet Foreign Policy in an Uncertain World, 92–103.

Schwartz, Shalom H., Anat Bardi (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, Special Issue: Culture and Cross-Cultural Dimensions of Political Psychology, 385–410.

Shapiro, Ilana (1997): Beyond Modernization: Conflict Resolution in Central and Eastern Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 552, Strengthening Transitional Democracies Through Conflict Resolution, 14–27.

Schöpflin, George (1990): The End of Communism in Eastern Europe. *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-), Vol. 66, No. 1, 3–16.

Schöpflin, George (1990): The Political Traditions of Eastern Europe. *Daedalus*, Vol. 119, No. 1, 55–90.

Thompson, Mark R. (2001): To Shoot or Not to Shoot: Posttotalitarianism in China and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 34, No. 1, 63–83.

Valkenier, Elizabeth K. (1958): Eastern Europe in Exile. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 317, The Satellites in Eastern Europe, 146–152.

Verdery, Katherine (1998): Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe Since 1989. *American Ethnologist*, Vol. 25, No. 2, 291–306.

Wallerstein, Immanuel (1986): *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Centar za kultunu djelatnost.

Weiler, J. H. H. (1991): The Transformation of Europe. *The Yale Law Journal*, Vol. 100, No. 8, Symposium: International Law, 2403–2483.

Welsh, Helga A. (1994): Political Transition Processes in Central and Eastern Europe. *Comparative Politics*, Vol. 26, No. 4, 379–394.

Nikola Samardžić

EASTERN EUROPE AFTER 1989 AND 2004: NEW MEANINGS AND REAL TRANSFORMATIONS

Significant historical changes could be traced in the course of the 25 years since the fall of the Berlin Wall (1989) and during the first decade of the EU Accession of Eastern European states (2004). The previous order has collapsed. "Eastern Europe" has moved eastwards. Important changes have occurred even through the anti-democratic, authoritarian regimes like Russia and its remaining satellites. Post-Soviet dictators and their clientele have established personal corruptive links with the new European financial and institutional order, although remaining politically opposed to that system.

Eastern Europe is part of Europe in a double sense: first, and most obviously, the history of Eastern- Europe is intelligible only in this larger setting, and conversely an understanding of general European history involves an understanding of its eastern marches; second, and perhaps less obviously, as a part of Europe, Eastern Europe shares in considerable measure the historical mode of thinking about itself-its self-perception is, in part at least, provided by its historical awareness and a tradition of historiography, that is, the past as organized and interpreted by the historian. During the last 25 years, however, we have observed how Eastern Europe disappear as a political concept and strategic formation. It seems that the Cold War Eastern Europe definitely belongs to the past. More specifically, its borders shifted to the east, towards the new authoritarian Russia.

After 1945, Eastern Europe was losing much of its precious human resources. All emigrations from Eastern Europe since WW II had one feature in common, a high percentage of intellectuals and public figures. However, emigration activities have been

able to contribute to the conservation of resources that have encouraged rapid and successful changes after in 1989. They were both concerned with the liberation from alien rule, and with the preservation of the national culture. From the end of seventies, all the East European countries have been facing a series of developmental and identity crises. Nearly all of the countries were multinational or multi-ethnic states, that carried insufficiently cured collectivist trauma as the WW I erased large multinational empires, and the and the outcome of WW II did not contribute to the destruction of totalitarianism, neither to the "more equitable" redistribution of boundaries.

The Cold War has contributed to mutual redefinition of Eastern and Western European identities. The West has been systematically defined in its relations to Eastern Europe as the communist bloc that caused different interpretations, views and definitions. The threat of communism, or, on the other hands, sympathies in favor of communism on European intellectual Left, were important factors in holding the West together.

The Eastern Europe's shift from the periphery to the center of the most dynamic transformation process, after 1989, did not generally mean the suppression of diversity. Rather, a new political, economic and cultural pluralism has contributed to the fostering of the concept of "multiple identity". The legal framework has changed dramatically. The basic value system was almost suddenly transformed. Directly or indirectly, in greater or lesser measure, the lives of 400 million people (or about 8% of world population) are being reshaped. However, the old controversy over the eastern border of Europe, faced with a formula "from the Atlantic to the Urals", has remained important, although moving eastward, after dismantling the Soviet empire and German reunifying.

Following the 1989, Eastern Europe began rapidly to "disappear" or to withdraw eastward to Asia. The Balkans have also been "divided", in scientific and political studies and practice, to the "Western Balkans", labeled as a post-conflict zone that, still, the EU integration was promised to, while Romania and Bulgaria took all the advantage both from the Yugoslav and Soviet disintegration, becoming strategically interesting. The former Soviet "satellites", with Finland and Yugoslavia, no longer belong to the former Eastern Europe as such defined by the Cold War realities. A complex redistribution on core, semi-periphery and periphery took place within the EU enlargement process, and the emergence of a new authoritarian Russia with its several neighbor devotees. The most successful and fastest to leave the periphery were predominantly Protestant and Roman Catholic countries, especially those that could use their pre-war democratic traditions. Yugoslavia was, in that matter, almost "fifty-fifty". Greece, and after, Romania and Bulgaria, were strategically drawn in integration windmill.

Eastern Europe is integrated, but still lacking the overall political and economic power of the European core. Simultaneously, certain memories of the Cold War era remain imbued with nostalgic quest for equality in vanishing grey societies, their grey realities and modest survival, regardless of the human toll and economic costs. Should we assume whether we need a separate field of study? Probably we do. Probably even studies of historical fate of Eastern Europe from the South-Eastern perspective could contribute to a response to a question that will surely continue to provoke with its uncertainties and challenges.

Прикази / Review

Др Немања Вујчић
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
nemanja.vujcic@f.ac.bg.rs

OTO LUTHAR, MARJETA ŠAŠEL KOS, NADA GROŠELJ, GREGOR POBEŽIN, *POVEST ISTORIJSKE MISLI OD HOMERA DO POČETKA 21. VEKA I–II*, PREV. SA SLOVENAČKOG OLGA VUKOVIĆ, JELENA BUDIMIROVIĆ, SLAĐANA MADŽGALJ, IZDAVAČKA KNJIŽARNICA ZORANA STOJANOVIĆA, SREMSKI KARLOVCI – NOVI SAD 2013, I 401 СТР., II 486 СТР.

На нашем језику нема много актуелних дела посвећених историографији као таквој. Још мање је приступачних синтетичких прегледа који заинтересованим почетницима, попут студената историје, пружају сажетак развоја читаве историјске мисли. Стога треба поздравити објављивање дела *Повест историјске мисли*, преведеног са словеначког језика, које тежи попуњавању ове озбиљне празнине.[1] Ово дело има посебан значај за нашу академску средину, будући да је посвећено проф. Андрају Митровићу са Филозофског факултета у Београду.

Повест историјске мисли настоји да прикаже пут западне историографије и теорије историје од њених античких почетака до XXI века. У складу са таквом амбицијом, дело је доста опширно – два тома који укупно садрже преко 800 страна текста. Велики обим може да импресионира али и да завара: знатан део текста чине одабрани одломци из дела историчара и филозофа који су, према мишљењу аутора, нарочито утицали на развој историографије. На тај начин дело има двојни карактер, оно је и преглед западне историографије али и својеврсна историографска читанка. Одабрани текстови су разноврсни: неке целине садрже излагање мотива за писање историје, метода или личних уверења, неке демонстрирају нарацију и језик датог историчара, а неке су избор из извора о самом аутору (укључујући и један интервју у II књизи). Одељци варирају по оби-

1 Сродно дело је Е. Брајзах, *Историографија: стари век, средњи век, ново доба*, Београд 2009, које на нешто другачији начин прилази истој проблематици.

му и у многим случајевима су опширнији од поглавља које им претходи. На пр. иза биографског одељка о Херодоту (I, стр. 51–57) следи знатно дужи (стр. 58–71) избор одломака из његовог дела који поред самог увода у дело и објашњења мотива за писање, укључује и главе о митолошким отмицама жена, реакцији Атињана на покретање Ксерксовог похода, Питијином пророчанству упућеном Атињанима, бици код Термопила и бици у теснацу Саламине. Текст о Томасу Карлајлу (II, стр. 211–213) прати знатно дужи извод из његовог есеја (стр. 213–219) о биографском приступу историји.

Прва књига је посвећена античкој историографији. Она обухвата осам већих целина окренутих разним епохама античке историје. У првој, под насловом *Митски почеци историографије*, разматра се грчка митологија и хомерско песништво. Друга целина (*Архајска и класична историографија*) приказује грчку историографију VI и V пре н.е. Следи поглавље под насловом *Историографија IV века и хеленистичког доба*. Четврта целина (*Почеци римске историографије*) уводи читаоце у рану римску историографију. Излагање о римским историчарима се потом прекида ради целине о грчким писцима који су писали на римске теме или живели под римском влашћу (*Грчки историчари римског доба*). Шести одељак (*Латински историчари из доба принципата*) окренут је такође историографији царског доба али у овом случају на латинском језику. Делима из ове епохе која имају биографски карактер дато је посебно поглавље (*Животопис и биографска историографија*). У осмој целини (*Касноримска и позноантичка историографија*) обрађена је историографија у епоси позне антике, од Амијана Марцелина до Прокопија. Први том је заједничко дело троје аутора. Први и пету целину су заједно написале Марјета Шашел-Кос и Нада Грошељ, док су поглавље о архајској и класичној историографији, и поглавље о позној антици, заједнички текст Шашел-Кос и Грегора Побежина. Трећа глава је у целини рад Шашел- Кос, четврта Грегора Побежина а седма Наде Грошељ.

Други том пружа преглед западне историографије од раног средњег века до данас. Подељен је на девет целина које обухватају, редом: средњовековну историографију (западну и византијску, уз једног арапског писца, Ибн Халдуна), епоху ренесансе, историографију XVII–XVIII века, три целине о историографији XIX и раног XX века, једну посвећеној најутицајијој историографској школи XX века, француској „новој историји", те две целине окренуте новијим тенденцијама у историографији закључно са постмодернистима и представницима нове историјске антропологије. Практично читав други том је дело једног аутора, Ота Лутара, изузев неких партија у поглављу о историографији средњег века (Грегор Побежин)

и одељка о просветитељском концепту историографије и о Волтеру (II, стр. 170–177), потписаним од стране Игора Градине који на корицама и у импресуму није наведен међу ауторима дела.

Повест историјске мисли није дело примарно намењено стручњацима, мада нуди садржаје који су од интереса и за њих. Циљна публика су студенти и други почетници који тек треба да уђу у проблематику западне историографије. У складу са таквом наменом, дело је писано јасним и недвосмисленим језиком. Напомене испод текста, поред тога што упућују на даљу библиографију, служе да пруже додатна објашњења појмова поменутих у тексту. Ово је свакако исправан и похвалан приступ, мада се може приметити да се понегде са објашњењима за лаике иде предалеко, на пр. објашњава се ко су Одисеј, Темистокле и Октавијан Август, шта је то олимпијада и ко је оснивач Александрије у Египту итд. У завршним поглављима дела наилазимо на супротан проблем: читалац ће се наћи погођен баражом постструктуралистичке и постмодернистичке терминологије („прозни дискурс", „дивергентни наратив", „трополошки поступак", „дискурзивна пракса", „дијалектичка апстракција", „емплотмент", „диатактички ниво" итд.) која је само узгредно објашњена или чак уведена у текст без објашњења,[2] те је питање у којој мери ће исти читалац моћи да прати излагање.

Обрада овако широке теме свакако подразумева оштру селекцију и искључивање много чега што је само по себи и важно и интересантно. Аутори су ове димензије итекако били свесни и коментаришу је већ у предговору (I, стр. 7–8). Имајући то у виду, претерано оштра критика није на месту али нека питања се ипак морају поставити. Највише пада у очи одлука аутора да античкој историографији поклоне готово половину дела – читав први том. Средњовековни писци су добили далеко мањи простор (II том, стр. 5–133), историографија XVII–XVIII века још мањи (стр. 148–196) а ренесансна историографија сасвим мало – свега 13 страна (стр. 134–147). Колико год уважавали труд аутора и схватали да је у питању неизбежан компромис, ипак је тешко оправдати ову несразмеру. На тај начин је на релативно неважног римског писца какав је Велеј Патеркул утрошено више страница него на све италијанске ренесансне историчаре заједно. У поглављу о историографији епохе просвећености посебне це-

2 Нека од појашњења, попут оног о појму дискурса (II, стр. 348, нап. 1) пре ће збунити читаоца него што ће му приближити термин: „Већ сама етимологија речи „дискурс"... указује на то да он, поједностављено речено, означава кретање „горе-доле", односно „тамо-амо". Дискурзивна пракса нам говори да то кретање може бити прелогичко, антилогичко или дијалектичко. Циљ антилогичног кретања дискурса је деконструкција концептуализације датог искуственог подручја окошталог у хипостазирању..."

лине су добили Волтер, Кант и Хегел али не и Монтескје и Едвард Гибон што је заиста тешко разумети. Највећи историчар антике XIX века, Теодор Момзен, само се узгредно спомиње у тексту а сличну судбину имају и Нибур, Дројзен и Гроте (само је Фистел де Куланж предмет дужег текста). У поглављу о француској „новој историографији" опширније се разматрају Лисијен Февр и Фернан Бродел али не и Анри Бер, Шарл Сењобос, чак ни Марк Блок.

Веће целине у оба тома углавном следе исту композициону шему: најпре се даје општи увод у историграфију дате епохе, правца или покрета а затим следе конкретније целине посвеће појединачним ауторима, обавезно праћеним дужим или краћим избором текстова. Таква организација материје је углавном логична али повремено води у понављања и нарушавања хронолошког редоследа. На пример, о Тукидидовим настављачима (стр. 45–46) чујемо пре него о самом Тукидиду (стр. 72–89), заправо пре него и о Хекатеју и Херодоту; на стр. 104–105 читамо укратко о Ефору и Теопомпу да би смо већ од 107. стране читали опширнији текст о истим ауторима; о римским писцима из времена позне Републике и принципата читамо тек *након* поглавља о грчким историчарима царског доба итд.

Извесна одговорност за грешке које садашњи текст садржи пада на преводиоце и приређивача. Српско издање *Повести историјске мисли* носи са собом одређен број проблема техничке природе, попут грешака у куцању и прелому, као и неке пропусте у погледу превода и транскрипције имена. На пр. велики немачки класични филолог Феликс Јакоби (Felix Jacoby, 1876–1959) у читавом тексту се доследно наводи као „Џејкоби". Чувено Камденово (William Camden, 1551–1623) дело о краљици Елизабети (*Annales; on the History of the Most Renowned and Victorious Princess Elizabeth, Late Queen of England*) преведено је као „*Анали; о историји најпознатије (!) и победоносне принцезе (!) Елизабете, касније (?!) краљице Енглеске*",[3] (II, стр. 143) итд. У напоменама испод текста наводе се пуне библиографске јединице док се у библиографији на крају сваког поглавља користи варијација хардварског система, чак и када су у питању антички и средњовековни аутори, па тако срећемо изразе попут „Tukidid 2010" (стр. 79) или „Cezar 1988" (стр. 95). У садржају нису наведени писци појединих целина већ је та информација дата само кроз иницијале аутора на крају сваког појединачног одељка, што је приступ примеренији енциклопедијском зборнику.

3 На страну чињеница, која није споменута, да је Камден своје дело заправо написао на латинском језику (као Annales Rerum Gestarum Angliae et Hiberniae Regnate Elizabetha) и да је оно тек после смрти аутора преведено на енглески.

Мада, као што се види из претходних редова, разлози за критику *Повести историјске мисли* постоје, у томе свакако не треба ићи предалеко. У питању је опсежан и, за средину у којој је настао (као и за средину у којој се појављује у преводу) пионирски подухват. Написати преглед западне историографије је огроман задатак, утолико тежи ако имамо у виду да иза њега стоји свега четворо аутора. Упркос извесним пропустима, заинтересован читалац ће на страницама овог дела наћи мноштво информација и много тога што стимулише на размишљање и даље истраживање. Стање теоријске литературе на нашем језику је и даље врло незадовољавајуће: потребно је много више историографије, више теорије и филозофије историје. На том путу *Повест историјске мисли* представља сасвим добар почетак.

Larisa Vilimonović, PhD
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
larisa.orlov@f.bg.ac.rs

В. СТАНКОВИЋ, *ПУТОВАЊА КРОЗ ВИЗАНТИЈУ*, СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, БЕОГРАД 2014, 369.

Путовања кроз Византију Владе Станковића представљају резултат петнаестогодишње каријере овог византолога, ванредног професора на Катедри за историју Византије Филозофског факултета у Београду и оснивача Центра за кипарске студије на истој институцији. Станковић је аутор четири монографије: *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије* (2003), *Комнини у Цариграду (1057–1185). Еволуција једне владарске породице* (2006), *Манојло Комнин, византијски цар (1143–1180)* (2008) и *Краљ Милутин (1282–1321)* (2012) и више десетина научних радова, као и уредник неколико еминентних часописа, имеђу осталих *Byzantinische Zeitschrift*-а, најстаријег и најутицајнијег византолошког часописа. Аутор је стручњак за широк спектар области из византијске историје од IX до XIII века, као и за односе Царства са суседима, пре свега Србима и Бугарима.

Нова књига Владе Станковића, у издању *Службеног гласника* у оквиру библиотеке *Саборник* збирка је 20 студија, одабраних расправа овог аутора објављених на неколико језика, које су за ову прилику преведене на српски језик и прерађене и допуњене новим сазнањима. Студије су подељене у четири веће целине, четири „путовања": *Обновљено царство у доба Македонске династије* (9–97); *Духовно и световно* (99–185); *Зенит Византије – друштво и књижевност доба Комнина* (187–274); *Срби у очима Византинаца и повезаност Србије са царством* (275–354). Све тематске целине садрже уводне текстове, са циљем да читаоце ближе упознају са темом и проблемима који су обрађени у појединим радовима. Прве две целине у великој мери чине теме који су аутора преокупирале на почетку каријере, али којима се увек враћао – доба двовековне власти Македонске династије, из ког је Царство изашло суштински промењено, уз све просторне и хронолошке специфичности (центар-периферија, како источна, тако и западна, васпостављање новог поретка након исцрпљујућег иконокластичког периода и сасвим ново друштво XI века), као и однос духовног и профаног, како у погледу елита и односа

двеју власти, царске и патријархове, тако и у ономе што је прожимало целокупно друштво, на примеру односа према смрти (*Смрт у Византији. Поглед на византијско схватање смрти и њено место у менталитету и идентитету Византинаца*, 158–185). Трећи део произашао је из рада на докторату о династији Комнина и бави се различитим аспектима веома специфичног доба у коме је једна породица доминирала царством, а које аутор назива *зенитом Византије* – од књижевности стваране у сврху личне и династичке промоције (на првом месту дела Ане Комнин и Нићифора Вријенија), до друштвених феномена: специфичности односа унутар рода, проблема порфирородности и различитих струја унутар геноса Комнина (што на изузетан начин показује анализа типика манастира Богородице Космосотире *Типикон манастира Богородице Космосотире севастократора Исака Комнина (1151/2): специфичност текста и историјски контекст*, 255–274), као и недовољно расветљених односа цариградског круга учењака и царске власти. Последња област резултат је зрелог ауторовог прегалаштва, оличеног у пројекту којим руководи (*Хришћанска култура на Балкану у средњем веку: Византијско царство, Срби и Буγари од 9. до 15. века*) и садржи неколико радова који проучавају различите аспекте односа Срба и Византије од 11. до 13. века, нарочито кроз призму византијских извора и њиховог начина приказивања околних народа. Њихов највећи значај лежи у контекстуализацији српске средњовековне историје и превазилажењу „националног" дискурса, ограничавајућег и анахроног у контексту средњег века, али преовлађујућег у домаћој научној јавности. Без дубљег проучавања византијских извора, у њиховој целини уместо у деловима који се тичу Срба (један од негативних ефеката знамените серије *Византијски извори за историју народа Југославије*), наша сазнања о српској средњовековној историји, сиромашној изворним материјалом, не могу бити целовита.

Последњи прилог, насловљен *Српска и светска византологија у XXI веку, или о сталном преиспитивању устаљених мишљења* (349–354), представља ауторов поглед на развој византологије (и медиевистике уопште) у свету и у нашој научној средини и размишљања о правцима развоја ових грана историографије у ближој будућности. Помало суморан приказ методолошки још увек заостале, квантитативно растуће, али квалитативно веома често површне научне гране на глобалном нивоу, као и локалних проблема српске византологије (недостатак систематичности истраживања и потреба за укључивањем у светске токове), ипак садржи велику дозу оптимизма који подразумева дуготрајан и мукотрпан рад и блиску сарадњу византолога и других историчара, као и сарадњу са другим друштвеним и хуманистичким наукама, у земљи и иностранству.

Аутор у овом раду упућује три позива својим колегама: поклич *ad fontes*, условљен занемаривањем извора услед мноштва савремене литературе; често понављан, али веома површно остварен, позив на интердисциплинарност, са посебним освртом на потенцијални (и већ постојећи, колико год ограничено искоришћен) допринос археологије; коначно, апел за осавремењивање методологије. Овај рад на најбољи начин сумира значај Станковићеве монографије, као и његовог опуса уопште: то је, изражено његовим речима, *стално преиспитивање устаљених мишљења*, без кога нема напретка у науци. Преписивање уврежених закључака велика је бољка византологије у свету, а нарочито изражено византијских и средњовековних студија у малој средини каква је Србија. Стога је први позив који аутор упућује колегама, враћање на изворе, једини начин да се та тенденција превазиђе. Влада Станковић један је од најбољих познавалаца великог корпуса византијских извора за читав период од IX до XIV века, извора различитог карактера, од законских споменика Македонске династије (*„Жива икона Христа": Фотијева дефиниција патријарха у Уводу Исаије и њен значај*, 104–123), преко похвалних говора (*„Тропеофорос" код Михаила Псела. Један пример политичке употребе реторике*, 78–97) и поезије (*Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манијанског*, 298–313), манастирских типика (поменута расправа о Типикону манастира Богородице Космосотире), до великих дела историографије (навешћу само један од бројних примера *Увод у „Материјал историје" Нићифора Вријенија*, 192–204), и широког дијапазона писаца, од Фотија до Георгија Пахимера (*Бугарска и Србија у делима Георгија Акрополита и Георгија Пахимера*, 321–348). Други позив, позив на интердисциплинарност, такође је нашао одраза у његовим радовима, превасходно у смислу освртања на резултате историчара уметности и археолога, који могу донети темељне промене у посматрању појединих периода и феномена (довољно је поменути печат Константина Бодина који је анализирао Жан Клод Шене и који пружа сасвим нов поглед на односе Византије и Срба у XI веку, а на који се аутор осврће у расправи *Природа византијског утицаја у Србији (крај XI – крај XIII века): стварност – политика – идеологија*, 279–297). Коначно, у вези са претходна два, методологија коришћена у овим радовима иде у корак са савременим тенденцијама светске византологије, нарочито у погледу литерарне анализе и критике. Проучавање византијске литературе доживело је процват од осамдесетих година прошлог века и делатности Александра Каждана, након што је запад открио дела овог руског емигранта. До данас је овај аспект проучавања византијске културе, који је у великој мери полазна тачка за друга истраживања, доживео велики напредак,

добивши импулс савремених теоријских приступа које је византологија „позајмила" од других грана историографије које су се развијале брже од ње – структурализма и постмодерне, као и нове књижевне критике. Станковић преузима и развија ову методологију, што показује веома значајне резултате, како у доприносу „традиционалним" темама, попут датовања и реконструисања догађајне историје (*Када је рођен Теофилакт Лакапин, цариградски патријарх (933–956)?*, 112–123), тако и у анализи политичких и идеолошких ставова одређених аутора или друштвених група (*Нићифор Вријеније, Ана Комнин и Констанције Дука. Један пример различитих верзија*, 215–222), „духа времена", слике другог (изузетан рад о слици Срба и Бугара код Акрополита и Пахимера, који осим тога баца и ново светло на сложене односе између остатака Византије након четвртог крсташког рата и Србије) и историје менталитета (поменути рад о смрти), али и проучавању византијске књижевности ради ње саме и признања њених уметничких достигнућа, што се провлачи кроз све његове радове.

На крају, важно је напоменути значај овакве врсте публикација, још увек релативно ретке у нашој средини, и практичне употребне вредности објављивања јединственог корпуса радова једног аутора. Начин на који је то *Службени гласник* учинио са радовима Владе Станковића може послужити као узор за друга дела таквог карактера, посебно када се узме у обзир пажња са којом се задатку приступило и ажурирање старијих радова у складу са неумитним новим истраживањима велике и разнородне научне заједнице. Ова књига биће до велике користи научницима који се баве византијском и српском средњовековном историјом, али и студентима који немају приступ радовима на страним језицима или у страним публикацијама. Коначно, широк дијапазон тема и приступачност издања омогућиће и лаицима да крену на сопствена *путовања кроз Византију*.

Др Марија Копривица
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
marija.koprivica@f.bg.ac.rs

С. МИШИЋ, ИСТОРИЈСКА ГЕОГРАФИЈА СРПСКИХ ЗЕМАЉА ОД ПОЛОВИНЕ 6. ДО ПОЛОВИНЕ 16. ВЕКА, МАГЕЛАН ПРЕС, БЕОГРАД 2014

Коначно уџбеник за историјску географију! Дугоочекивана и веома потребна књига појавила се средином 2014. године у издању Магелан преса. Из пера највећег познаваоца историјске географије српског средњег века, проф. др Синише Мишића, изашла је још једна у низу изванредних књига. Овога пута ради се о синтези и целовито изложеним сазнањима из области којом се проф. Мишић бави током дуге научне каријере. Пред читаоцима је динамичан преглед историјских дешавања у средњем веку посматран кроз призму герографских одлика Балкана. Садржаји су презентовани прегледно и сажето тако да се појаве и промене могу пратити брзо и са лакоћом. Књига је у највећем делу ослобођена научног апарата, који би у оваквом уџбеничком начину излагања само оптеретио текст. Ипак, читалац није ускраћен за сазнања о развоју историјско-географских истраживања, нити за преглед извора и литературе. Последње поглавље књиге посвећено је досадашњим истраживањима ове области, са пратећим научним апаратом. У њему аутор не само да прегледно наводи развој научне дисциплине већ крититичким односом према литератури упознаје читаоца са најзначајнијим радове из области историјске географије. Такође, књига садржи библиографију најзначајнијих објављених извора.

Простор Баклана обилује географским различитостима: рељефном шароликошћу, богатом хидрографском мрежом, климатским контрастима. Историјска дешавања у средњем веку која започињу Великом сеобом народа и падом Царства, на таквом Балкану попримају невероватне обрте. И онда постаје јасно да географске одлике регије играју једну од главних улога у тој историјској драми. Распоред насеља и саобраћајница пуно дугује гео-стратешком положају, док је развој појединих привредних грана искључиво условљен природним богатствима. Посебно је значајна појава да етнички исти или слични народи насељавањем на просторима са географски различитим одликама имају различити политички и привредни

развој, али и различите образце понашања у историјским околностима. Оваква и слична запажања износи проф. Мишић у својој новој књизи.

Књига је подељена на осам поглавља. У првом, уводном, поглављу *Геоīрафија срīских земаља* изложене су основне одлике геофграфије Балканског полуострва, али и осврт на насељеност овог простора од праисторије, преко богатог античког и римског наслеђа, до почетка седњег века. У другом поглављу насловљеном *Сеоба Словена и Срба*, истакнути су правци придора и насељавања словенских народа на Балкану, али и формирање првих српских држава. Већ на самом почетку истакнут је значај поделе територије на жупе и земље, која датира од времена првих своенских насељавања. Током читавог излагања ови основни термини историјско-географске дисципине присутни су у одређивању територија српских држава. Треће поглавље *Полиīичка īеоīрафија* прати промене у обиму, границама и територијалној организацији српских земаља од 6. до 16. века. Најпре је изложена политичка географија најстаријих српских држава: Паганије, Захумља, Травуније и Конавла, Дукље и Србије. Затим је приказана експанзија српских државних граница током 11. и 12. века, као и успон Босне. Излагања о политичкој географији наставља се прегледом освајања српских владара из лозе Немањића, као и територијалном организацијом њихове државе. Наравно, историски развој средњовековне Босне прати се упоредо. Период српске историје познат по власти обласних господара, са честим променама граница, представља захтеван задатак за истраживаче историјске географије. Краткотрајни успон, а затим стрмоглав пад српске државе у средњом веку покреће нова етничка кретања српског народа, а посебна пажња је посвећена миграцијама становништва према северу. Следеће поглавље разматра *уīаīавно-територијалну орīанизацију* средњовековне Србије и Босне. Поред основних територијалних термина жупе и земље, као и крајишта, обрађене су и институције управног апарата (казнац, тепчија, кефалије). Црквена географија није могла бити заобиђена у оваквом прегледу. Организовање епископија Српске цркве, промене у њиховој јурисдикцији, епархијска и манастирска властелинства пронашла су место у петом поглављу ове књиге.

Насеља и сīановништво представљају следећу целину у књизи. Подела насељау средњем веку, као и разлике између земљорадничких и сточарских села само су неке од питања које одрађује ово поглавље. Проблем насељености у средњем веку је посебна тема историјско-герогрфске дисциплине којом се проф. Мишић бави дужи низ година и кроз теренска истраживања. Привредни развој пропраћен је кроз све гране привреде. Најпре су размотрене најзаступљеније пољопривредне делатности:

земљорадња и сточарство, али и омиљене делатности средњовековне властеле – лов и риболов. Успон рударства у српским земљама започиње средином 13. века и покреће низ занатских делатности, али и активнију трговину. Веома детаљно су описане трасе најзначајнијих путних правца средњовековне Србије и Босне.

Историјко географски преглед не би био потпун без пратећих карата. Књига је опремљена са 12 карата које поред политичко-географских промена, прате миграције становништва, приказују путне правце, црквену организацију и друго.

Пред читаоцима је књига богатог садржаја која даје свеобухватни преглед историјске географије средњовеконе Србије. Оваква књига већ је уврштена у основну литературу намењену студентима историје, а могла би бити и драгоцен приручник свим историчарима који се у свом раду сусрећу са питањема из области српског средњег века. Својим стилом писања, прегледним казивањем ова књига ће свакако привући пажњу и шире публике заинтересоване за тематику.

Danko Leovac, PhD
Faculty of Philosophy, University in Belgrade
Čika Ljubina 18–20, Beograd
danko.leovac@f.bg.ac.rs

JELENA PAUNOVIĆ–ŠTERMENSKI, *DAVID URQUHART THE FIRST BRITISH DIPLOMAT IN SERBIA*, BELGRADE: ACADEMIC MIND, 2014, 187 P.

In the modern Balkan history, as in other fields, biographical studies have enjoyed a rather mixed fortune. In Serbian or British historiography there have, until now, been no serious study dedicated to David Urquhart (1805–1877), a British diplomat and publicist. In *David Urquhart the First British Diplomat in Serbia*[1], Jelena Paunović Štermenski – a Research Associate at the Faculty of Philosophy in Belgrade – makes a substantial, indeed impressive and welcome, contribution to the life of David Urquhart. The work places itself primarily within the fields of personal history and the history of international relations, with contributions to the fields of literature, and publishing, as well as the Balkan, Middle Eastern, and Central Asian studies, among others. As the author said in the *Introduction* "the main goal of this work is indeed to provide a more holistic picture of the activities and interests, as well as personality and role of David Urquhart in the diplomatic and political life of Britain, Serbia and the East in general. Many of the details of his private and public life are not widely known, which makes it possible to examine and understand Urquhart's views and opinions from that angle as well."

The author began exploration of Urquhart's life and views with the Treaty of Hunkar Iskelesi of 1833, singed between the Russian and the Ottoman Empire, and concluded with the surrender of the Turkish garrison–towns in Serbia to the Serbian authorities and his opposition to the national movement for Italian independence of 1868–9. During the period in between, Urquhart expressed his views and opinions on all major foreign policy events in Europe, in the Balkans and the East. These views were often in contrast to the official positions taken by the British government.

1 The first edition of the book was on the Serbian language: Јелена Пауновић–Штерменски (2007): *Уркварūово виђење међународноī ūоложаја Србије*. Београд: Академска мисао. This was a manuscript complementing a master's thesis, defended at Faculty of Philosophy, Belgrade in 2006.

The opening chapter of the book (*Personality*) discusses the personality of David Urquhart. This is followed by a brief account of his early life, of his participation in the Greek war for independence in 1827–1829 and of his subsequent transformation into an ardent admirer of Turkey and a bitter enemy of Russia. In 1831 Urquhart accompanied Sir Stratford Canning on a diplomatic mission to Constantinople. He returned to England towards the end of 1832 and published a book called *Turkey and Its Resources* which brought him favors of the King and some other influential people. As a result, in 1833 he was sent on a mission to the East to explore the possibilities for the promotion of Anglo–Turkish trade.

The important part of the book is the second chapter, entitled *In the East*. The author discusses Urquhart's possible role in the establishment of the first diplomatic relations between Britain and Serbia. Although his instructions were that he should travel as an regular commercial agent without disclosing that he was on an official mission, his letters and reports sent to England claim that he conducted important political talks with Prince Miloš of Serbia and his leading statesmen during the time he spent in Serbia before proceeding to Turkey. The author also analyzed general conditions in the Balkans and the Near East and was focused on the political and commercial aspects of the Anglo–Russian rivalry in the region.

In all of Urquhart's publishing activities in Britain, the most significant and interesting was the *Portfolio* magazine. It was published in two cycles, the first from 1835 to 1838, and the second from 1842 to 1844. The first issue published a series of Russian state papers, which made a profound impression. Urquhart felt that the documents clearly showed that Russia was in favor of the dismemberment of the Ottoman Empire, and that it was seeking to destroy the alliance between England and France. In the chapter entitled *Portfolio*, the author analyzed Urquhart's publishing activity and opinions, as well as British politics.

In the three chapters, entitled *The Serbian Revolution*; *Meetings with Prince Miloš*; and *A Change of Dynasty*, the author analyzed Urquhart's work in the Principality of Serbia and British policy towards Serbia. Under the influence of David Urquhart, an interest in Serbia awoke in Great Britain, as its geopolitical position had the potential to facilitate the penetration of British trade further into the East and along the Danube. In addition, securing British influence over Serbia would, at once, reduce the Russian influence. Having met Prince Miloš Obrenović, Urquhart concluded that it would be good for him to rely on Britain instead of Russia. Serbian Prince tried to break his country from "the Russian embrace" with a help from the British. However, his attempt failed and the Prince was forced to abdicate in 1839. The author devoted special attention to

the change of dynasties on the Serbian throne, which occurred in 1843. At that time, Urquhart's activities were tied to the activities of Polish émigrés in Britain and Serbia. Together with Count Chartoryski, he found a common enemy – Russia. Through his magazines – *Portfolio*, *Diplomatic Review* and *The Free Press* – Urquhart consciously assisted the dissemination of Count Chartoryski's propaganda in relation to the Eastern Question and Serbia in particular.

The concluding part of the book deals briefly with Urquhart's later career and with the divided contemporary views of him.

It should be stressed out that in the *Conclusion* the author stated that during their meetings, prince Miloš presented to Urquhart his idea to extend Serbian borders to other regions populated by Serbs. Urquhart communicated this idea to prince Chartoryski and in this way Urquhart's name was associated with the conception and development of the Serbian national program – the *Nachertanije*.

All in all, this is a well-researched and insightful contribution to the history of the Eastern Question, the Balkans, as well as the Principality of Serbia. Jelena Paunović Štermenski has written a fascinating book which will be indispensable for historians of the Balkans as well as of Britain. The book is also methodologically attractive, situated at the junction of biographical, social, and political history. The author has made an important contribution, one from which a reader will benefit greatly, just as this reviewer has.

Библиографија / Bibliography

Аутор: мр Мирослав Поповић
Библиотекар
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20, Београд
miroslav.popovic@f.bg.ac.rs

БИБЛИОГРАФИЈА ИСТОРИОГРАФИЈЕ СРБИЈЕ ЗА 2013. ГОДИНУ[1]

СКРАЋЕНИЦЕ

Архив	Архив – часопис Архива Југославије
БИГ	Београдски историјски гласник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
VIG	Vojnoistorijski glasnik
Гласник СПЦ	Гласник Српске православне цркве
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Годишњак ФФ у Новом Саду	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МС за историју	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник ФФ у Приштини	Зборник Филозофског факултета у Приштини
ИЧ	Историјски часопис

1 Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2013, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2013. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју, као и бројеви и публикације који нису били доступни.

ЛЗ	Лесковачки зборник
НЗ	Новопазарски зборник
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
ЦС	Црквене студије

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

Adamiak, Stanislaw, *Constantine, Donatists, and the First Intervention of the State in Ecclesiastical Controversies*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 191–201.

Аличић, Самир, *Једна забава у Шпанији са трагичним исходом и проблем имовинске штете у случају убиства слободног човека у римском праву (CO.1.11)*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 119–134.

Аријан, Луције Флавије, *Аријанов Бојни поредак против Алана = Arrianoy ektaxis kata Alanon*, превод, напомене и коментар Никола Керавица. – Београд : Еволута, 2013, 59 стр.

Barnes, Timothy D., *The political context of the imperial marriage in Milan*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 535–549.

Barnes, Timothy D., *The political context of imperial marriage in Milan or What did Constantine and Licinius discuss in Milan*, Crkvene studije 10 (2013), 23–36.

Bolotov, Vasilije Vasiljevič, *Crkva i država u vreme Konstantina Velikog*, [preveo sa ruskog Đorđe Lazarević], Niš : Narodna biblioteka „Stevan Sremac", 2013,158 str.

Bralevski, Slawomir, *Did the Bishops Ordered by Emperor Constantine the Great Gather at Nicea Discuss the Donatist Schism*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 203–245.

Braschi, Francesco, *Constantine in St. Ambrose of Milan's De Obitu Theodosii: Reshaping and redefining of Emperor's role in the aftermath of the Arian crisis*, Crkvene studije 10 (2013), 89–102.

Brilijantov, Aleksandr Ivanovič, *Imperator Konstantin Veliki i Milanski edikt iz 313. godine*, [preveo sa ruskog Đorđe Lazarević], Niš : Narodna biblioteka „Stevan Sremac", 2013, 181 str.

Бузаловска Алексова, Маргарита – Димовска, Весна – Бучковски, Владо – Наумовски, Гоце, *Споредбена анализа на изводоците* De mortibus persecutorum,

XLVIII *u* Historia Ecclesiatica, X.5.2–14, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 639–655.

Бујуклић, Жика, *„Laudatio Turiae" – fons iuris cognoscendi*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 7–33.

Вълева, Юлия, *Християнизацияна провинция Тракия по археологически и епиграфски дани (IV–VI в.)*, ЦС 20 (2013), 213–237.

Велинова, Вася, *Образът на Константин Велики в българската средновековна историография и през възраждането*, ЦС 10 (2013), 137–145.

Velitsianos, John, *The Emperor Constantine and the Unity of the Church*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 81–89.

Wiewiorowski, Jacek, *Agentes Vices Praefectorum Praetorio, Comites Provinciarum and Vicars as the Tool of Constantine the Great*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 183–293.

Viorel Gârdan, Gabriel, *The Relations between Church and State during the 4th Century*, Crkvene studije 10 (2013), 187–202.

Vujović, Miroslav, *Weapons and Equipment of the Roman Army in Singidunum*, Vesnik VM 40 (2013), 29–48.

Vujović, Ognjen, *Injurija, sloboda govora i pojava hrišćanstva*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 435–463.

Вујчић, Немања, *Ропство као порок у беседама Диона из Прусе*, Истраживања 24 (2013), 41–49.

Vukadinović, Snežana, *Jedan kratak pregled političkih prilika Rimskog carstva u 4. i 5. veku*, Истраживања 24 (2013), 71–84.

Vuković, Marijana, *Constantine as «Just a Man»: Modeling an Image of an Early Ruler in Eastern Christian Hagiographies*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 323–329.

Gardaš, Miro – Vrbošić, Josip – Roškar, Jelena, *Kristijanizacija Murse u 4. stoljeću*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 35–46.

Gordon, Octavian, *Constantine the Great – ὁ ἰσαπότολος*, Crkvene studije 10 (2013), 57–62.

Grbić, Dragana, *The Thracian hero on the Danube new interpretation of an inscription from Diana*, Balcanica 44 (2013), 7–20.

Dunn, Geoffrey D., *The Letter of Innocent I to Marcian of Niš*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 319–339.

Dal Covolo, Enrico, *Eziologia storico-religiosa della cosiddetta «Svolta Constantiana„* у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 97–110.

Dačić, Milica, *O uticaju Ulpijana na rimsko pravo i hrišćanstvo*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 767–777.

Деврња, Зоран, *Два Константинова сабора*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 78–96.

Deretić, Nataša, *Nove ideje cara Konstantina u regulisanju bračnih i porodičnih odnosa*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 581–594.

Димитријевић, Бобан, *Свети цар Константин и питање папског примата*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 177–190.

Драганић, Ифигенија – Вукадиновић, Снежана, Loca Pannonica *у грчким изворима*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 49–66.

Đukić, Dalibor, *Crkvena i carska vlast u Vizantiji*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 465–473.

Ерофеева, Д. В. – Шагиева, Р. В., *Эволюция права в условиях христианизации римского общества после принятия Миланского эдикта*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 105–115.

Živković, Ivica, *Emperor Constantine the Great – the Model of Christian Authority*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 25–39.

Žiha, Nikol – Berdica, Josip, *Utjecaj kršćanske tradicije na institut braka u Corpus Iuris Civilis*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Niko-

lić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 667–702.

Zovko, Ljubomir – Zovko, Jelena – Šego-Marić, Ivona, *Neki aspekti rimskog bračnog prava u vrijeme kršćanskih careva sa osvrtom na «brak na kušnju» u srednjovekovnoj Bosni*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 595–616.

Ignjatović, Marija – Kitanović, Tanja, *Konstantinov akt o pozakonjenju vanbračne dece (legitimatio)*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 657–665.

Ilić, Vladimir, *Uticaj hrišćanstva na rimsko porodično pravo*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 755–765.

Јањић, Драгана, Vita Constantini *и Персија*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 229–234.

Јањић, Драгана, *Почеци оснивања зайадно-сиријске (јаковитске) цркве*, Богословље 2 (2013), 320–335.

Јовановић, Александар, *Завичај царева : римски владари са йросйора данашње Србије*, уредник и приређивач Бранислав Матић ; превод Тијана Јовановић, Татјана Бошковић (енглески), Саша Модрец (италијански), 2. изд., допуњено и измењено, Београд : Принцип Прес, 2013, 279 стр.

Јордовић, Иван, Vita activa *и* vita contemplativa *у Плайоновом дијалоїу* Горгија, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 107–117.

Јордовић, Иван, Erōs *и насйанак йиранскоī човека*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 200–217.

Castellani, Victor, *Zeus left his wits intact! Irony and reverence in the* Iliad, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 65–88.

Castellani, Victor, *Roman comedy-in-law*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 3 (2013), 23–38.

Керавица, Никола, *О бици код Милвијскоī моса*, ВИГ 1 (2013), 9–41.

Konstantin Veliki i Milanski edikt 313. : rađanje hrišćanstva u rimskim provincijama na tlu Srbije, urednici Ivana Popović, Bojana Borić-Brešković, Beograd : Narodni muzej, 2013, 355 str.

Constantine the Great and the Edict of Milan 313. : the birth of christianity in the roman provinces on the soil of Serbia, editors Ivana Popović, Bojana Borić-Brešković ; translation Ivan Delac ... et al.], Belgrade : National Museum, 2013, 355 str.

Костромин, Константин, *Миланский едикт и подела Црквава у контексту идеје средњовековноī сакралноī империјалноī универзума*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 55–61.

Christinaki, Eirini, *Constantine the Great as «episkopos ton ektos» (episcopus rerum externarum)*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 143–156.

Лаут, Андреј, *Константин и константиновски идеал*, ЦС 10 (2013), 15–22.

Lachner, Višnja, *Ranokršćanska nekropola Sopianae*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 415–434.

Lekkou, Pantelis, *Civilization, Community and the Interfaith Atmosphere in Alexandria during the 4th Century AD*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 235–247.

Liantas, Grigorios – Lianta, Eleni, *Constantine the Great and the Ceremonial of the Ecumenical Councils*, Crkvene studije 10 (2013), 63–70.

Лома, Александар, *Откуде Ниш?* у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 21–26.

Љубомировић, Ирена, *Војна орīанизација у Наисусу у III и IV веку*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 605–618.

Љубомировић, Ирена, *Наисус у новој īровинцији између Истока и Зайада*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 589–604.

Ljubomirović, Irena, *Prilog proučavanju Konstantinovog preobraćenja*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 857–866.

Maras, Anastasios G., *Constantine the Great and Eusebius of Caesarea. The Emperor's Relationship with God*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 131–141.

Марјановић, Драгољуб, *Дијалог преподобног Паисија Великог и цара Константина Великог или: о преимућству монашког живота над Василијом*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 165–176.

Марковић, Ненад, *Култ светог бика Аписа у династичком Египту*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 41–64.

Матић, Златко, *Однос државе и цркве у периоду одржавања Првог васељенског сабора*, Наш траг 1–2 (2013), 17–26.

Minale, Valerio Massimo, *Creating a Law About Religion Under Constantine the Great: the Case of the Edict Against the Heretics (Eus. Vita Const. III. 63–66)*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 383–406.

Mirković, Miroslava, *Municipium S : rimski grad u Kominima kod Pljevalja*, Beograd : Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013, 159 str.

Mirković, Miroslava, *Struggle for Power in Early Rome: To Kill the Twin Brother*, BIG 4 (2013), 7–21.

Митровић, Катарина, *Бенедиктинци у византијском Котору*, ЦС 20 (2013), 239–257.

Михајловић, Владимир Д., *Напомене о култу Јупитера Долихена на централном Балкану*, Истраживања 24 (2013), 9–21.

Moschos, Dimitrios, *The Emperors and the Desert – the Attitude of Egyptian Monasticism towards Constantine and the Prospect of a Christian Empire*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 157–164.

Obradović, Mirko, *Miloš N. Đurić o Plutarhu*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 30–37.

Обрадовић, Мирко, *Прилози проучавању нелеидске антропонимије II – Херојско име Трасимед као лично име код Хелена*, Истраживања 24 (2013), 23–39.

Obradović, Mirko, *Uticaj Plutarhovih dela u antici*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 309–318.

Омарчевски, Александър, *Кошмарът на Константин: Крисп и Фауста*, ЦС 10 (2013), 71–82.

Павлов, Павел, *Цар Галерије и цар свети Константин на далеком путу од Сердике (311) до Милана (313),* ЦС 10 (2013), 83–88.

Павловић, Бојана, *Слика Константина Великог у похвалном слову Нићифора Григоре и житију Константина и Јелене од Јована Хортазмена*, ЦС 10 (2013), 103–115.

Паканич, Антоний, *Миланский эдикт 313 года: проблема его историчности и возможные интерпретации содержания*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 9–19.

Panov, Mitko B., *Christianity as a Marker of Power, Influence and Prestige in the Balkans: from Constantine I to Theodosius II*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 421–434.

Петковић, Жарко, Auctoritas maiorum *у Галеријевом едикту из 311. године*, Старинар 63 (2013), 245–250

Петковић, Жарко, *Римски намесници и легати у делима хришћанских мученика*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 331–340.

Petrović, Vladimir P. – Filipović, Vojislav, *Epigraphic and archeological evidence contributing to identifying the location and character of Timacum Maius*, Balcanica 44 (2013), 35–49.

Pilipović, Sanja, *Wine and the vine in Upper Moesia archeological and epigraphic evidence*, Balcanica 44 (2013), 21–34.

Polojac, Milena, *O aktuelnosti jednog pretorovog edikta (Edikt De effusis vel deiectis)*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 617–626.

Поповић, Александар В., *Књижевна делатност Јулијана Апостате у Нишу*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 619–626.

Popović, Ivana – Ferjančić, Snežana, *A New inscription from Sirmium and the basilica of St. Anastasia*, Старинар 63 (2013), 101–114.

Поповић, Радомир, *Константин Велики и канони Никејског сабора (325) (Унутрашње црквене прилике почетком 4. века)*, ЦС 10 (2013), 45–56.

Поповић, Радомир В., *Ранохришћански светитељи на тлу источног Илирика*, Богословље 1 (2013), 80–92.

Поповић, Радомир, *Свети цар Константин Велики и Ликиније – савладари и противници,* у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни бо-

гословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 29–38.

Price, Richard, *The Constantinian era in the history of the church*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 41–50.

Price, Richard, *The Constantinian era in the history of the Church*, ЦС 10 (2013), 37–44.

Радић, Радивој, *Константин Велики и Константини (Неколико примера)*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 20–28.

Rakocija, Miša, *Konstantinov grad : starohrišćanski Niš = The Constantin's City : ancient christian Niš*, [prevod Ivan Stamenković, Milica Zagorac ; fotografije Miša Rakocija, Jovica Krstić, Željko Cajić ; crteži Jelena Rakocija, Marko Dimanić, Nadežda Rakocija], Niš : Grafika Galeb, 2013, 367 str.

Ramelli, Ilaria L.E., *Constantine: the Reversal of the Effects of the Senatus Consultum of A.D. 35*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 269–281.

Roman, Emilian-Iustinian, *Roman and Christian Law. Reminiscences of the Roman Legal Oreder in Eastern Church Legislation*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 369–382.

Ружић, Мира, *Култ Меркура и Венере у Гурњој Мезији*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 135–145.

Савић, Марија, *Антички рударски центри Косова и Метохије*, Баштина 34 (2013), 229–247.

Савић, Марија, *Презентација и популаризација римског града Municipium DD (Municipium Dardanorum) код Сочанице*, Баштина 34 (2013), 107–114.

Сајловић, Мирко, *О проблематици историјског «феномена Константина»*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 11–24.

Сајловић, Марко, *Хришћанска мотивација законодавства цара Константина*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 39–54.

Сандо, Драгомир, *Црквена катихеза у четвртом веку*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за тео-

лошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 62–68.

Sveti car Konstantin i Milanski edikt 313. godine, urednik protođakon Radoš Mladenović, prevod s ruskog protođakon Đorđe Lazarević, Kraljevo : EUO Eparhije Žičke : Manastir Žiča-Duhovni centar S. Vladike Nikolaja : Sveta srpska carska lavra Hilandar, 2013, 502 str.

Sivan, Hagith, *A Passage Through Palestine. Notes on Eusebius' Vita Constantini 1.19*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 109–116.

Сич, Магдолна, *Катастри, земљишни регистри и исправе о куповродаји у старом Риму*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 279–302.

Sič, Magdolna – Milutin, Milan, *Konstitucije cara Konstantina Velikog izdate u Nišu*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 557–579.

Смирнов Бркић, Александра – Драганић, Ифигенија, *Латинска и грчка редакција Пасије Св. Иринеја Сирмијског*, Истраживања 24 (2013), 51–70.

Смирнов Бркић, Александра, *Писани извори о Св. Иринеју Сирмијском у контексту најстарије црквене организације Срема*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 75–100.

Spataro, Roberto, *Le legislation constantinienne et ses effets sur la vie et le ministere du clerge aux IVe et Ve Siecles*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 309–318.

Stanković, Emilija, *Galerije i njegov doprinos hrišćanstvu*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 627–637.

Станковић, Емилија, *Диоклецијанови прогони хришћана*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 295–307.

Stefanović, Danijela, *The Middle Kingdom Statuettes London BM, EA 36441, and EA 32190*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 35–40.

Стојановић, Ненад, *Свети Атанасије Велики у делу Амијана Марцелина (XV, 7, 6–10)*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 452–456.

Стојковски, Борис, *Римокатоличка житија Светоīа Цара Констаншина и Царице Јелене*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 148–161.

Stojkovski, Boris, *The Life of Saint Constantine the Great by the Bollandists*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 267–276.

Тзумеркас, Панагиотис, *Александријска црква у īодинама Констаншина Великоī (шезе и īроблемашика)*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 149–168.

Ferreiro, Alberto, *St. Constantine the Great and St. Helena in St. Vincent Ferrer's Catalan Sermon on Pope Sylvester*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 251–265.

Ferjančić, Snežana, *Konstantin (306–337)*, Beograd : Službeni glasnik, 2013, 229 str.

Filipczak, Pawel, *The Imperial Administation in Syria During the Reign of Diocletian and Constantine the Great. The Problem of Establishment of the Province Euphratensia*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 217–227.

Hermann-Oto, Elisabeth, *The Constantinian Legislation on Slavery and Manumission: Reasons and Reactions*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 341–357.

Hermann-Otto, Elisabeth, *The so-called Edict of Milan and Constantinian policy*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 3 (2013), 39–49.

Хришћанско наслеђе Феликс Ромулијане – у сусреш 1700. īодишњице Миланскоī едикша : зборник радова са научноī скуīа Felix Romuliana – Гамзиīрад, 30. айрил 2011, уредник Радомир В. Поповић. – Зајечар : Народни музеј : Епархија тимочка, 2013, 132 стр.

Хурбанич, Мартин, *Аварско освајање касноантичком Сирмијума 582. īодине. Преīлед основних извора: Менандер Прошекшор*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 101–114.

Huseinspahić, Ajdin – Dedić, Sedad, *Pravni položaj religije i države kod drevnih Egipćana, antičkih Grka i Rimljana s osvrtom na pravo slobodnog ispoljavanja religije u Evropskoj uniji,* u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici

Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 323–381.

Ciceron, Marko Tulije, *Druga Filipika protiv Marka Antonija*, sa latinskog preveo, predgovor i komentare napisao Boris Pendelj, Beograd : Fedon, 2013, 221 str.

Чаировић, Ивица, *Утицај канона са сабора на Западу почетком IV века на одлуке донете на Првом васељенском сабору (325)*, Богословље 2 (2013), 213–225.

Џомић, Велибор, *Правна природа слободе вероисповести у Галеријевом и Миланском едикту*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 359–368.

Šarkić, Srđan, *Neki aspekti Konstantinove politike prema hrišćanima*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 11–22.

Шаркић, Срђан, *Правни положај Цариградског Сената*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2013), 47–55.

Шаркић, Срђан, *Цар и закон и Либанијевим говорима*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 419–424.

Chica, José Soto, *Héraclius: nouveau Constantin*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 435–440.

Шукунда, Марко, *Грађански ратови у Римској империји од 306–312. године*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 425–439.

Марко Шукунда, *Однос Цркве и државе у време Диоклецијана*, Каленић 4 (2013), 12 – 15.

Марко Шукунда, *Однос Цркве и државе у III веку*, Каленић 2 (2013), 13 – 15.

СРЕДЊИ ВЕК

Алексић, Владимир, *Два преписа потврдне хрисовуље цара Стефана Душана поводом оснивања Манастира Ваведења пресвете Богородице у селу Архиљевици код Прешева*, ССА 12 (2013), 31–65.

Алексић, Владимир, *Жеглигово у средњем веку*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 527–534.

Алексић, Владимир, *Пад Цариграда 1453. године и Срби*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. го-

дишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 631–634.

Алексић, Владимир, *Повластице града Ниша на крају XII века*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 457–466.

Алмаши, Тибор, *Главне институције писмености места с јавном вером у средњем веку на тлу данашње Војводине*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 29–47.

Anonymi Descriptio Europae Orientalis = Анонимов Опис источне Европе, Тибор Живковић, Владета Петровић, Александар Узелац; критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер, уредник Срђан Рудић, Београд : Историјски институт, 2013, 221 стр.

Антоновић, Милош, *Евангелизација Србије у средњем веку до Св. Саве*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 565–581.

Атанасов, Димитър В., *Религиозният живот на Балканите през XIV век: ежедневни аспекти*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 609–621.

Атлагић, Марко П., *Два Немањина српска хералдичка симбола у грбу Србије*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 217–232.

Атлагић, Марко П. – Елезовић, Звездана М. – Тешић-Радовановић, Данијела, *Две горњачке повеље*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 143–165.

Bogojević-Gluščević, Nevenka, *Rimski Lex Falcidia u pravu grada Kotora u XIV veku*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 531–556.

Божанић, Снежана М. – Кисић-Божић, Милица Д., *Лице и наличје једног владара – портрет Матије Корвина у историографском спису италијанског хуманисте*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (2013), 227–241.

Božanić, Snežana – Kisić, Milica, Rerum Ungaricum Decades, Decas IV, *kao izvor za proučavanje istorije srednjovekovne Ugarske u periodu od 1464. do 1465. godine*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси,

уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 163–176.

Božanić, Snežana, *Srpski velikaši u političkim i vojnim previranjima oko izbora Vladislava II za kralja Ugarske*, Истраживања 24 (2013), 151–165.

Бојић, Славољуб, *Да ли је кнез Лазар имао бомбарде – топове*, Расински анали 11 (2013), 51–59.

Бојовић, Драгиша, *Давид и Константин – српска рецепција предања о светим и великим царевима*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 387–397.

Brajović, Saša, *The Cult of the Virgin as The Focus of Sacral Topography of the City of Perast and the Bay of Kotor*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 1: Архитектура / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 1: Architecture, уредници Александар Кадијевић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 53–62.

Булић, Дејан, *Црква у Шумнику, нови поглед на датовање*, ИЧ 62 (2013), 47–78.

Васиљевић, Марија, *Помени предака у повељама Немањића и легитимизација власти*, Иницијал 1 (2013), 77–96.

Веселиновић, Андрија, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Хиландару о даривању 100 литара сребра годишње од рудника Ново Брдо*, ССА 12 (2013), 121–132.

Вујошевић, Жарко, *Архиљевичка хрисовуља цара Стефана Душана*, Иницијал 1 (2013), 241–254.

Вуковић, Тамара, *Писмо Дубровчана кнезу Павлу Раденовићу поводом олова које је држао у њиховом граду*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 37–44.

Вушковић, Марија, *На бојном пољу 28. јуна 1389. године*, Весник ВМ 40 (2013), 49–58.

Горгиев, Бранко, *Неке имплликације сусрета Фридриха I Барбаросе и Стефана Немање*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 481–490.

Деретић, Наташа, *Појавни облици корупције у средњовековној Србији*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 4 (2013), 203–215.

Дојчиновић, Данијел, *Зашто је Стефан Немања морао проћи јеретике?* Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 350–356.

Драгичевић, Павле, *Писмо кнеза Војислава Војиновића којим обнавља мир са Дубровником*, ССА 12 (2013), 91–100.

Драгичевић, Павле, *Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 45–63.

Драшковић, Марко, *Дефанзивно наоружање нордијских и других западних најамника у комнинској Византији*, ВИГ 2 (2013), 9–19.

Đekić, Đorđe, *Shvatanje porekla zakona i običaja u pisanim izvorima Srba u srednjem veku*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 845–856.

Ђокић, Небојша Д. – Думић, Оливера М., *Капија Поморавља у време Стефана Немање*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 329–372.

Живковић, Тибор, *De Conversione Croatorum et Serborum : изгубљени извор Константина Порфирогенита*, Београд : Завод за уџбенике, 2013, XIV, 164 стр.

Живојиновић, Драгић М., *Хоризма бугарског цара Јована Асена II Дубровнику*, Иницијал 1 (2013), 229–239.

Законик цара Стефана Душана, уводна студија и превод законика на савремени српски језик Ђорђе Бубало, 2. неизмењено изд., Света Гора : Манастир Хиландар ; Нови Сад : Православно удружење „Свети Сава", 2013, 214 стр.

Зарковић, Божидар В., *Велика Хоча и зачеци црквеног поседа у Метохији*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 131–148.

Zlatić-Ivković, Zorica, *Stefan Nemanja : 900 godina od rođenja : 1113-2013*, [prevod na ruski jezik Marina Vladimirovna Oks, prevod na engleski jezik Ljubomir Vasojević], Beograd : Grafoprint, 2013, 323 str.

Ивановић, Милош, *Писмо Дубровчана челнику Миљану*, ССА 12 (2013), 111–119.

Ивановић, Милош, *Света Гора као уточиште за властелу из српске деспотовине*, Наш траг 3–4 (2013), 358–369.

Ивановић, Милош, *Средњовековни властеоски поседи у крушевачком крају*, Жупски зборник 8 (2013), 7–22.

Ивановић, Милош, *Угрожавање црквених поседа од стране властеле у српској средњовековној држави*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 143–151.

Исаиловић, Невен – Фостиков, Александра, *Признаница херцега Петра Балше Косаче и његових посланика о пријему Конавоског дохотка од Дубровчана*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 131–147.

Јаковљевић, Биљана М., *Стефан Немања и бан Кулин*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник

Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 397–412.

Јакшић, Дејан, *Појашњење појмова из старих српских засебних летописа*, Споменица ИАС 12 (2013), 64–85.

Јанковић, Живорад, *Поводом хиротоније Светога Саве*, Саборност 7 (2013), 177–184.

Јањић, Драгана Ј., *Белешке о неким питањима владавине Светог Симеона Немање*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 233–246.

Јањић, Драгана, *Призренска епископија – историјско-канонски аспекти*, Баштина 34 (2013), 157–170.

Јечменица, Дејан, *Повеља цара Стефана Душана за Дубровчанина Мароја Гучетића*, ССА 12 (2013), 67–78.

Јовановић, Александар Д., *Опис и именовање Турака у Историји Георгија Акрополита*, Зборник МС за класичне науке 15 (2013), 189–208.

Јовановић, Гордана М., *Имена у Хомољу према турском Дефтеру из 1467. години*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 167–186.

Јовић, Павле, *Стефан Немања у записима црквених великодостојника XIX века*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 384–390.

Jordanov, Ivan, *Nish XI–XII C., According Byzantine Sigillography*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 443–456.

Јухас-Георгијевска, *Цар Константин у српској књижевности средњег века*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 371–385.

Kisić, Milica, *Antonio Bonfini – istoriograf Ugarskog kraljevstva*, Истраживања 24 (2013), 129–149.

Kisić, Milica – Božanić, Snežana, *Antonije Bonfini o prilikama u Ugarskom kraljevstvu 1465–1467. godine*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 177–198.

Kozlić, Spahija, *Milanski edikt i/li religijska tolerancija u svjetlu Laktancijeve kritike paganstva*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan

Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 883–889.

Копривица, Марија, *Структура становништва нишке области у XV и XVI веку*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 529–542.

Копривица, Марија, *Црквено венчање у средњовековној Србији*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 551–564.

Крстић, Александар, *Нови подаци о војводи Милошу Белмужевићу и његовој породици*, Иницијал 1 (2013), 161–185.

Крстић, Александар, *Писмо деспота Стефана Лазаревића својим угарским службеницима о правима павлинског Манастира Светог Лаврентија код Будима*, ССА 12 (2013), 133–143.

Kršljanin, Nina, *«О проклети христианскомь»: analiza člana 5. Dušanovog zakonika*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 309–322.

Kurtović, Esad, *Magarci u dubrovačkom zaleđu*, Inicijal 1 (2013), 137–159.

Љубисављевић, Сања Р. – Ђокић, Небојша Д., *Велики жупан Немања у старом руском хронографу*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 383–396.

Maksimović, Ljubomir, *Vizantijski uzori srpske državnosti i Sveti Sava*,– Zajed. stv. nasl.: Srednji vek i neofeudalizam, Letopis Matice srpske god. 189, knj. 491, sv. 6 (jun 2013), 807–814.

Maksimović, Ljubomir, *Ogledi o političkoj moći u Vizantiji : činioci i oslonci*, predgovor Bojana Krsmanović. – Beograd : Srpska književna zadruga, 2013, XXVIII, 504 str. : ilustr.

Максимовић, Миломир, *Срби и „Дуга војна" 1443/1444. године*, ВИГ 1 (2013), 45–70.

Максимовић, Миломир, *Стефан Немања у фрагментима средњовековног народног певања*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 377–383.

Манојловић, Марко, *Авраам српског народа – Свети Симеон Мироточиви (Стефан Немања)*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 368–376.

Манојловић Николић, Весна Р., *Прилоī ūроучавању средњовековне ūривреде у Србији: археолошки асūекūи*, Истраживања 24 (2013), 85–96.

Matija Vlastar, *Sintagma*, sa srpskoslovenskog jezika prevela T.[Tatjana] Subotin-Golubović, urednik Kosta Čavoški, Beograd : SANU, 2013, XXV, 435 str.

Milošević, Silvana, *Uzdizanje Srpske arhiepiskopije u rang patrijaršije u svetlu srpsko-bugarskih odnosa*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 923–929.

Миљковић, Ема, *Мехмед II Освајач и ūиūање верске ūолеранције у османској држави*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 645–654.

Митић, Милунка Љ., *Часни и живоūворни крсūˇ од Свеūе Горе ūреко Србије до Аусūрије*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 2013, 5–21.

Mitrović, Katarina, *Imenovanje episkopa i briga o disciplini sveštenstva – elementi crkvene politike Mletačke republike na području Zete i severne Albanije (1392–1571)*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 943–953.

Mitrović, Katarina, *Mlečani episkopi Kotora : 1420–1513*, Beograd : Magelan press, 2013, 363 str., [8] str. s tablama

Михаљчић, Раде, *Исправа којом Дубровчани краљу Остоји враћају земљу и кућу и ūримају īа за своī властелина*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 25–35.

Мишић, Синиша, *Заселци у средњовековној Србији*, БИГ 4 (2013), 39–49.

Мишић, Синиша, *Свеūи цар Конс*ūан*ūин у сūиском средњовековним житијима*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 583–591.

Mišić, Siniša, *Upotreba vode u higijeni čoveka srednjovekovne Srbije*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 33–44.

Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Сūефана Душана сūарцу Григорију*, ССА 12 (2013), 21–29.

Moutafov, Emmanuel, *Typology and Semantics of Cryptograms and Acrolexa in the Orthodox East in the Byzantine and Post-Byzantine Period*, Inicijal 1 (2013), 49–75.

Новаковић, Бојан, *Карūа као извор за ūоīлавља 29–36 сūиса* De administrando imperio, Иницијал 1 (2013), 33–48.

Nótari, Tamás, *Ugovorno pravo u Zborniku Lex Baiuvariorum*, Zbornik Pravnog fakulteta u Novom Sadu 1 (2013), 335–350.

Обрадовић, Милорад, *Нека питања српског средњовековног знамениословља*, Расински анали 11 (2013), 25–43.

Обрадовић, Милорад, *Нека питања српског средњовековног знамениословља*, Жупски зборник 8 (2013), 23–44.

Обрадовић, Милорад, *О култу Милоша Кобилића, још једном*, Расински анали 11 (2013), 45–49.

Обрадовић, Милорад, *Фрагменти о Косовској бици*, Расински анали 11 (2013), 9–24.

Озимић, Небојша Љ., *Култ Константина Великог и Немањића*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 95–110.

Орлов-Вилимоновић, Лариса, *Алексије Комнин – нови Константин? Један осврт на Алексијаду Ане Комнин*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 441–458.

Pezelj, Vilma – Štambuk Šunjić, Marija, *Pravni značaj bratovština srednjovekovnih dalmatinskih gradova s osvrtom na splitske bratovštine*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 59–84.

Пекић, Радмило, *Лоренцо Минијати – тајни агент у Дубровнику (1542–1567): према подацима из Дубровачког архива*, Иницијал 1 (2013), 187–203.

Пекић, Радмило Б., *Пословање и завјештање Братослава Предојевића, трговца у Приштини и Новом Брду*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 149–162.

Пекић, Радмило, *Тестамент сукнара Братута Градојевића из Требиња*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 119–129.

Petković, Vesna, *Serbian Medieval Cultural Heritage*, contributor Sava Peić ; [photographs Dragan Bosnić ... [et al.]], Belgrade : Dereta, 2013,123 str.

Петровић, Владимир, *Култ владара светитеља као темељ српске средњовековне државности*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 173–177.

Петровић, Радмило Д., *Српске владарске инсигније од X–XI века (Крстови и круне)*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 23–40.

Половина, Наташа, *Топос Божје милости у српским повељама 14. века*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2013), 173–181.

Поповић, Мирослав М., *О датовању и интерпретацији писма заклетве краљице Јелене дубровачком архиепископу, кнезу и општини*, Теолошки погледи 3 (2013), 915–922.

Поповић, Мирослав М., *Српска краљица Јелена и Католичка црква (око 1250–1303) – наслеђе Немањине политике*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 291–318.

Порчић, Небојша, *Два писма Дубровачке општине војводи Сандаљу поводом његовог депозита и одласка у Босну на станак*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 81–88.

Porčić, Nebojša, *Peace Negotiations between Serbia an Dubrovnik in 1301–1302 – A Case Study in Medieval Diplomacy*, Inicijal 1 (2013), 115–135.

Prozorov, Vadim, *The tenth century councils in Split and the problem of reliability of their acts*, Crkvene studije 10 (20139, 275–287.

Равић, Ивана, *Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима*, ССА 12 (2013), 9–19.

Радић, Радивој, *Да ли је Константин Михаиловић из Островице знао да је «Константинова даровница» фалсификат?* Истраживања 24 (2013), 119–127.

Радић, Радивој, *Године прекретнице у историји Византије XIV века*, Наша прошлост 14 (2013), 77–85.

Радић, Радивој, *Константин о Константину (Константин Велики у списи Константина Михаиловића из Островице)*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 623–629.

Радић, Радивој (интервјуисана особа), Половина, Наташа (особа која интервјуише), *Византијски пламен и његови одсјаји у српској историји*, Летопис Матице српске, ИССН 0025–5939, нов. 2013, књ. 492, св. 5, 719–730.

Радић, Радивој, *Црно столеће : време Јована V Палеолога : (1332–1391)*, (Библиотека Јазон, књ. 33), Београд: Завод за уџбенике, 2013. XXIX, 559 стр.

Радић, Радован, *Велики црквени раскол и његове последице на Балканском полуострву – XI вијек у Зети – улога српских владара у оснивању Барске архиепископије*, Саборност 7 (2013), 159–176.

Ранковић, Зоран А. – Сајловић, Мирко С., *Белешке о Стефану Немањи у историографским изворима рукописне збирке Библиотеке Српске патријаршије у Београду*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 195–215.

Regan, Krešimir, «*Božje utvrde*» *Kraljevine Slavonije*, Inicijal 1 (2013), 97–114.

Ређеп, Јелка, *Турски извори о убиству Јакуба Челебије на Косову 1389*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 89–96.

Репајић, Милена, *Константин Велики у историјским делима Михаила Псела*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 459–471.

Рокаи, Мелина, *Протестна повеља Будимског капитола којом Елизабета Силађи забрањује планирано отуђивање поседа породице Хуњади-Силађи*, ССА 12 (2013), 145–156.

Rokai, Petar, *Dodela duhovnih milosti i crkvenih «beneficija» licima i ustanovama u naseljima sa tla Vojvodine i Srbije u vreme pontifikata Martina V (1418–1431)*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 127–147.

Рудић, Срђан, *Балшићи и Дубровник: прилог познавању правних односа*, ИЧ 62 (2013), 35–46.

Рудић, Срђан, *Потврде браће Драгишић да су подигли свој део од поклада Сандаља Хранића*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 103–117.

Рудић, Срђан – Тодоровић, Јелена, *Тестамент Кларе, супруге војводе Петра Павловића*, Зборник МС за историју 88 (2013), 93–100.

Савић, Виктор, *Имена Константинова града у српским средњовековним ћириличким изворима*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 305–322.

Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко писмо Радичу Санковићу*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 9–15.

Смиљанић, Аранђел, *Дубровачко писмо херцегу Хрвоју Вукчићу Хрватинићу*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 17–22.

Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности / IV Научни скуп, Деспотовац-Манасија, 25–26. август 2012 [у оквиру] Дани српског духовног преображења, XX, редакција Гордана Јовановић, Злата Бојовић и Рада Стијовић, главни уредник Гордана Јовановић, Деспотовац : Народна библиотека „Ресавска школа", 2013, 285 стр.

Станковић, Владан Д., *Стефан Немања и Римска црква*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 391–395.

Стародубцев, Татјана, *Прилози проучавању цркава и манастира осниваних или обнављаних у области Бранковића од 1371. до 1455. године*, 1. део, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 39–66.

Stjepanović, Stanka, *Značaj Sarajevskog prepisa Zakonopravila Svetoga Save*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 209–220.

Стојковски, Борис, *Авгуштинци и доминиканци у средњовековном Срему*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 149–161.

Стојковски, Борис, *Дела античких аутора у библиотеци краља Матије Корвина*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 355–377.

Стојковски, Борис, *Житије Светоī цара Константина у јерменском синаксару Тер Израела*, Истраживања 24 (2013), 97–107.

Stojkovski, Boris, *Pravni položaj Crkve u Ugarskoj za vreme Stefana I*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 931–941.

Стојковски, Борис, *Ниш у византијско-уīарским односима у XI и XII веку*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 431–442.

Стојковски, Борис, *Стефан Немања и Уīарска*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 333–340.

Subotin-Golubović, Tatjana, *Praznovanje sv. Konstantina i Jelene u srednjovekovnoj Srbiji : (prema srpskim minejima XIII i XIV veka)*, Arheografski prilozi 35 (2013), 21–47.

Subotin – Golubović, Tatjana, *Srpskoslovenski tekst Sintagme i njegovo prevođenje na savremeni srpski jezik*, u: Matija Vlastar, *Sintagma*, sa srpskoslovenskog jezika prevela T.[Tatjana] Subotin-Golubović ; urednik Kosta Čavoški, Beograd : SANU, 2013, VII–XXV.

The World of the Slavs : Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), Tibor Živković ... [et al.] ; editor in chief Srđan Rudić ; [translation Bojana Radovanović], Belgrade : The Institute of History, 2013, 467 str.

Узелац, Александар, *Почеци Ноīајеве власти у Западнoј стеūи и на доњем Дунаву (с. 1267–1273)*, ИЧ 62 (2013), 11–34.

Узелац, Александар – Радовановић, Бојана, *Црквена и световна ūолитика краља Милуūина ūрема западнim силама ūочеūком XIV века – неколико нових запажања*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни

научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 593–608.

Узелац, Александар, *Србија и мамелучки Египат током XIII и XIV века*, BIG 4 (2013), 23–37.

Фостиков, Александра, *Акт монахиње Јевгеније о разрешењу рачуна Марина Лебровића 1402, мај 23, Ново Брдо*, Мешовита грађа 34 (2013), 15–24.

Фостиков, Александра, *Акт о разрешењу рачуна Марина Лебровића*, ССА 12 (2013), 101–110.

Фостиков, Александра, *Занатство средњовековне Србије у светлости три повеље из XIV века*, BIG 4 (2013), 51–69.

Фостиков, Александра – Исаиловић, Невен, *Два писма босанског краља Твртка II Твртковића Дубровчанима*, Грађа о прошлости Босне 6 (2013), 89–102.

Фостиков, Александра – Исаиловић, Невен, *Дубровачко писмо госпођи Јевгенији (књегињи Милици) о дуговима Ђерђаша и Новака Мађедона 1399, март 5. (пре)*, Мешовита грађа 34 (2013), 7–14.

Фотић, Ана, *Дворови Стефана Немање*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 341–349.

Харди, Ђура, *Петроварадин – «престоница» једног Анжујца*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 243–279.

Харди, Ђура, *Хронологија једног похода палатина Виљема Другета*, Истраживања 24 (2013), 109–118.

Цуњак, Млађан С., *Градови Ждрело и Градац Рибарски*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 115–141.

Цуњак, Млађан С., *Обриси «Немањиног крста» пре Немање*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 155–194.

Цуњак, Млађан С., *Сегединский мир 1444*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 89–106.

Чаировић, Ивица, *Константиново преобраћење као парадигма описа преобраћења англо-саксонских краљева у 7. веку*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 69–77.

Чемере, Золтан, *Средњовековни копнени и речни саобраћај у западном (потиском) делу Баната у светлу писаних и материјалних трагова*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 225–242.

Чешмеджиев, Димо, *Идеята за Константин I Велики през Второто българско царство*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 485–495.

Чернова Александровна, Мария, *Хрисовул царя Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 12 (2013), 79–90.

16–18. ВЕК

Абрамовић, Владимир, *Један војнички дневник из времена аустријске опсаде Београда (1688)*, ВИГ 2 (2013), 237–252.

Абрамовић, Владимир, *Прилози биографији царског генерала грофа Одвијера, команданта Београда 1718–1722*, BIG 4 (2013), 91–99.

Амедоски, Драгана, *Касаба Крушевац 1584. године (фрагмент из Опширног пописа Крушевачког санџака)*, Мешовита грађа 34 (2013), 71–84.

Амедоски, Драгана – Кочак, Зулфије, *Расподела нузула у кадилуцима Румелије за османски поход на Угарску 1543. године*, ВИГ 1 (2013), 227–248.

Belča, Dušan, *Vršac i XVIII veku*, Vršac : Gradska biblioteka, 2013, 150 str.

Бојовић, Злата, *Константин Велики у Љетопису црковном Андрије Змајевића, у: Свети цар Константин и хришћанство*, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 411–424.

Buzbek, Auger Gislen de, *Pisma iz Turske*, prevod sa latinskog Dejan Acović, Loznica : Karpos, 2013, 225 str.

Васин, Дејана, *Турски походи 1521–1526. у делима Ђурђа Сремца*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 199–210.

Гавриловић, Владан, *Велика сеоба Срба као миграциони талас у време Великог бечког рата*, Истраживања 24 (2013), 167–177.

Гавриловић, Владан С. – Микавица, Дејан, *Друштвенополитички статус Срба у Хабзбуршкој монархији – од Леополдовских привилегија до Декларторије*, Зборник МС за друштвене науке 143 (2013), 267–275.

Гавриловић, Владан С. – Нинковић, Ненад Ђ., *Дипломатске мисије архимандрита и митрополита Василија Петровића у Млетачкој републици и Хабзбуршкој монархији*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (2013), 201–216.

Гарић Петровић, Гордана – Амедоски, Драгана, *Становништво и насеља нахије Петрус у 16. веку*, ИЧ 62 (2013), 117–137.

Гарић Петровић, Гордана, *Митрополитски намесници и придворни службеници у Сервијској епархији (1718–1739)*, Наша прошлост 14 (2013), 87–101.

Гарић Петровић, Гордана, *Попис становника Старог Бечеја из 1744. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 103–119.

Гарић Петровић, Гордана, *Урбаријална регулација Сент Томаша 1771. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 121–129.

Гергова, Иванка, *Ниш и Рилският манастир през XVIII и XIX векове*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 543–550.

Дабић, Војин С., *Војводство (властелинство) Подборје – привредне прилике (1702–1750)*, Зборник МС за историју 87 (2013), 7–34.

Dajč, Haris, *European States at the Porte during Critical Years of the French Revolution (1792–1794)*, BIG 4 (2013), 101–122.

Dajč, Haris – Vasiljević, Maja, *Status Jevreja u osmanskom i habzburškom Beogradu (XVII–XVIII vek): stranci, manjine ili saradnici*, Limes plus 2 (2013), 85–103.

Dimić, Žarko – Bošković, Đorđe, *Vojvodina pod turskom vlašću : 1521–1717*, Sremski Karlovci : Kairos, 2013, 165 str.

Зборник радова Међународни научни скуп Доситеј Обрадовић у српској историји и култури, [Београд Манастир Крушедол, Нови Сад], 13–15 октобар 2011, [организатори] Задужбина „Доситеј Обрадовић", Матица српска, САНУ, уредник Душан Иванић. – Београд : Задужбина „Доситеј Обрадовић", 2013, 866 стр.

Илић, Јелена, *'Црква звана манастир' Дејановац и питање школовања православне деце у Градишкој регименти половином 18. века*, Зборник МС за историју 88 (2013), 25–45.

Јаковљевић, Александар – Исаиловић, Невен, *Попис нахије Косово из 1574. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 25–70.

Јаковљевић, Александар – Исаиловић, Невен, *Попис нахије Петрово поље из 1574. године*, Иницијал 1 (2013), 255–290.

Катић, Велибор, *Поткосмајска села Блашка и Губертица*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 107–123.

Катић, Срђан, *Закупи рудника и хасова Жежне из 1585/6. и 1591/2. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 85–102.

Катић, Срђан – Поповић, Бојан, *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, ИЧ 62 (2013), 79–115.

Kitromilides, Pachalis M., *Dositej Obradović and the Greek Enlightment*, Balcanica 44 (2013), 201–207.

Коцић, Марија, *Али-паша Јањински у списима Карла Аурелија Видмана (1794–1797)*, Истраживања 24 (2013), 205–221.

Kocić, Marija, *Diplomate u ranomodernom Beogradu: dolazak novih stranaca*, Limes plus 2 (2013), 69–83.

Kocić, Marija, *Venecija i hajduci u doba Morejskog rata*, Beograd : HESPERIAedu : Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2013, 450 str.

Kocić, Marija, *Vuk Mandušić u venecijanskoj istoriografiji XVII veka*, BIG 4 (2013), 71–89.

Коцић, Марија, *Колебања у односима Порте и Европе од „Једренског догађаја" (1703) до успоставе владавине Ахмеда III (1706)*, ВИГ 2 (2013), 20–40.

Kocić, Marija, Dajč, Haris E., *Kuga u ranomodernom Beogradu : uzroci, strahovi i posledice*, u: [Knjiga saopštenja], Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture: NBI Istraživački centar za društvene nauke i umetnosti, 2013, 19–20.

Коцић, Марија, *Трећман дубровачких поклисара на Порти крајем везирата Фазил Ахмед-паше Ћуприлића (1675–1676)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (2013), 217–226.

Кучинска, Мажжана, *Християнский идеал императора Константина в программе обновления Православной церкви в Польско-Литовском государстве*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 523–534.

Марковић, Биљана, *Сведочење у судском доказном поступку према млађим рукописима законодавства цара Стефана Душана*, ИЧ 62 (2013), 139–159.

Miljković -Bojanić, Ema, *Na raskršću epoha : studije iz istorije srpskog naroda pod osmanskom vlašću,* Niš : Filozofski fakultet, 2013, 196 str. :

Москва – Србија, Београд – Русија = Москва – Сербия, Белград – Россия : документа и материјали = сборник документов и материалов. Том 1 = Т. 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век = Общественно-политические связи XVI–XVIII вв., приређивачи, составители Светлана Долгова ... [и др.], 2. изд., Београд : Архив Србије ; Москва : Главное архивное управление города Москвы : Федеральное архивное агентство : Российский государственный архив древних актов, 2013, 667 стр.

Нинковић, Ненад, *Исаија Антоновић епископ арадски и митрополит карловачки (1731–1749)*, Истраживања 24 (2013), 179–203.

Нинковић, Ненад, *Пастирске посланице карловачких митрополита од 1749. до 1790. г. као пример беседе код Срба*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 297–308.

Пилиповић, Радован, *Српска православна црква и јужнословенска реформација у XVI веку*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 396–403.

Радусиновић, Милорад П., *Стефан Немања и Свети Сава у Посланици руског цара Ивана Грозног 1573. години*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 373–381.

Ранковић, Зоран, *Слово Јевтимија Трновског о цару Константину у једном српском зборнику*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 363–370.

Рокаи, Мелина, *«Константин и Крисп» – школска драма суботичке гимназије у XVIII веку*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 425–429.

Samardžija, Zdenko, *Habzburško vojno zdravstvo u Slavoniji i Srijemu do ukidanja Vojne krajine*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 95–119.

Samardžić, Nikola – Abramović, Vladimir, *Švajcarac u Beogradu: Nikola Doksat de Morez*, Limes plus 2 (2013), 41–50.

Самарџић, Никола, *Источни јадрански свет у систему функција Млетачке републике*, у: Коцић, Марија, *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, Београд : HESPERIAedu : Научно друштво за историју здравствене културе, 2013, 7–17.

Samardžič, Nikola, *Kafa u ranoj zapadnoevropskoj istoriji telesnog i društvenog zdravlja*, u: Mirković, Aleksandar, *Uloga kafe u konstruisanju nacionalnog identiteta Engleske*, prevela sa engleskog Slađana Mirković, Beograd : Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2013, 7–19.

Симић, Владимир, *Културно памћење и политичка идеја: стратегије меморисања српских привилегија у XVIII веку*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 2: Уметност – Баштина / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 2: Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 24–38.

SRBI u Beloj Krajini : Vrlinići, Radojčići i Kordići bili su prvi naseljenici 1593, Miran Komac ... [i dr.], [prevodilac Aleksandra Kuhar], Niš : Studentski kulturni centar : Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 2013, 112 str.

Стоилова, Тамара, *„Славено-сербскија вједомости" о Османској империји током 1793*, Српске студије 4 (2013), 27–38.

Танић, Дејан, *Руско царство и Српска православна црква : (1557–1766)*, Ниш : Друштво српско-руског пријатељства „Наисус", 2013, 341 стр.

Тодић, Бранислав, *Манастир Убожац*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 67–88.

Todorović, Jelena, *Isusovci u Beogradu 1580–1632. godine: u misiji verskog obrazovanja*, Limes plus 2 (2013), 105–114.

Точанац Радовић, Исидора, *Бачка епархија у другој половини XVIII века – реформисање мреже парохија*, Зборник МС за историју 87 (2013), 87–108.

Точанац Радовић, Исидора, *Парохије и свештенство Горњокарловачке епархије 1772. године: II – Банска крајина*, Мешовита грађа 34 (2013), 131–147.

Фејеш, Иштван, *Constitutio Criminalis Theresiana – corpus delicti*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 163–186.

Фејеш, Иштван, *Ток кривичног поступка према Законику Constitutio Criminalis Theresiana*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 3 (2013), 173–194.

Škrijelj, Redžep, *Dva vakufska dokumenta o Novom Pazaru*, НЗ 36 (2013), 121–129.

Шулетић, Небојша С., *Пореске обавезе 'Пећке патријаршије' у време патријарха Калиника I (1691–1710)*, Зборник МС за историју 88 (2013), 7–23.

19. ВЕК И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

Алексеева, Мария, *Семейно-политический конфликт в Сербии в последней трети XIX века по материалам русской дореволюционной периодики*, ИЧ 62 (2013), 387–403.

Akhund, Nadine, *An Unexpected Outcome of the Balcan Wars: the Carnegie Report of 1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 293–307.

Анисимов, Максим Ю., *Сербия в Первой Балканской войне в донесениях русских дипломатов*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 57–71.

Антић, Дејан Д., *Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 485–500.

Антић, Чедомир, *Кнежевина Србија у аустралијској јавности*, ИЧ 62 (2013), 193–228.

Арсић, Ирена П., *Јастребов у Дубровнику*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 75–86.

Атанасов, Дмитър, *Националната територия и националният проект*: България и Сърбия (1878–1912), у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 87–105.

Атлагић, Марко П. – Елезовић, Далибор М., *Србија у записима Кира Петрова*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 101–109.

Balta, Ivan I., *Dogadjanja u Slavoniji i gradu Osijeku prije, za i poslije balkanskih ratova*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 501–516.

Бањанин, Љиљана, *Италијански дневник Јелисавете Трифковић*, Прилози за КЈИФ 79 (2013), 197–212.

Батаковић, Душан Т., *Стара Србија (Косовски вилајет) у српској дипломатији (1878–1912)*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 173–192.

Bataković, Dušan T., *Storm over Serbia: the rivalry between civilian and military authorities (1911–1914)*, Balcanica 44 (2013), 307–356.

Бјелајац, Миле, *Инструментализација инструментализације – упорно оживљавање пропагандне интерпретације о добрима и лошима на Балкану непосредно после балканских ратова*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 183–203.

Бјелајац, Миле, *Провоцирање «хуманитарне интервенције» против Србије 1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 311–331.

Блажић, Јована – Иванова Владимировна, Јекатерина, *Преписка митрополита Михаила и грофице А. Д. Блудове о догађајима у Србији 1868. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 193–218.

Божић, Софија, *Македонија као спорно питање између Српске краљевске академије и Бугарске академије наука 1913. године*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 381–391.

Bokarev, Marija, *Pisma prijatelja Stevanu Krenu : (s kraja XIX i na početku XX veka)*, Čačak : Međuopštinski istorijski arhiv, 2013, 126 str.

Bujuklić, Žika, *Doctrinal reception of European (Roman) law tradition in post-Ottoman Serbia*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu 3 (2013), 101–118.

Bujuklić, Žika, *Formiranje pravne terminologije kod Srba u XIX veku*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 135–137.

Vasiljević, Rodoljub, *Ali-Riza Paša: poslednji turski komandant Beogradske tvrđave*, Limes plus 2 (2013), 51–58.

Васин, Горан, *Нестанак и смрт патријарха Лукијана Богдановића у пречанској политичкој јавности*, Српске студије 4 (2013), 285–302.

Васин, Горан, *Никанор Грујић – беседник, научник, просветитељ*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 138–146.

Васин, Горан, *Пречанска политика, кнез Никола и Херцеговачки устанак 1882. године*, Истраживања 24 (2013), 327–348.

Vesić, Ivana, *Davorin Jenko «naš stranac» u kulturnom životu Beograda (1865–1914): kontradiktornosti etničkog koncepta nacionalnog identiteta*, Limes plus 2 (2013), 175–195.

Видосављевић, Мирослав А., *Рад Призренске богословије у првим годинама ослобођења (1912–1915)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 93–105.

Вишњаков, Јарослав В., *Балкански ратови и унутрашњи развој Србије*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 219–234.

Војиновић, Станиша, *Владислав Чикош Стојадиновић (1806–1844)*, Споменица ИАС 12 (2013), 35–63.

Вукашиновић, Рајко П., *Лука Лаков Вукаловић : живот – судбина – вријеме : монографија*, Београд : Р. Вукашиновић, 2013, 514 стр.

Vuletić, Aleksandra – Mijailović, Jasna, *Između posela i balova : život u Srbiji u 19. veku*, 2. izd., Beograd : Zavod za udžbenike, 2013, 142 str.

Вулићевић, Небојша, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, Српске студије 4 (2013), 209–230.

Вучетић, Биљана, *Американци о Србији у балканским ратовима*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 263–275.

Vučković, Vladimir, *Đulhanski hatišerif (1839) i njegova primena u Niškom sandžaku*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić,

Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 515–527.

Гавриловић, Владан, *Извештај Ђорђа Натошевића, директора Српске православне велике гимназије*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 169–177.

Гарић Петровић, Гордана, *Пољопривреда у областима ослобођеним 1912. и 1913. године према писању* Тежака *и* Земљорадничке задруге, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 429–450.

Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту : 1884–1914, приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Јелица Рељић, [превео на италијански Славољуб Матић] = *Consolato generale Delregno di Serbia a Trieste : 1884–1914,* redazione di Miroslav Perišić, Svetozar Rajak, Jelica Reljić ; [tradotto in italiano Slavoljub Matić], 2. изд., Београд : Архив Србије = Belgrado : Archivio della Serbia, 2013, 631 стр. ; 24 cm :

Гергова, Иванка, *Нишки митрополити почитани као светитци в България*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 551–554.

Гулић, Милан, *Одјек балканских ратова у Далмацији*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 353–377.

Dajč, Haris E., *Beogradski Jevreji : 1806–1878*, u: Knjiga saopštenja sa Naučne konferencije Stranci u Beogradu XVIII i XIX veka, održane 15–16. oktobar 2012. u Beogradu, Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture: Istraživački centar za društvene nauke i umetnosti, 2013, str. 17.

Dajč, Haris, *Sava Slope: its Urban and Historical Development 1867–1914*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 1: Архитектура / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 1: Architecture, уредници Александар Кадијевић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 147–159.

Делић, Нино, *Православно становништво Далмације према пописима Српске православне цркве (1835–1850)*, Зборник МС за историју 87 (2013), 109–128.

Денда, Далибор, *Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Мил-

кић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 125–158.

Denton, William, *Srbija i Srbi*, priredio Ljubodrag P. Ristić, prevela Mirjana Nikolajević, Beograd : Službeni glasnik, 2013, 237 str.

Dragotić, Dragana, *Boljevac u Timočkoj buni : zaboravljeni ustanici*, Boljevac : Kulturno-obrazovni centar, 2013, 44 str.

Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Прилог историји манастира Љубостиње*, Гласник СПЦ бр. 3/март 2013, 104 – 122.

Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Борбе српских устаника са османлијама на Дрини и у Рашкој области 1807. године*, Весник ВМ 40 (2013), 59–78.

Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Манастири као барутане за прве владе кнеза Милоша*, Каленић бр. 1 (2013), 37.

Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, ПРИЛОГ ИСТОРИЈЕ ЦРКВЕ У СТОЈНИКУ, Каленић бр. 5 (2013), 37 – 39.

Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *ЦРКВА СВЕТИХ КОНСТАНТИНА И ЈЕЛЕНЕ У СЕЛУ ВЛАШКА*, Каленић бр. 3 (2013), 28 – 30.

Ђокић, Небојша, *Стара Баточинска црква из 1837. године*, Каленић бр. 1 (2013), 28 – 29.

Ђокић, Небојша – Стевић, Миломир, *Прилог историји Кожетинске цркве*, Гласник СПЦ бр. 9/септембар 2013, 327 – 331.

Ђокић, Небојша, *Храм Рођења Пресвете Богородице у Ивковачком Прњавору*, Каленић 4 (2013), 32 – 37

Ђукић, Слободан, *Војна доктрина српске војске у балканским ратовима 1912/1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 193–218.

Ђере, Золтан, *Бачка варошка насеља према Земаљском пореском попису из 1828. године*, Истраживања 24 (2013), 247—266.

Ђукић, Слободан, *Настанак и развој војне литературе у Србији 1850–1912. године*, ВИГ 2 (2013), 41–68.

Женарју, Ивана, *Изградња и опремање Цркве Свете Саве у Косовској Митровици (1896–1913)*, Баштина 34 (2013), 393–417.

Женарју, Ивана, *Улога Одбора госпођа «Књагиња Љубица» у одржавању живота Цркве на Косову и Метохији*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 169–196.

Зарковић, Весна, *Борба Вилијама Дентона за побољшање положаја хришћана на Балкану и у Османском царству почетком друге половине XIX века*, Баштина 34 (2013), 189–211.

Зарковић, Весна, *Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века*, Баштина 34 (2013), 135–152.

Здравковић, Слађана, *Две полемике о Кумановској бици*, ЛЗ 53 (2013), 170–181.

Зорић, Мирјана, *Српски војни санитет у балканским ратовима 1912–1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 159–191.

Јагодић, Милош, *Административна подела нових крајева Србије : 1912–1914*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 141–167.

Јагодић, Милош, *Белешка Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу од 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 337–342.

Јагодић, Милош, *Библиотека Лицеја 1846. године*, Зборник МС за историју 88 (2013), 101–140.

Јагодић, Милош, *Нови крајеви Србије : (1912–1915)*, Београд: Филозофски факултет, Београд, 2013, 601 стр.

Јашовић, Предраг – Петковић, Ђорђе, *Неколико архивских докумената Основне школе бачинске из 1904. године*, Расински анали 11 (2013), 215–234.

Jeremić, Sava I., *Meae Memoriae = Moje uspomene : iz rata 1912. i 1913. god.*, [priredili Miloš Jeremić, Tomislav Stevanović, Dobrivoje Stanojević], Smederevo : Istorijski arhiv, 2013, XVI, 248 str.

Јерић, Кристиан, *Демографска кретања и развој привреде у Сомбору у другој половини 19. века (1867–1890)*, Српске студије 4 (2013), 149–175.

Јерић, Кристиан, *Историја Сомбора у првој деценији после Аустро-угарске нагодбе*, Споменица ИАС 12 (2013), 86–109.

Кољанин, Драгица, *Настава и уџбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913)*, Истраживања 24 (2013), 359–372.

Krasić, Bogić, *Vojska okruga užičkog u oslobodilačkim ratovima 1804–1918*, Užice : Narodni muzej, 2013, 139 str.

Кристиан, Јерић, *Национална држава у делима Густава Бекшича*, Споменица ИАС 12 (2013), 181–187.

Кркљуш, Љубомирка, *Средишњи органи власти у Српској Војводовини 1848–1849*, Нови Сад : Матица српска, 2013, 424 стр.

Јовановић, Катарина, *Поглед из Букурешта: Карол I Хоенцолерн о Милану Обреновићу и Србији*, ИЧ 62 (2013), 277–307.

Јоксимовић, Велиша, *Књижевни и културно-просветни рад Мојсеја Живојновића у Пожаревцу*, Записи 2 (2013), 131–137.

Younis, Hana, *Novi Pazar na mapi sarajevskih trgovaca 1850–1867. g., s posebnim osvrtom na prepisku Ibrahimage Handžije, novopazarskog trgovca, i Gavre Jelića, sarajevskog trgovca*, НЗ 36 (2013), 49–64.

Kazimirović, Vasa, *Crna ruka : ličnosti i događaji u Srbiji od [Majskog] prevrata 1903. do Solunskog procesa 1917. godine*, Novi Sad : Prometej, 2013, 806 str.

Калинић, Војин, *Прота Ђорђе Николајевић у Задру*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка

истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 440–450.

Karageorgoudis, Emmanuel, *The Ecclesiastical Policy of Constantine the Great in the Literature of the Patriarchal Synodical Tome (1850)*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 51–61.

Каровић, Гордана П., *Бокељи и ѿловидба на рекама у Кнежевини и Краљевини Србији*, Весник ВМ 40 (2013), 295–306.

Ковачевић, Душко М., *Дипломатија царске Русије у време стварања Балканскоī савеза и Првоī балканскоī рата (1911–1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 107–116.

Ковић, Милош, *Србија у борби за опстанак, 1903–1914*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 145–157.

Колаковић, Александра, *Француски интелектуалци и балкански ратови (1912–1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 413–428.

Kostić, Miomira – Dimovski, Darko, *Krivična dela ubistva u srpskim pravnim spomenicima*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 153–165.

Кострикова, Елена Г., *Первая Балканская война и российское общество. Коресподенты русских газет на театре военных действий*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 473–484.

Krestić, Vasilije, *Srbi u Ugarskoj : 1790–1918*, Novi Sad : Matica srpska, 2013, 533 str.

Крестић, Петар, *Тестамент Милана Ђ. Милићевића*, Зборник МС за историју 87 (2013), 129–135.

Крстић Мистрицеловић, Ивана, *Прикључење делова Херцеговачко-захумске и Сарајевске Митрополије Рашко-ѿризренској Митрополији 1894. године*, Записи 2 (2013), 138–150.

Куалузов, Маша, *Положај жене у црногорском брачном ѿраву XIX века*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 4 (2013), 229–238.

Куалузов, Маша, *Пройиси о йородичној задрузи донеши након сшуйања на снаїу Срйскоїа їрађанскоїа законика 1844. їодине*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2013), 259–269.

Лајбеншпергер, Ненад, *«Поносни оклойници» у сйомен-косшурници на Зебрњаку*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 409–423.

Леовац, Данко, *Извешшај барона Ливена о Србији (1840*), Српске студије 4 (2013), 323–335.

Лопичић, Ђорђе Н., *Крайи йреїлед конзуларних односа Србије 1804–1918,* у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 89–102.

Љубисављевић, Сања Р. – Ђокић, Небојша Д., *Йойис свешшеника мирскоїа и монашкоїа реда у окружју беоїрадском 1836. и 1841. їодине*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 261–289.

Љубисављевић, Сања – Ђокић, Небојша, *Прилоїі исшорији Цркве йодїорске Свешших Айосшола Пешра и Павла*, Расински анали 11 (2013), 123–128.

Lukić, Nenad, *Narodna skupština u Pećanima 1805. godine*, Beograd : Gradska opština Čukarica : Udruženje građana „Naša Umka", 2013, 45 str.

Љушић, Радош, *Димишрије Давидовић : (1789–1938) : оријенйални новинар, евройски йолишичар*, (Библиотека Саборник). 2. изд. Београд: Службени гласник, 2013. 182 стр., [18] стр. с таблама.

Љушић, Радош, *Кнеїиња Љубица*, Београд: Завод за уџбенике, 2013, 243 стр.

Malinowski, Andrzej J., *Operation of the Serbian Army During the First Balcan War (October-November 1912 in the Polish Daily Press Based on the Newspaper «Czas»*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 463–472.

Marijan, Vlado St., *Povratak grofa od Takova : prilog istoriji parlamentarizma u Srbiji*, Beograd : Službeni glasnik, 2013, 460 str.

Marinković, Mirjana O., *Omer Sejfetin i Balkan*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 451–461.

Marinković, Radovan M. – Marinković, Zoran, *Goračićka buna 1893. godine : [monografija]*, Guča : Biblioteka Opštine Lučani, 2013, 142 str.

Marinković, Radovan M. – Todorović, Mladomir, *Veliki predsednik male varoši : povest o Veselinu I. Milikiću (1859–1914) : [monografija]*, Čačak : Međuopštinski istorijski arhiv, 2013, 144 str.

Маричић, Душанка И., *Официрске дипломе ђенерала Јована Мишковића*, Весник ВМ 40 (2013), 279–286.

Марковић, Живота, *Ужичани и покушај повратка кнеза Милоша на престо 1840. године*, Историјска баштина 22 (2013), 43–54.

Марковић, Ратко, *Понос српске уставности – 125 година од доношења Устава Краљевине Србије од 1888*, Анали Правног факултета у Београду 2 (2013), 315–319.

Марковић, Саша С., *Портрет српског војника у ратним дописима за Србе из Војводине 1912*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2013), 389–410.

Markovich, Slobodan G., *Patterns of national identity development among the Balcan orthodox Christians during the nineteenth century*, Balcanica 44 (2013), 209–254.

Марковић, Слободан Г., *Порекло и домети* Савета *кнеза Чарториског*, Плана *Франтишека Заха и Зах-Гарашанинової* Начертанија, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 103–137.

Марковић, Томислав, *Прослава 1600 година Миланског едикта у Србији*, Српске студије 4 (2013), 267–284.

Мијатовић, Иван – Ђокић, Небојша, *Први покушаји набавке брзометних топова у Србији*, Весник ВМ 40 (2013), 161–187.

Мијатовић, Иван, *Први балкански рат – српски ратни и оперативни план*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 205–220.

Микавица, Дејан, *Безнадежни савез. Српско-хрватски односи и војвођанско питање 1848–1868 (2)*, Истраживања 24 (2013), 285–310.

Микавица, Дејан С., *Први балкански рат у политици српских либерала у Јужној Угарској*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 357–369.

Милановић, Јасмина, *Главна контрола (1860–1914)*, Српске студије 4 (2013), 119–147.

Милановић, Јасмина, *Стара Србија у Успоменама Делфе Иванић*, ЛЗ 53 (2013), 78–87.

Милићевић, Милић Ј., *Четничка акција непосредно пре објаве и током првих дана Српско-турског рата 1912. године*, у: Први балкански рат 1912/1913.

године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 221–234.

Миљковић, Ема Љ., *Крај «најдужег века империје»: Османско царство уочи Првог балканског рата,* у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 23–30.

Миљковић-Катић, Бојана, *Сеоско професионално занатство Кнежевине Србије (1834–1866)*, ИЧ 62 (2013), 309–329.

Мирковић, Зоран, *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 1 (2013), 155–170.

Мирковић, Зоран, *Кајетан Миша и његово здање*, Анали Правног факултета у Београду 1 (2013), 336–341.

Мицић, Милан, *Историјско и митско у збирци песама «Ми чекамо цара» Владислава Петковића-Диса*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 449–458.

Младеновић, Божица, *Димитрије Димитријевић, ученик Призренске богословије*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 121–131.

Младеновић, Божица – Милићевић, Милић Ј., *Балкански ратови у српској илустрованој периодици*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 425–448.

Младеновић, Божица – Пешић, Мирослав, *Први балкански рат у мемоарима Павла Блажарића*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 287–299.

Мраовић, Маријана, *Архивска грађа Војног архива у Београду о балканским ратовима 1912–1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 459–467.

Надовеза, Бранко И., *Живан Живановић – историјска и друштвена мисао*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 393–424.

Недељковић, Славиша, *Иван Стефанович Јастребов, пријатељ и заштитник српског народа на Косову и Метохији*, Истраживања 24 (2013), 311–326.

Недељковић, Славиша, *Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870–1878)*, Српске студије 4 (2013), 61–72.

Недељковић, Славиша, *Призренска богословија и национални рад Србије на Косову и Метохији од 1871. до 1876. године*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 29–39.

Nedeljković, Slaviša, *Srpsko crkveno pitanje u Staroj Srbiji u 19. i početkom 20. veka*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 867–882.

Николић, Петар, *Наука о богослужењу у црквеним школама 19. века у Карловачкој митрополији,* Богословље 2 (2013), 269–289.

Новаков, Александра Ж., *Митрополити рашко-призренски – сведоци рада Призренске богословије у Османском царству*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 41–66.

Новаковић, Драган, *Решавање верског питања током Првог светског рата*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 13, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 132–138.

Опсеница, Драгослав, *Епископ Никодим Милаш између Далмације и Србије*, Прилози за КЈИФ 79 (2013), 179–195.

Özcan, Uğur, *Ottoman Prisoners of War and Their Repatriation Challenge in Balcan Wars*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 159–182.

Павић, Владимир А., *Жене пред судом у Београдској нахији 1828–1839*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 309–336.

Павловић, Ђорђе, *Устав Краљевине Србије из 1901. године*, Зборник МС за друштвене науке 144 (2013), 509–522.

Пајовић, Миливоје, *Доктор Куниберт и пуковник Хоџес*, Записи 2 (2013), 121–130.

Пал, Тибор, *Лајош Талоци (Thalloczy Lajos) о балканским ратовима (1912/1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 399–412.

Палавестра, Предраг, *Историја модерне српске књижевности : златно доба 1892–1918*, Београд : Службени гласник, 2013, 387 стр.

Paschalidou, Efpraxia S., *Hellenic Army's Preparation for the Balcan Wars. Applying the Joint Warfare Concept*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 31–49.

Paunović-Štermenski, Jelena, *Philip Hristic and Jovan Ristic – Two Brothers in Law in Serbian Statehood and Diplomacy*, BIG 4 (2013), 141–163.

Пауновић-Штерменски, Јелена, *Хенри Булвер и стање у Османском царству 1861. године*, Српске студије 4 (2013), 177–187.

Пејин, Јован М., *Одјек Првог балканског рата у кикиндским и новосадским календарима*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 301–312.

Pejić, Radmila, *Herbert Vivian: a British traveller in late nineteenth-century Serbia*, Balcanica 44 (2013), 255–283.

Peković, Mirko, *Jovan Mišković, Officer and Researcher*, Vesnik VM 40 (2013), 79–94.

Пераћ, Јелена, *Масовни медији као медији памћења: Конструкција колективне меморије на разгледницама у Србији почетком 20. века*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 2: Уметност – Баштина / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 2: Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 83–90.

Перић, Ђорђе, *Ректор и професор Призренске богословије Арсеније (Живко) Бранковић, знаменити појац и сарадник Стевана Мокрањца*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 159–168.

Перишић, Мирослав, *Оснивање Министарства спољних послова Србије 1811. године*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 61–67.

Перишић, Мирослав, *Трст – међународна осматрачница Краљевине* Србије, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 137–144.

Петковић, Владимир, *Грчке ратне операције у Првом балканском рату*, ЛЗ 53 (2013), 152–169.

Петров, Тодор, *Наоружање Бугарске армије у Првом балканском рату 1912/1913*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 67–75.

Петровић, Зорица, *Железничка пруга Младеновац-Аранђеловац. Прилог проучавању историје развоја железничког саобраћаја у Србији*, Шумадијски записи 7 (2013), 95–104.

Петровић, Ненад Ж., *Полемике око међународног ратног права у часопису Ратник крајем XIX века*, ВИГ 1 (2013), 181–199.

Pilipović, Radovan, *Beogradska mitropolija i srpski duhovni prostor : (1804–1918) : (katalog izložbe)*, Beograd : Arhiv Srpske pravoslavne crkve, 2013, 56 str.

Пилиповић, Радован, *О српском пребегу из Босне 1873. године : (необичан канонски пријем пре 140 година)*, Теолошки погледи 1 (2013), 227–236.

Попов, Чедомир, *Међународни положај, спољна политика и дипломатија Србије 1804–1878*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 27–60.

Поповић, Љубодраг, *Архивска грађа о балканским ратовима у Архиву Србије*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 313–323.

Поповић, Љубодраг, *Љубомир Ковачевић и Призренска богословија (1871–1914)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 87–92.

Поповић, Љубодраг, *Привреда и финансије Лесковца у 1912/13. години*, ЛЗ 53 (2013), 128–151.

Поповић, Љубодраг, *Српска црква у 1912/13. години (Кратак преглед Рашко-призренске епархије)*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 13, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 117–131.

Поповић, Мирослав М., *Неколико прилога о изградњи и опремању Суда Округа алексиначког 1846–1848*, Расински анали 11 (2013), 85–92.

Поповић, Мирослав М., *Прилог историји Тополивнице у Крагујевцу 1854–1855. године*, Весник ВМ 40 (2013), 307–311.

Поповић, Мирослав М., *Примирителни судови и њихов састав у космајском крају 1839. године*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 291–307.

Поповић, Мирослав М., *Пројекат Закона о адвокатима из 1854. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 173–192.

Поповић, Радомир Ј., *Идеал независности и нужност аутономије. Настанак српске нововековне државе 1788/1804–1833. године*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић,

Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 69–88.

Поповић, Радомир Ј., *Пројекат Уставa Србије Матије Бана из 1846. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 149–171.

Поповић, Радомир Ј., *Татомир Миловук*, Споменица ИАС 12 (2013), 13–34.

Potempa, Harald, *German Armed Forces and the Balkans – Lessons from Southeast Europe*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 237–251.

Prebilič, Vladimir – Torkar, Blaž, *The Balcan Wars as an Element of the Slovenian National Awakening*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 333–349.

Пршић, Милоје В., Ратник *у Првом балканском рату*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 275–286.

Пузовић, Предраг, *Помоћ цркве и свештенства нашој војсци и пострадалим породицама у Балканским ратовима 1912/1913. години*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 371–385.

Пузовић, Предраг, *Улоīа свештенства у балканским ратовима*, Богословље 1 (2013), 93–111.

Радовановић, Бориша, *Петровска скупштина у Крагујевцу 1848. години*, Расински анали 11 (2013), 61–84.

Радовановић, Радован – Ђокић, Небојша, *Министри унутрашњих дела Краљевине Србије за време владавине Милана и Александра Обреновића*, у: *Структура и функционисање полицијске орīанизације традиција, стање и перспективе* II, Криминалистичко полицијска академија Београд 2013, 19 – 42.

Радовановић, Радован М. – Николић, Весна Д., *Израда муниције у Србији пред почетак Првоī светскоī рата*, Весник ВМ 40 (2013), 329–334.

Радовић, Данијел, *Јован Ристић и либерали у Кнежевини Србији (1858–1868) – од супарника до предводника*, Српске студије 4 (2013), 189–207.

Радовић, Слободан, *Из Архивске збирке Васе Пелагића у Универзитетској библиотеци «Светозар Марковић» у Беоīраду*, Историјска баштина 22 (2013), 179–192.

Радоева, Снежана А., *Допринос Димитра Ризова заједничкој акцији на Балкану (1904–1912)*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења,

уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 17–30.

Радосављевић, Недељко В., *Аксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24 (2013), 267–284.

Радосављевић, Недељко В., *Симо Соколов и српска емиграција у Бугарској 1883–1886. (документи)*, Мешовита грађа 34 (2013), 233–267.

Radulović, Dejan M. – Radulović, Sofija, *Jovan Gavrilović: doprinos državno-pravnom i ekonomskom razvoju Srbije*, Limes plus 2 (2013), 149–173.

Радусиновић, Милорад П., *Мемоарски запис о Младеновцу уочи Првог балканског рата 1912. године*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 371–392.

Радусиновић, Милорад П., *Прилог историји хомољских кнезова у доба Карађорђа (1804–1813)*, у: Хомоље у миту и историји, уредник Миодраг Стојановић, Митолошки зборник 30, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 307–313.

Рајић, Сузана, *Велика Британија и градско питање 1866/67 – Борба за Београд*, BIG 4 (2013), 123–140.

Rajić, Suzana, *Država i crkva u Kraljevini Srbiji za vreme poslednjeg Obrenovića*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 781–797.

Рајић, Сузана, *Краљица Наталија и Русија – од развода до преверавања*, Српске студије 4 (2013), 231–252.

Рајић, Сузана, *Несуђени скуп Словена у Београду 1869. године*, ИЧ 62 (2013), 331–344.

Рајић, Сузана, *Прилог проучавању српског железничког питања*, Мешовита грађа 34 (2013), 269–278.

Ракић, Хранислав А., *Учешће бораца лесковачке Мораве и Бабичке горе у Првом балканском рату 1912, у саставу Другог пешадијског пука „Књаз Михаило"*, ЛЗ 53 (2013), 120–127.

Распоповић, Радослав, *Црна Гора на почетку Првог балканског рата према дневничким биљешкама руског војног аташеа у Црној Гори Н. М. Потапова*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 51–65.

Rastović, Aleksandar, *Britanska percepcija Beograda: modernizacija u XIX veku*, Limes plus 2 (2013), 27–39.

Растовић, Александар, *Британска политика према Србији у Првом балканском рату*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније

1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 73–86.

Растовић, Александар, *Британска штампа о успесима српске војске у Првом балканском рату*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 253–262.

Растовић, Александар, *Енглези о бунама у Кнежевини Србији 1842–1844. године*, ИЧ 62 (2013), 229–243.

Растовић, Александар, *Прогони професора Призренске богословије у извештајима енглеских конзула*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 67–73.

Ристић, Љубодраг П., *Архитектонско наслеђе у Србији XIX века (британски путописи о објектима споменичког значаја)*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 1: Архитектура / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 1: Architecture, уредници Александар Кадијевић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 91–110.

Roter Blagojević, Mirjana, *Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu*, Limes plus 2 (2013), 129–148.

Rubacha, Jaroslaw R., *The Bulgarian Army in the First Balcan War as Presented in the Polish Daily Press (on the Example of the Newspaper Czas)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 145–158.

Sahara, Tetsuya, *The Bulgaro-Ottoman Anti-Serbian Activities after the Balcan Wars, with Documents Recently Found at the Turkish Military Archive*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 393–406.

Sviračević, Miroslav, *The new territories of Serbia after the Balcan Wars of 1912–1913: the establishment of the first local authorities*, Balcanica 44 (2013), 285–306.

Слимовић, Салих М., *Улога комитског покрета у ослобођењу Рашке области (некадашњег Новопазарског санџака) 1912. године*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 387–397.

Симић, Мирјана, *Школство у Призрену од 1906. до 1907. године*, Баштина 34 (2013), 269–278.

Stamatović, Desanka – Obradović, Boško, *Milosav Zdravković : prvi čovek Resave : tragom predanja, zapisa i arhivske građe*, Svilajnac : Resavska biblioteka ; Despotovac : Narodna biblioteka „Resavska škola", 2013, 471 str.

Станковић, Урош, *Нацрт Законика о грађанском поступку Јована Хаџића (1845)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 495–513.

Станковић, Урош, *Цртице о примени и изменама Уредбе о шумама (1857)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 4 (2013), 405–415.

Станојевић, Саша Д., *Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н.Г. Хартвига*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 183–193.

Станојловић, Нинослав, *Велимир Илић (1876–1899), биографска цртица*, Расински анали 11 (2013), 261–263.

Стевановић, Зоран, *Процес организације власти у Војводству Србија и Тамишки Банат*, Споменица ИАС 12 (2013), 110–140.

Стевић, Миломир М. – Ђокић, Небојша Д., *„Списак црквиј находећи се у окружју београдском, и описаније сваке цркве понаособ у целом њеном састојанић" из 1836. године*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 213–259.

Стевовић, Љубомир С., *Карађорђева звезда са мачевима у Балканским ратовима 1912–1913*, Весник ВМ 40 (2013), 313–328.

Стијовић, Милун, *Косово и Метохија уочи Балканског рата (према извештајима Српског конзулата у Приштини)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 235–246.

Стијовић, Милун, *О уређењу српских народних школа у Турској уочи Првог балканског рата*, Мешовита грађа 34 (2013), 279–297.

Stojanović, Dubravka, *Iza zavese : ogledi iz društvene istorije Srbije 1890–1914*, Beograd : Udruženje za društvenu istoriju, 2013, 302 str.

Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918). 13*, Pirot : Pi pres, 2013, 206 str.

Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918). 14*, Pirot : Pi pres, 2013, 213 str.

Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918). 15*, Pirot : Pi pres, 2013, 211 str.

Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918). 16*, Pirot : Pi pres, 2013, 216 str.

Stojančević, Vladimir, *Iz srpske istorijske prošlosti : (1804–1918). 17*, Pirot : Pi pres, 2013, 213 str.

Stojančević, Vladimir, *Knez Miloš i istočna Srbija : 1833–1838*, Negotin : Istorijski arhiv, 2013, IX, 252 str.

Стојанчевић, Владимир, *Ослобођење Метохије 1912. године*, ЛЗ 53 (2013), 88–93.

Стојанчевић, Владимир М., *Србије и Грчка о проблемима Балканског рата 1912–1913. године*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 31–37.

Стојић, Биљана, *Балкански ратови као прекретница у историји Балкана*, Наш траг 3–4 (2013), 370–382.

Стојић, Биљана, *Први балкански рат у очима француске јавности*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 341–355.

Стојковић, Живан, *Српски социјалисти о Балканским ратовима*, ЛЗ 53 (2013), 182–195.

Стојчев, Александар, *Учешће Македонаца у балканским ратовима у саставу српске војске*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 77–86.

Танасковић, Дарко Р., *Између историографије и идеологије или турско виђење Првог балканског рата*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 117–125.

Татић, Урош, *Илија Гарашанин и Француска*, ИЧ 62 (2013), 245–275.

Татић, Урош, *Ипполит Монден у Србији – први боравак (1853–1855)*, ВИГ 1 (2013), 71–79.

Temizer, Abidin M., *The Army of Serbia According to the Ottoman Source (1912–1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 47–53.

Терзић, Славенко Г., *Цивилизацијски смисао ослобођења Старе Србије и Вардарске Македоније*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 15–21.

Тимофејев, Алексеј, *Српска герила у балканским ратовима: културне, друштвене и политичке традиције четничког рата у Србији*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић,

Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 93–110.

Todorović, Miljana, *Krivična dela protiv vere u Srbiji XIX veka*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 383–395.

Топаловић, Бојана, *Конструкција индивидуалног и породичног идентитета – фотографије и писана грађа из заоставштине Светозара Ј. Николића*, Шумадијски записи 7 (2013), 105–128.

Трбић, Василије, *Мемоари : казивања и доживљаји војводе велешког. Књ. 2, део 3, Младотурска револуција (1908–1912)*, Београд : Нова Искра, 2013, 261 стр.

Туровић, Добросав Ж., *Припреме за Први балкански рат у Јабланичком срезу и гранични сукоби 1912. године*, ЛЗ 53 (2013), 94–119.

Ćirović, Milenko D., *Pljevlja u Kraljevini Crnoj Gori : dokumenta (1912–1915)*, Beograd : M. Ćirović, 2013, 536 str.

Урић, Ненад В., *Покушај Аустроугарске да склопи царински савез са Србијом на почетку Првог балканског рата*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 247–274.

Фундић, Душан, *Исмаил Кемал – преображај османског службеника у вођу албанског националног покрета*, ИЧ 62 (2013), 361–385.

Ходолич, Јармила, *Прилог проучавању југословенско-словачких културних и књижевних веза – водећи представник прве фазе словачког реализма – Светозар Хурбан Вајански (1847–1916), родбински, културни и књижевни контакти породице Хурбан са војвођанском средином*, Годишњак ФФ у Новом Саду 1 (2013), 207–220.

Cicmil, Milica, *Katarina Ivanović u Beogradu: nacionalna heroina ili strankinja?* Limes plus 2 (2013), 197–215.

Чолић, Љиљана, *Скадар у „Цариградском гласнику" (1895–1905)*, Српске студије 4 (2013), 253–266.

Чукић, Горан, *О «гукама» у Ужицу 1853. године (Драгутин Мирослав Нетер)*, Историјска баштина 22 (2013), 55–66.

Џомић, Велибор В., *Права римокатоличке верске мањине у Кнежевини Србији*, Зборник МС за друштвене науке 142 (2013), 63–73.

Шаљић, Јована, *Исламска заједница Србије: првих десет година (1868–1877)*, ИЧ 62 (2013), 345–359.

Шаљић, Јована, *Муслимани у ослобођењу Србије 1912/1913: од мита до стварности*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 325–336.

Шаљић, Јована, *Обнова београдске Бајракли џамије 1868. године*, Мешовита грађа 34 (2013), 219–232.

Шаркић, Срђан, *Руски пројекти државног уређења устаничке Србије, први део – такозвана „Паулучијева конвенција"*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 25–37.

Шемјакин, Андреј Л., *Лав Троцки о Србији и Србима током балканских ратова (1912–1913),* у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 111–124.

Шер, Тамара, *Први балкански рат у виђењима аустроугарске штампе на немачком језику*, у: Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења, уредници Срђан Рудић, Миљан Милкић, Београд, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2013, 277–291.

Шешум, Урош, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонске одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, Српске студије 4 (2013), 73–103.

Шћепански, Војчех С., *Албанци у извештајима Јаше Томића из Првог балканског рата (1912/1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 517–525.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД

Антонић, Горан, *Подручје Новог Београда у међуратним плановима за развој Земуна 1918–1934*, Историја 20. века 1 (2013), 47–66.

Бабац, Душан – Јовић, Татјана Г., *Пројекат црногорске хусарске униформе у освит Великог рата. Атрибуција једног музејског експоната дедуктивном методом*, Весник ВМ 40 (2013), 269–277.

Бабац, Душан М., *Српска војска у великом рату 1914–1918 : 1914–1918 = The Serbian Army in the Great War : 1914–1918*, Београд : Медија центар „Одбрана", 2013, 305 стр.

Babović, Jovana, *Municipal Regulation of Entertainment in Interwar Belgrade*, Истраживања 24 (2013), 417–426.

Babović, Jovana, *Re-Contextualizing Entertainment in Interwar Belgrade*, GDI 1 (2013), 15–29.

Becić, Ivan M., *Za dinar ili za krunu – ko je dobio, a ko izgubio?* Istorija 20. veka 2 (2013), 41–58.

Бецић, Иван М., *Краљевска привредна банка*, Наша прошлост 14 (2013), 135–147.

Бецић, Иван М., *Крушевачка окружна банка*, Жупски зборник 8 (2013), 45–64.

Бецић, Иван М., *Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду*, Баштина 34 (2013), 171–187.

Бецић, Иван М., *Финансијске установе у Ђаковици између два светска рата*, Баштина 34 (2013), 153–169.

Bjelajac, Mile, *Novi (stari) zapleti oko uzroka Prvog svetskog rata pred obeležavanje 100. godišnjice*, ТИ 1 (2013), 15–62.

Богдановић, Бранко, *Модернизација стрељачког наоружања југословенске војске. Нови документи о набавкама наоружања 1920–1941*, 133–159.

Божић, Софија, *Лујо Војновић, историја Далмације и хрватски екстремисти*, Прилози за КЈИФ 79 (2013), 225–237.

Бојковић, Душан, *Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935–1937: формирање Комунистичких партија Словеније и Хрватске*, ТИ 3 (2013), 59–92.

Бојковић, Душан, *Ставови југословенских комуниста о 'народном споразуму' и Бановини Хрватској 1939–1941*, Зборник МС за историју 88 (2013), 73–91.

Бојковић, Душан, *У ишчекивању „нове империјалистичког рата" – ставови југословенских комуниста о Војсци Краљевине Југославије 1935–1941*, ВИГ 2 (2013), 177–202.

Бондарев, Никита В., *Сима Марковић – московске године (1935–1938)*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 43–56.

Бренеселовић, Лука, *Једно писмо Карла Шмита из Цавтата (1925)*, Анали Правног факултета у Београду 1 (2013), 342–345.

Бурега В. В., *Деятельность священноисповедника Досифея (Васича) на территории Закарпатской Украины в 1920-е гг*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 14, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 141–147.

Вајагић, Предраг М., *Органи безбедности на територији Дунавске бановине*, Истраживања 24 (2013), 401–415.

Велојић, Далибор, *Стратегијска процена албанске границе са ратним плановима војске Краљевине СХС против Албаније у време потписивања тиранских пактова 1926–1927*, Баштина 34 (2013), 171–186.

Виријевић, Владан А., *Обнова рада Призренске богословије након Првог светског рата*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 107–112.

Вукелић, Зоран, *Палић, Лудош, Келебија – језера или баре*, Записи 2 (2013), 151–155.

Вукчевић, Јелена, *Руски инжењери белоемигранти између два светска рата у Трстеничком срезу*, Жупски зборник 8 (2013), 79–93.

Вулетић, Витомир, *Сима Марковић о националном питању*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 117–125.

Гаврић, Горан, *Први светски рат и његове импликације на уметност Павла Клеа*, Весник ВМ 40 (2013), 189–202.

Гашић, Ранка, *Продор немачког капитала у београдска рударска акционарска друштва тридесетих година 20. века*, Историја 20. века 1 (2013), 9–22.

Глушчевић, Миодраг, *Успомена на народног трибуна Драгишу Лапчевића*, Историјска баштина 22 (2013), 107–126.

Golubović, Vidoje – Pavlović, Predrag – Pešić, Novica, *Dobrovoljka Milunka Savić : srpska heroina*, Beograd : Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca, 2013, 211 str.

Grgić, Stipica, *Od struka do dima: Duhan i duhanske prerađevine u Jugoslaviji tridesetih godina 20. stoljeća*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2013, 65–91.

Damnjanović, Miodrag, *Rusi u Toplici 1918–1940*, Prokuplje : Dom kulture : Književno društvo „Rade Drainac", 2013, 58 str.

Данаилова, Катерина, *Реакције Бугарске и међународне јавности на грчко-бугарски оружани сукоб 1925. године*, ВИГ 2 (2013), 160–176.

Денда, Далибор, *Моторизација тешке артиљерије у Војсци Краљевине СХС/ Југославије (1918–1941)*, ВИГ 1 (2013), 126–144.

Димитријевић, Бојан Б., *Председник владе Милан Стојадиновић и развој ваздухопловства 1936–1939. године*, у: Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова. – Београд : Завод за уџбенике : Центар за конзервативне студије, 2013, 30–43.

Dimić, Ljubodrag, *Pavle Beljanski i jugoslovenskoj diplomatiji (1919–1941)*, u: Zbornik radova, ur. Jovanov, Jasna, Novi Sad: Spomen-zbirka Pavla Beljanskog, 2013, 58–67,

Димић, Љубодраг, *Предговор*, у: Маловић, Гојко, *Саобраћај и везе у Краљевини Југославији 1918–1941 : каталог изложбе*, Београд: Архив Југославије, 2013, 5–24.

Dimić, Ljubodrag, *Prosvetna i kulturna politika vlade Milana Stojadinovića i njeni kritičari (1935–1938)*, u: Milan Stojadinović: politika u vreme globalnih lomo-

va. – Beograd : Zavod za udžbenike : Centar za konzervativne studije, 2013, 163–207.

Димић, Љубодраг, *Сима Марковић и југословенска стварност*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 57–74.

Драгосављевић, Василије, *Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934–1940)*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 93–109.

Дракић, Гордана, *Одељење Б. Касационог суда у Новом Саду (1920–1941)*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 2 (2013), 367–383.

Дракић, Гордана, *Правни положај ванбрачне деце према прописима важећим на војвођанском правном подручју у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца*, Зборник Правног факултета у Новом Саду 4 (2013), 217–227.

Ђокић, Небојша, *Посете краља Александра Каленићу и патријарха Варнаве Келнићу и Јошаници током 1930. године*, Каленић бр. 1 (2013), Крагујевац 2013, 35.

Ђорић, Марија, *Идеолошка основа дела Симе Марковића*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 167–181.

Живојиновић, Драгољуб Р., *Србија и Лондонски пакт 1915. године*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 159–171.

Ђурић Мишина, Вељко, *Милан Стојадиновић и Конкордат Ватикана и Краљевине Југославије*, у: Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова,Београд : Завод за уџбенике : Центар за конзервативне студије, 2013, 208–242.

Ђурковић, Миша, *Спољна политика Милана Стојадиновића*, у: Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова, Београд : Завод за уџбенике : Центар за конзервативне студије, 2013, 44–74.

Ђуровић, Смиљана, *Милан Стојадиновић и велика економска криза 1929. године*, у: Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова, Београд : Завод за уџбенике : Центар за конзервативне студије, 2013, 144–159.

Животић, Александар, *Предговор : међународна позиција Краљевине Југославије 1937. : између „нових и старих пријатељстава"*, у: Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије. Књ. 8, За 1937. годину, (Извори

за историју међународних односа, 1930–1940), уредник Петровић Нада, Београд: Архив Југославије, 2013, V–XXI.

Инђић, Триво, *Љубомир Тадић о Сими Марковићу*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 183–192.

Исић, Момчило, *Милош Московљевић о вођству Свеза земљорадника 1929–1941. Први део: време Шестојануарске диктатуре*, ТИ 2 (2013), 11–51.

Исић, Момчило, *Милош Московљевић о вођству Савеза земљорадника 1935–1941*, ТИ 3 (2013), 11–57.

Jevđević, Dobroslav, *Sarajevski zaverenici : Vidovdan 1914*, Beograd : Otačastvoljublje, 2013, 87 str.

Јовановић, Владан, *Неговање декретираног памћења: националне прославе и јубилеји у Вардарској бановини*, ТИ 3 (2013), 93–108.

Јовановић, Жарко, *Сима Марковић о аграрном и сељачком питању*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 139–148.

Јовановић, Ивана, *Начелство Среза ражањског (1919–1941)*, Расински анали 11 (2013), 129–134.

Касаш, Јована, *Прилике у Темишвару крајем 1918. године и један непознати документ темишварских Срба*, Истраживања 24 (2013), 391–400.

Ковач, Оскар, *Друштвено-економски односи у Србији и јавна делатност Симе Марковића*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 127–137.

Krunić, Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Knj. 2*, Beograd : Č. Krunić, 2013, 455 str

Лајбеншпергер, Ненад Л., *Предмети из Кумановске битке као музејски експонати*, Весник ВМ 40 (2013), 287–293.

Лемајић, Ненад, *Митровачка гимназија између два светска рата*, Истраживања 24 (2013), 445–456.

Лубардић, Богдан, *Српски богослови у Великој Британији: Кадестонски теолошки колеџ 1917–1919 – прилози и допуне I*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 14, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 52–127.

Лукић, Александар, *Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. години,* ТИ 3 (2013), 267–286.

Лукић, Александар, *Југословенска републиканска странка у Великом Поморављу 1920. Прилог проучавању политичке историје у Краљевини СХС*, Жупски зборник 8 (2013), 65–78.

Лукић, Александар, *Корени републиканизма у Краљевини Југославији – Оснивање Југословенске републиканске странке 1920*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2013, 11–29.

Љубљанац, Светлана, *Пољопривредне школе у Дунавској бановини 1929–1941*, Архив 1–2 (2013), 122–131.

Марковић, Саша – Гавриловић, Дарко, *Војвођански покрет између јединствене политичке платформе и страначких интереса*, Истраживања 24 (2013), 427–444.

Мијатовић, Бошко, *Војводина и непосредни порези око 1925. – да ли је било пљачке*, Зборник МС за друштвене науке 144 (2013), 429–449.

Милетић, Александар Р., *Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи, 1914–1938,* ТИ 3 (2013), 109–141.

Милошевић, Боривоје, *Прогон православног свештенства Босанске крајине у Првом свјетском рату*, Српске студије 4 (2013), 303–320.

Милошевић, Миладин, *Андрићев испит за пријем у дипломатску и конзуларну службу*, Архив 1–2 (2013), 223–241.

Милошевић, Миладин, *Српски писци у дипломатији Краљевине Србије и Краљевине Југославије*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 195–207.

Милошевић, Срђан, *Национални аспект дебате о аграрној реформи и колонизацији у Краљевини СХС (1919–1920. године)*, ТИ 2 (2013), 53–74.

Мирковић, Ена, *Часопис «Наша стварност» 1936–1941*, Архив 1–2 (2013), 133–145.

Митровић, Момчило, *Руски архив о Првом светском рату*, ТИ 3 (2013), 355–359.

Мицић, Милан, *Идентификација нових насеља у процесу колонизације Баната (1920–1941)*, ВИГ 1 (2013), 102–125.

Мицић, Милан, *Особито је Александрово сазидано : о највећој колонији у Краљевини Југославији : (1921–1941)*, Житиште : Библиотека „Бранко Радичевић" ; Александрово : Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Краљ Александар I Карађорђевић", 2013, 165 стр.

Micić, Milan, *Razvitak novih naselja u Banatu (1920–1941)*, Novi Sad : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2013, 582 str.

Мушикић-Поповић, Илинка Б. – Качапор, Саит З., *Школство и просвета у Ибарском Колашину 1918–1941*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 85–98.

Надовеза, Бранко И., *Радикали у Жагубици и хомољској области до 1941. године*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 331–340.

Недељковић, Саша, *Срби у Цавтату до 1945. године*, Зборник МС за друштвене науке 142 (2013), 163–181.

Novaković, Dragan, *Rešavanje materijalnog položaja sveštenika Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini SHS/Kraljevini Jugoslaviji do usvajanja Crkvenog ustava 1931. godine*, Istorija 20. veka 2 (2013), 59–74.

Neumann, Victor, *Timişoara between 'fictive ethnicity' and 'ideal nation': the identity profile during the interwar period*, Balcanica 44 (2013), 391–412.

Обрадовић, Иван, *Балкан у зениту: Симболика Балкана у часопису „Зенит" 1921–1926*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2013, 31–45.

Панајотовић, Артеа, *Просветно-добротворно друштво «Свети Сава» у Загребу*, Прилози за КЈИФ 79 (2013), 239–250.

Пантић, Милош, *Милан Ђурчин о националном питању у Југославији (1929–1939)*, Зборник МС за историју 88 (2013), 47–55.

Parežanin, Ratko, *Gavrilo Princip u Beogradu : Mlada Bosna i Prvi svetski rat*, Beograd : Catena mundi, 2013, 227 str.

Петровић, Драгош, *Представништва Краљевине Југославије у скандинавским земљама 1918–1945*, Историја 20. века 1 (2013), 35–46.

Петровић, Огњан М., *Спортско-туристички авион Милутиновић СИМ VII и СИМ VIII*, Расински анали 11 (2013), 191–214.

Петровић, Огњан М., *Школски авион Физир наставни*, Весник ВМ 40 (2013), 203–227.

Pisarri, Milovan, *Bulgarian crimes against civilians in occupied Serbia during the First World War*, Balcanica 44 (2013), 357–390.

По, Беноа, *Мисија генерала Поа у Источној Европи 1915. године*, ЛЗ 53 (2013), 196–205.

Popović Filipović, Slavica, *Iz postojbine javora : kanadsko-britanska medicinska i humanitarna pomoć Srbiji u Prvom svetskom ratu = From the Homeland of Maple Tree : the Canadian-British Medical and Humanitarian Help to Serbia in the First World War*, Beograd : Srpsko lekarsko društvo, 2013, 352 str.

Radovanović, Milan, *Nemi svedoci : Saveznici i Srbi u Velikom ratu : (1914–1915)*, Beograd : M. Radovanović, 2013, 196 str.

Радојевић, Мира, *Сима Марковић против „Обзнане" (1920–1921)*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 91–115.

Raković, Aleksandar, *Karlovci Seminary: From One Step to the Level of the Faculty (1914–1920) Towards Subsequent Recognition of the Faculty Level (1925–1933)*, Теолошки погледи 2 (2013), 583–598.

Раковић, Александар, *Милан Стојадиновић и питање премештања седишта југословенског реис-ул-улеме из Београда у Сарајево*, у: Милан Стојадиновић: политика у време глобалних ломова, Београд : Завод за уџбенике : Центар за конзервативне студије, 2013, 243–257.

Raković, Aleksandar, *Short existence of the Faculty of Eastern Orthodox Theology at the University of Zagreb 1920–1924*, Теолошки погледи 3 (2013), 951–976.

Рамач, Јанко, *Прва фаза издавања Русинских новина (Руски новини) (1924–1930)*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (2013), 261–276.

Рамач, Јанко, *Русинско народно просветно друштво и рецепција о Поткарпатској Русији/Карпатској Украјини у његовим издањима 1938–1939. години*, Истраживања 24 (2013), 457–475.

Ranđelović, Nebojša, *Skupštinska završnica jednog međunarodnog ugovora – Konkordatska kriza 1937. godine*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 93–103.

Рафаиловић, Јелена, *Патентна статистика у Краљевини СХС – могућности за проучавање иновативне делатности*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 2013, 47–64.

Ристић, Иван, *Богословија у новој држави: социјална структура и свакодневни живот Богословије (1919–1929)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 133–140.

Ристић, Иван, *Између старих и нових изазова – Бугарска у политици Краљевине СХС 1926. години*, ТИ 2 (2013), 75–96.

Ristović, Svetlana, *Rudolf Arčibald Rajs u Beogradu: reformator srpske policije*, Limes plus 2 (2013), 115–126.

Симеуновић, Драган, *Сима Марковић о трагизму малих народа*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар

Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 75–89.

Симић, Бојан, *Изложба Италијански портрет кроз векове у Београду 28. март – 9. мај 1938*, Историја 20. века 1 (2013), 23–34.

Simić, Bojan, *News Agencies in the Service of State Propaganda in Poland, Yugoslavia and Bulgaria during the 1930s*, ТИ 1 (2013), 63–85.

Симић, Перо, *Сима Марковић и Јосип Броз*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 241–247.

Славковић, Божица, *Рад Призренске богословије 1929–1937. године*, ЛЗ 53 (2013), 294–305.

Slavković, Božica, *Šume i šumarstvo na Kosovu i Metohiji 1929–1941*, Istorija 20. veka 2 (2013), 75–92.

Сретеновић, Станислав, *Слабост заштитнице, неизвесност штићеника: француско-српски односи, 1918–1940*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 209–219.

Станисављевић, Тамара, *Коларчев народни универзитет (1932–1941)*, Зборник МС за историју 87 (2013), 35–65.

Схованец, Карел, *Историја чешког насеља Фабијан у Краљевини Југославији*, [припрема чешког текста, предговор и регистар Јаромир Линда] ; [превод Снежана Линда Поповић]. – Бела Црква : Чешки национални савет, 2013, – 56, 70 стр.

Тешановић, Бранко – Јовић, Саша Б., *Историјско-економски аспекти исхране српске и југословенске војске до 1941. године*, ВИГ 2 (2013), 86–110.

Horvat, Aleksandar, *Baranja : 1918–1922*, Novi Sad : Malo istorijsko društvo : Prometej, 2013, 304 str.

Хорват, Александар, *Значај печујских рудника угља у политици Краљевине СХС 1918–1921*, Истраживања 24 (2013), 373–389.

Чавошки, Коста, *Злоупотреба националног питања у духу марксизма*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 23–41.

Шовљаков, Мара, *Епископ Мирон Николић и интернирани српски православни свештеници из Срема у Манастиру Гомирју 1915–1917*, Споменица ИАС 12 (2013), 141–162.

Шовљаков, Мара, *Извештај епископа Илариона Зеремског: приходи и расходи Православног српског семинара у Сремским Карловцима 1917/1918*, Споменица ИАС 12 (2013), 188–203.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

Aleksić, Zoran, *Zaječarska rapsodija : istorija Zaječara kroz urbanu muziku 1940–2010*, Zaječar : Z. Aleksić, 2013, 368 str.

Антоловић, Михаел, *Немачка национална мањина у Југославији као предмет немачке историографије (1945–2010)*, Зборник МС за историју 87 (2013), 137–151.

Ahonen, Kirsi, *Town Twinning in the Cold War World*, Limes plus 1 (2013), 85–90.

Батаковић, Душан Т., *Распад СФРЈ, Србија и интернационализација косовског питања, у: Два века српске дипломатије*, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 337–385.

Бјелица, Слободан, *Две концепције положаја Војводине током уставне реформе 60-тих година XX века*, Годишњак ФФ у Новом Саду 2 (2013), 243–276.

Бјелица, Слободан, *Питање срезова у Војводини 1955–1965. године*, 477–485.

Богетић, Драган – Димић, Љубодраг, *Београдска конференција несврстаних земаља 1–6. септембра 1961. : прилог историји Трећег света*, Београд: Завод за уџбенике, 2013. 583 стр.

Богетић, Драган, *Југославија и борба алжирског народа за национално ослобођење 1954–1962*, у: Југославија – Алжир. Зборник радова са научне конференције Алжир, 27. јануар 2013, уредник Миладин Милошевић, Архив Југославије, Београд, 2013, 11–47.

Богетић, Драган, *Југословенско-амерички односи у сенци Арапско-израелског рата 1973. године*, ТИ 2 (2013), 181–210.

Богетић, Драган, *Кризна жаришта у свету и погоршање југословенско-америчких односа средином 70-тих година прошлог века*, ВИГ 1 (2013), 145–163.

Bogetić, Dragan, *Poseta Džeralda Forda Jugoslaviji avgusta 1975. i jugoslovensko-američke nesuglasice oko aktuelnih žarišta svetske krize*, Istorija 20. veka 1 (2013), 157–180.

Божовић, Ивана, *Југословенска колонија у Јужној Африци 1941–1945*, Архив 1–2 (2013), 147–159.

Bondžić, Dragomir, *Dokumenta o držanju Mitre Mitrović u slučaju Milovana Đilasa 1954. godine*, Istorija 20. veka 1 (2013), 195–207.

Бонџић, Драгомир, *«Културно уздизање народа»: приредбе и предавања у Жупи 1945–1950*, Жупски зборник 8 (2013), 95–115.

Бонџић, Драгомир, *Студенти из Алжира у Југославији 1958–1965*, у: Југославија – Алжир. Зборник радова са научне конференције Алжир, 27. јануар 2013, уредник Миладин Милошевић, Архив Југославије, Београд, 2013, 141–162.

Vasiljević, Maja, *View to Cold War through Pericentric Lenses: Tito's Yugoslavia & Kekkonen's Finland*, Limes plus 1 (2013), 9–27.

Вукоњански, Шор, *Правни статус поседа цркава и манастира на Косову и Метохији после Другог светског рата*, Баштина 34 (2013), 187–204.

Vučetić, Radina, *Život u socijalizmu : (1945–1980)*, Beograd : Kreativni centar, 2013.

Vučetić, Radina, *Yugoslavia, Vietnam War and Antiwar Activism*, ТИ 2 (2013), 165–180.

Glez fon Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića : (memoari kontroverznog generala)*, prevod sa nemačkog Nikola Živković, 2. izd. – Novi Sad : Православна реч ; Beograd : More, 2013, IV, 747 str., [16] str. s tablama

Гудац Додић, Вера, *Једнородитељске породице: друштвена пракса и свакодневица током друге половине двадесетог века*, ТИ 3 (2013), 207–231.

Гудац Додић, Вера, *Портрет жене на селу у Србији у доба социјализма*, ТИ 1 (2013), 153–171.

Гулић, Милан, *Београдска дунавска конференција 1948. године*, ТИ 1 (2013), 173–202.

Dajč, Haris, *Balcan Pact 1953 and Yugoslavia*, Limes plus 1 (2013), 111–122.

Dajč, Haris E., *Yugoslavia and Western World from Stalin to Kennedy*, u: Challenging the Shadows of the Iron Curtain : [Book of Abstracts], urednici Dajč, Haris E., Vasiljević, Maja, Belgrade: Scientific Society for the History of Health Culture: NBI Research Centre for Humanities and Art, 2013, str. 14–15.

Димитријевић, Бојан Б., *Формирање Уставашке војнице 1941*, Историја 20. века 1 (2013), 67–84.

Димитријевић, Драгослав Б., *Акција Баден – подухват Космај (Блокада планине Космај од немачких трупа 8. и 9. августа 1941)*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 435–462.

Димић, Љубодраг, *Југославија и Алжир 1961–1965*, у: Југославија – Алжир. Зборник радова са научне конференције Алжир, 27. јануар 2013, уредник Миладин Милошевић, Архив Југославије, Београд, 2013, 49–80.

Dobrivojević, Ivana, *„Najbednija dečija sudbina" – život učenika u privredi Jugoslavije 1945–1965*, Istorija 20. veka 1 (2013), 181–193.

Dobrivojević, Ivana, *Selo i grad : transformacija agrarnog društva Srbije 1945–1955*, Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2013, 538 str.

Dragišić, Petar, *Glamur i socijalizam italijanska elita na Brionima 1960–1973*, Istorija 20. veka 2 (2013), 119–130.

Драгишић, Петар, *Емигрирање из Србије од шездесетих година XX века до данас. Квантитативни преглед*, ТИ 3 (2013), 233–249.

Драгишић, Петар, *Југословенски извори о отмици и убиству Алда Мора*, ТИ 1 (2013), 351–368.

Драгишић, Петар, *Југославија и Аустрија: резиме односа 1945–1955*, Историја 20. века 1 (2013), 123–134.

Dragišić, Petar, *Odnosi Jugoslavije i Austrije 1945–1955*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2013, 205 str.

Драгишић, Петар, *С друге стране границе – с друге стране закона. Југословенски криминалци у иностранству у другој половини 60-тих година*, Архив 1–2 (2013), 177–189.

Durmišević, Enes, *Crkva i država u Bosni i Hercegovini 1945–1950*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 47–58.

Ђокић, Небојша – Стевић, Миломир, *Колико је Немаца погинуло и заробљено у Крушевцу октобра 1944. године*, Расински анали 11 (2013), 265–288.

Ђорђевић Бојан, *Сећања Милана Јовановића Стоимировића на Бранимира Ћосића*, Прилози за КЈИФ 79 (2013), 251–269.

Жарић, Дарко, *Лице и наличје окупације – случај немачког команданта града Прокупља капетана Ханса Вајцера*, ВИГ 2 (2013), 227–234.

Животић, Александар, *Између великих сила и идеје балканског јединства*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 265–284.

Животић, Александар, *Југославија, Алжир и арапски свет 1954*–1973, у: Југославија – Алжир. Зборник радова са научне конференције Алжир, 27. јануар 2013, уредник Миладин Милошевић, Архив Југославије, Београд, 2013, 81–100.

Жутић, Никола, *Протокол Југославије и Ватикана из 1966. године*, Историја 20. века 1 (2013), 135–156.

Зец, Дејан, *Одељење за физичко васпитање Министарства просвете у окупираној Србији*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 135–152.

Иванковић, Младенка, *Јеврејски интелектуалци и студентска омладина међу првим жртвама масовних егзекуција у НДХ*, ТИ 1 (2013), 117–133.

Извештаји са распетог Косова Светом архијерејском синоду за Свети архијерејски сабор Српске православне цркве : 1957–1990, епископ рашко-призренски Павле, [приредили Владимир Вукашиновић, Градимир Станић], Београд : Издавачка фондација Српске православне цркве Архиепископије београдско-карловачке : Фондација патријарх Павле, 2013, 479 стр.

Ilić, Nikola P., *Informbiro i informbirovci : (u leskovačkom kraju 1948–1956)*, [predgovor Miroljub Vasić], Leskovac : Republički odbor SUBNOR-a Srbije, 2013, 312 str.

Janužytė, Audronė, *Students and Professor's Resistance against the Soviet Regime in Lithuania in 1944–1990*, Limes plus 1 (2013), 41–55.

Jevtić, Branko M., *Počeci gerile i oružane borbe u okupiranoj Srbiji*, Beograd : Beoknjiga : Informatika : Beoletra : Hobisport : Srpski liberalni savet, 2013, 119 str.

Juhas, Jožef, *Lojalnost Zapadu i pragmatizam prema Srbiji. Politika Mađarske prema Srbiji nakon 1989*, ТИ 2 (2013), 211–224.

Kaataja, Sampsa, *Approaching Cold war Technology Transfer Via Oral History: a Case of Finish-Estonian Computing Cooperation*, Limes plus 1 (2013), 29–40.

Каровић, Гордана П., *„Космај" на рекама*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 463–471.

Касаш, Александар, *Упоредна нализа аграрне реформе и колонизације након стварања прве и друге југословенске државе*, Истраживања 24 (2013), 487–499.

Кежић, Данијел, *Писани медији из времена социјалистичке Југославије у контексту историјских извора (1945–1976)*, ТИ 1 (2013), 231–257.

Kovačević, Davor, *The ways out from the Jasenovac and Stara Gradiška death camps 1940–1945,* Istorija 20. veka 2 (2013), 93–117.

Коло, Александар И., *Поморско ваздухопловство Југословенске краљевске морнарице у Априлском рату*, Весник ВМ 40 (2013), 229–256.

Космач, Миха, *Отпор и побуна приморских Словенаца у „специјалним батаљонима"*, ВИГ 2 (2013), 126–140.

Лазаревић, Милоје Д., *Ратни дневник поручника Милоја Мила Лазаревића, начелника штаба Невесињског корпуса, команданта Прве невесињске бригаде, команданта Херцеговачке летеће бригаде*, приредио Бранко М. Јевтић, Београд : Беокњига : Беолетра : Хобиспорт, 2013, 219 стр.

Лајбеншпергер, Ненад, *Меморијали Другог светског рата у служби дневнополитичких потреба социјалистичке Југославије*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 1: Архитектура / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 1: Architecture, уредници Александар Кадијевић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 283–297.

Lujzaszász, Anna, *Interpreting the So-Called Taboo of the Shoah under the Kádár Regime in Hungary,* Limes plus 1 (2013), 57–68.

Лукић, Милован, *Рачански крај под окупацијом крајем 1941. и 1942. године*, Историјска баштина 22 (2013), 127–154.

Љубљанац, Светлана, *Суд националне части народа Војводине. Суђење др Кости Милутиновићу и Жанки Стокић*, Записи 2 (2013), 164–172.

Лукић, Михаило, *Разговори Јосипа Броза Тита и Александра Дубчека 9. и 10. августа 1968. у Храдчанима*, Архив 1–2 (2013), 191–205.

Manojlović Pintar, Olga – Ignjatović, Aleksandar, *Catalysts of Intricate Identities: Three belgrade Museums in Socialist Yugoslavia*, ТИ 2 (2013), 247–264.

Маринковић, Александар Ђ., *Судско решење о наслеђу имовине краља Александра I Карађорђевића. Поводом 80 година од смрти Александра I Карађорђевића 1934–2014*, Наша прошлост 14 (2013), 171–192.

Марковић, Оливера, *Прабугари у бугарским и југословенским уџбеницима историје. Компаративна анализа бугарских и југословенских уџбеника историје 1944–1953*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 201–218.

Marković, Slobodan G., *Suđenje Đuri Đuroviću 1974. i stanje jugoslovenskog pravosuđa sedamdesetih godina 20. veka*, Istorija 20. veka 2 (2013), 9–40.

Милетић, Александар В., *Милован Ђилас и Јосип Броз Тито. Од сарадње до сукоба*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 183–199.

Milikić, Ratomir, *O desetogodišnjici članstva Srbije u Savetu Evrope 2003–2013*, Istorija 20. veka 2 (2013), 205–218.

Милорадовић, Горан, *Лирски осврт са ироничном дистанцом: интервју са филмским редитељем Младомиром Пуришом Ђорђевићем*, Годишњак ДИ 1 (2013), 107–131.

Milošević, Milan – Ćirić, Aleksandar, *Staljingradska i Kurska bitka*, Beograd : Vreme, 2013, 80 str.

Milošević, Srđan, *Istorija pred sudom : interpretacija prošlosti i pravni aspekti u rehabilitaciji kneza Pavla Karađorđevića*, Beograd : Fabrika knjiga, 2013, 178 str.

Милошевић, Срђан, *Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од других заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 153–182.

Mirković, Alexander, *Florovsky at the Crossroads: Imagining Russian Renesaince from Morningside Heights*, Limes plus 1 (2013), 91–107.

Мирковић, Ена, *Реферат о политичком стању у Србији, Војводини и Косову и Метохији,* Баштина 34 (2013), 229–248.

Митровић, Момчило, *Логораши умрли на Голом отоку у периоду 1941–1958. години*, ТИ 3 (2013), 289–330.

Mitrović, Momčilo, *Milosrdni anđeo među Srbima*, Beograd : M. Mitrović, 2013, 294 str.

Мишић, Саша, *Обнављање односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије 1955–1956. године*, ТИ 2 (2013), 121–145.

Мраовић, Маријана, *Улога представника локалне управе у пропаганди Владе народног спаса крајем 1941. и у првој половини 1942. године*, Записи 2 (2013), 156–163.

Musić, Goran, *The City in Self-Management: the Rise and Fall of New Belgrade's Alternative Modernity*, Limes plus 1 (2013), 137–151.

Надовеза, Бранко, *Однос Милана Стојадиновића према Босни и Херцеговини и Муслиманима*, НЗ 36 (2013), 145–159.

Najhold, Branko, *Hronika Zemuna : 1941–2000. Deo 1*, Zemun : Trag, 2013, 708 str.

Najhold, Branko, *Hronika Zemuna : 1941–2000. Deo 2*, Zemun : Trag, 2013, 711–1430 str.

Nikolić, Kosta, *Mač revolucije : OZNA u Jugoslaviji 1944–1946*, Beograd : Službeni Glasnik : Srpski kod, 2013, 230 str.

Николић, Коста, *Политички портрет Слободана Милошевића 1988–1991*, ТИ 1 (2013), 259–284.

Новинарска и дипломатска висока школа у Београду, приредио Драгомир Бонџић, Београд : Институт за савремену историју, 2013, 426 стр.

Pavićević, Aleksandra, *Nova Evina pobuna: „žensko pitanje" i transformacija braka i porodice u Srbiji tokom druge polovine 20. veka*, Istorija 20. veka 2 (2013), 165–181.

Павловић, Војислав, *Идеолошки корени Титове спољне политике. Југославија као део совјетске интересне сфере*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 223–264.

Pavlović, Momčilo – Cvetković, Vladimir, *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Srbiji : 1941–1944 : studija i dokumenti*, Beograd : Institut za savremenu istoriju : Fakultet bezbednosti, 2013, 367 str.

Pezo, Edvin, *Komparativna analiza Jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i «Džentlmenskog sporazuma» iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku*, ТИ 2 (2013), 97–120.

Перић, Марко, *Долазак рокенрола на Радио-телевизију Београд 1967–1969: Концерт за луди, млади свет*, Годишњак ДИ 1 (2013), 93–106.

Перишић, Мирослав, *Дипломатија и култура : Југославија: преломна 1950. : једно историјско искуство*, Београд : Институт за новију историју Србије : Народна библиотека Србије, 2013, 159 стр.

Petkovic, Ana, *The Opposition of USA Administration to the International Recognition of Slovenia and Croatia*, BIG 4 (2013), 165–183.

Petrović, Vladimir, *Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića*, Istorija 20. veka 2 (2013), 183–204.

Петровић, Небојша, *Положај сељаштва у Војводини након укидања административних мера у пољопривреди 1953–1957*, Архив 1–2 (2013), 160–174.

Петровић, Ненад Ж., *Извештај са Првомајске параде 1964*, ВИГ 2 (2013), 253–262.

Петровић Тодосијевић, Сања, *«У сваком Буїарину имали смо оца, а у Буїарки мајку». Јуїословенска деца у Буїарској 1945. їодине*, ТИ 3 (2013), 173–206.

Пиљак, Милан, *Реформе јуїословенскої економскої система 1945–1965*, у: Историјска трибина Истраживања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 219–239.

Politička upotreba prošlosti : o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru : zbornik radova, urednici Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, Novi Sad : Alternativna kulturna organizacija, 2013, 351 str.

Попадић, Милан, *Железни ūуī у социјализам: изїрадња ūруїе Нови Пазар – Рашка (1949–1951)*, НЗ 36 (2013), 91–106.

Пузовић, Предраг, *Последњи дани ūаīријарха Варнаве*, Богословље 2 (2013), 241–255.

Радовановић, Милан, *Исељење јеврејске деце из Јуїославије у Израел 1948/49*, Наша прошлост 14 (2013), 161–170.

Радовановић, Милан, *The sound of silence – Јуїословенска шūамūа о орїанизованом исељавању Јевреја из Јуїославије у Израел (1948–1952)*, Годишњак ДИ 1 (2013), 77–91.

Радовановић, Радован – Ђокић, Небојша, *Од Авио-службе Савезної секреūаријаūа за унуūрашње ūослове до Авио-сервиса Савезної извршної већа*, у: *Сūрукūура и функционисање ūолицијске орїанизације ūрадиција, сūање и ūерсūекūиве* II, Криминалистичко полицијска академија Београд 2013, Београд, 2013, 61 – 72.

Радовић, Сања, *Јуїословенски ūоīлед на кинеску ūолиūику оūварања у ūериоду 1970–1972. їодине*, ТИ 2 (2013), 225–243.

Раковић, Александар, *Џон Ленон, левичарски акūивизам и јуїословенски социјализам*, ТИ 3 (2013), 251–265.

Ристановић, Петар, *Листови Сūиске ūравославне цркве и „Косовско ūиūање" 1980–1982*, Баштина 34 (2013), 205–228.

Ристановић, Раде, *Мере окуūаūора и колаборациониста у Беоїраду као одїовор на оружане акције комунисūичкої ūокреūа оūūора 1941*, ВИГ 2 (2013), 111–125.

Ристановић, Раде, *Меūоди борбе КПЈ у Беоїраду ūоком јула 1941. їодине*, ТИ 3 (2013), 143–171.

Ристановић, Раде, *Оружане акције комунисūичких илеїлаца у Беоїраду ūоком 1942*, Историја 20. века 1 (2013), 85–104.

Ristović, Milan, *Turska osmatračnica : jugoslovensko-turski odnosi u Drugom svetskom ratu i njihov balkanski kontekst*, Beograd: Čigoja štampa; = Belgrade: Čigoja štampa; Beograd: Udruženje za društvenu istoriju; = Belgrade: Association for Social History, 2013, 219 str.

Roberts, Valter, *Tito, Mihailović i saveznici 1941–1945*, [prevod Nenad Perišić], Beograd : Čigoja štampa, 2013, 401 str.

Савић, Александар В., *Из Годишњеī извештаја Срескоī комитета КПС Среза ужичкоī за 1949. īодину*, Историјска баштина 22 (2013), 213–268.

Sajti, Enikő – Juhász, József – Molnár, Tibor, *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955) = Konsolidacija Titovog režima na Potisju (1945–1955)*, [fordító Predrag Popović]. – Zenta = Senta : Vajdasági Magyar Művelődési Intézet : Zentai Történelmi Levéltár ; Szeged = Segedin : Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára, 2013, 379 str.

Samardžić, Nikola, *Belgrade under Communist rule : reconstruction and urbicide : parallel realities under Iron Curtain,* u: Challenging the Shadows of the Iron Curtain : [Book of Abstracts], urednici Dajč, Haris E., Vasiljević, Maja, Belgrade: Scientific Society for the History of Health Culture: NBI Research Centre for Humanities and Art, 2013, str. 5–6.

Samardžić, Nikola, *Cold War Belgrade: Parallel Realities and Illusion of Polarization*, Limes plus 1 (2013), 73–83.

Селинић, Слободан, *Партија и дипломатија у Југославији : 1945–1952*, Београд : Институт за новију историју Србије, 2013, 412 стр.

Селинић, Слободан, *Посета Јосипа Броза Србији 5–7. јуна 1961*, ТИ 2 (2013), 147–164.

Selinić, Slobodan, *Poseta predsednika Jugoslavije Josipa Broza Tita SAP Vojvodini, 18–21. april 1969*, Istorija 20. veka 2 (2013), 131–144.

Симијановић, Јован, *Делатност Градскоī народноослободилачкоī одбора у Краљеву током 1945. īодине*, Баштина 34 (2013), 213–225.

Симијановић, Јован, *Преīлед развоја здравствених установа у Краљеву 1944–1960*, Наша прошлост 14 (2013), 149–159.

Simić, Bojan, *In the Spirit of National Ideology : organization of State Propaganda in Eastern and Southeastern Europa in the 1930s, comparative perspectives on Poland, Yugoslavia and Bulgaria*, Beograd : Institut za noviju istoriju Srbije, 2013, 249 str.

Совиљ, Милан, *Формирање и делатност чехословачке војне īруīе у Југославији 1940. īодине – īрилоī īроучавању југословенско-чехословачких односа на īочетку Друīоī светскоī рата*, ВИГ 2 (2013), 203–226.

Stamatović, Aleksandar, *Krizne godine : dnevnički zapisi : (1989–1991)*, priredila Desanka Stamatović, Beograd : D. Stamatović, 2013, 399 str.

Стамболија, Небојша, *Команда Срīске државне стираже Округа лесковачкоī 1942–1944*, ЛЗ 53 (2013), 306–313.

Стефановић, Валерија, *«Наше доба» лист īимназије – Нови Пазар*, НЗ 36 (2013), 177–186.

Стојановић, Александар, *Екстремна срīска међуратна десница – идеолошка основа срīских колаборациониста 1941–1945*, у: Историјска трибина Истра-

живања младих сарадника: Институт за новију историју Србије, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић, Београд: Институт за новију историју Србије, 111–134.

Stojanović, Aleksandar, *Planning a Social Transformation: a Contribution to the Research of WWII Collaboration in Serbia*, ТИ 1 (2013), 135–152.

Stupar, Aleksandra, *Belgrade International: Tracing the Channels of Architectural Exchange and Promotion*, Limes plus 1 (2013), 153–161.

Тасић, Дмитар, *Оснивање и рад Контраобавештајне службе у југословенским оружаним снагама 1944–1948*, ВИГ 1 (2013), 200–224.

Тасић, Дмитар, *Оснивање и рад јединица Народне одбране у Србији (јесен 1944 – лето 1945)*, Зборник МС за историју 87 (2013), 67–85.

Терзић, Милан, *Делатност радио станице 'Карађорђе' у Јерусалиму (20. новембар 1942 – 27. март 1943)*, Зборник МС за историју 88 (2013), 57–71.

Тимофејев, *В. Велебит – титов лични повереник. Тајна дипломатија партизанског покрета*, ТИ 1 (2013), 323–335.

Тодић, Владимир, *«Касно дисидентство» у Бугарској и крај владавине Тодора Живкова 1989. године*, Годишњак ДИ 1 (2013), 31–53.

Трипковић, Ђоко, *Извештаји о албанској политици и пропаганди према Косову и Метохији 60-тих година 20. века*, ТИ 2 (2013), 283–299.

Tripković, Đoko, *Jugoslavija–SSSR : 1956–1971*, Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2013, 316 str.

Трипковић, Ђоко, *Тито о посети Брежњева Југославији*, ТИ 1 (2013), 339–349.

Хофман, Иван, *Улога часописа «Пионири» у васпитању и образовању деце у Југославији 1944–1951*, Годишњак ДИ 1 (2013), 55–75.

Хофман, Иван, *«Школа социјализма» – образовање и васпитање југословенске омладине на радним акцијама 1946–1951*, ТИ 1 (2013), 203–230.

Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića. 3, oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941–1991*, Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2013, 526 str.

Cvetković, Srđan, *Ko je ovde lud? Primeri političke (zlo)upotrebe psihijatrije u SFRJ*, Istorija 20. veka 2 (2013), 145–163.

Чавошки, Јован, *Југославија, Алжир и арапски свет 1954–1973*, у: Југославија – Алжир. Зборник радова са научне конференције Алжир, 27. јануар 2013, уредник Миладин Милошевић, Архив Југославије, Београд, 2013, 101–140.

Чавошки, Јован, *Почеци дипломатских односа Југославије и Кине и успостављање југословенско-кинеских дипломатских односа 1954–1955*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 285–301.

Џамић, Босиљка, *Списак бањичких логораша са подручја Расинског округа (2. део)*, Жупски зборник 8 (2013), 233–256.

Šarenac, Danilo – Pantelić, Ivana, *Dve polovine sećanja : partizanski dnevnici kao izvor za istoriju Drugog svetskog rata*, Beograd : Institut za savremenu istoriju, 2013, 167 str.

Škiljan, Filip, *Progon Srba iz Zagreba i oduzimanje srpske imovine 1941. godine*, ТИ 1 (2013), 85–115.

Шкодрић, Љубинка, *„Хоризонтална колаборација" – интимне везе жена са немачким окупатором у Србији 1941–1944*, Историја 20. века 1 (2013), 105–122.

Štrbac, Čedomir, *Afrički zapisi : 1988–1992*, Beograd : Altera, 2013, 474 str.

ОПШТА ИСТОРИЈА

Brzozowska, Zofia, *The Ideal Christian Rulers – St. Constantine and Helena in the Spiritual and Political Culture of Kievan Russia*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 497–508.

Bužarovski, Dimitrije, *Istorija estetike muzike*, Niš : Fakultet umetnosti, 2013, 227 str.

White, Monica, *Veneration of St. Constantine in pre-Mongol Rus*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том II, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 351–362.

Vernadski, Georgije, *Kijevska Rusija*, [prevod Uroš Milivojević], Beograd : Utopija, 2013, 426 str.

Virvol, Nikola, *Političko ili petrovsko prvenstvo? : dva svedočanstva o shvatanju prvenstva u 9. veku*, [prevod Mirjana Avramović]. – [Beograd] : Hrišćanska misao : Hilandarski fond ; [Foča] : Univerzitetski obrazovani pravoslavni bogoslovi ; [Valjevo] : Zadužbina „Nikolaj Velimirović i Justin Popović", 2013, 173 str.

Vladislavić, Sava, *Tajna informacija o snazi i stanju kineske države = Sekretnaja informacìja o silě i sostojanìi kitaîskago gosudarstva, preveo i priredio Vladimir Davidović*, 2. izd., Beograd : Radio-televizija Srbije, 2013, 295 str.

Grebner, Valentin, *Potvrda ličnosti : poternica, lična isprava i kontrola u srednjevekovnoj Evropi*, prevod sa nemačkog Meral Tarar-Tutuš, Loznica : Karpos, 2013, 269 str.

Даган, Кристофер, *Кратка историја Италије*, превод с енглеског Наташа Бошковић ; [мапе израдио Марко Милашиновић], Београд : Завод за уџбенике, 2013, [XIX], 303 стр.

Drizo, Melina, *Lex Salica Karolina u svetlu pravne teorije H.L.A. Harta*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 221–239.

Душанић, Стефан, *Однос извршне и законодавне власти у Трећој француској републици*, Анали Правног факултета у Београду 1 (2013), 346–368.

Đorđević, Aleksandar, *Crkveni ustavi drevnoruskih vladara*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 303–308.

Eriksen, Trond Berg, *Šta je istorija ideja?* sa norveškog prevela Jelena Loma, Loznica : Karpos, 2013, 175 str.

Живојиновић, Драгољуб Р., *Ватикан и Први светски рат. 1. Надметање у борби за мир : Сједињене Америчке Државе и политика Свете столице 1914–1918*, Београд : Хришћанска мисао, 2013, 273 стр.

Живојиновић, Драгољуб Р., *Ватикан и Први светски рат. 2. Крах старог поретка : европски рат*, Београд : Хришћанска мисао, 2013, 557 стр.

Живојиновић, Драгољуб Р., *Ватикан и Први светски рат. 3. Србија на удару : стварање југословенске државе*, Београд : Хришћанска мисао, 2013, 373 стр.

Živojinović, Dragoljub R., *U potrazi za imperijom : Italija i Balkan početkom XX veka : studije i rasprave,* Beograd : Albatros Plus : Draslar Partner, 2013, 354 str.

Zinn, Howard, *Narodna istorija Sjedinjenih Američkih Država : od 1492. do danas*, s engleskoga preveo Snježan Hasnaš ; redaktor za srpsko izdanje Mirko Bižić. – Beograd ; Zagreb : V.B.Z., 2013, 790 str.

Cabrera Ramos, Maria Isabel, *Le legs de Constantin et la Quatrième croisée*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 473–484.

Kapsalis, Athanasius, *The False-Donation of Constantine*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 91–107.

Kit, Džefri, *MI6 : istorija Tajne obaveštajne službe 1909–1949*, prevod Julijana Mojsilović, Mirko Bižić, Aleksa Golijanin. – Beograd : Albion Books, 2013, XXI, 765 str., [32] str. s tablama

Костромин, Константин, *Година 1054. у мултиполарном хришћанском свету*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 14, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 192–196.

Kocić, Marija, *Razvoj zdravstvene službe u Veneciji (Magistrato alla Sanità)*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 45–65.

Kuprujaniuk, Jaroslaw, *Пољска православна црква између два светска рата – гоњење православних, ревиндикација и рушење цркава*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 404–415.

Lekić, Miodrag, *Istorija Italije : od Kavura do Montija (1861–2011*), Beograd : Smart studio, 2013, 540 str.

Malvinska ostrva: jedna duga kolonijalna istorija : istorijsko-pravni aspekti, urednik Slobodan S. Pajović ; prevod Silvija Monros Stojanović, Beograd : „Prometej", 2013, 263 str.

Маниманис, Масилије Н. – Теодосију, Евстратије Т. – Димитријевић, Милан С., *Козма Индикопловац*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 234–257.

Миланковић, Милутин, *Техника у току давних векова*, [приредио Владо Милићевић]. – Пожега : Жиравац ; Београд : Удружење „Милутин Миланковић" ; Калгари : 3VM Geo Ltd. – „Фонд др Милићевић", 2013, 205 стр.

Miler, Luiz, *Naš brat : život kapetana Flore Sends*, Beograd : Laguna, 2013, 535 str, [10] str. s tablama

Mirković, Aleksandar, *Uloga kafe u konstruisanju nacionalnog identiteta Engleske*, prevela sa engleskog Slađana Mirković, Beograd : Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture, 2013, 162 str.

Ortis, Antonio Dominges, *Karlos III i Španija u vreme prosvećenosti*, prevod Branislav Đorđević. – Beograd : Čigoja štampa, 2013, 283 str.

Park, Jung-Ki, *Američki građanski rat*, preveo Petar Metikoš, Beograd : Centar za izučavanje tradicije-Ukronija, 2013, 466 str.

Pelikan, Jaroslav, *Hrišćansko predanje : istorija razvoja dogmata. Tom 5, Hrišćansko učenje i moderna kultura : (od 1700. godine)*, prevod Slobodan Damnjanović. – Beograd : Službeni glasnik, 2013, – 462 str.

Pelikan, Jaroslav, *Čija je Biblija? : istorija pisma kroz vekove*, sa engleskog preveo Ivan Nedić, Kragujevac : Kalenić, 2013, 263 str.

Петровић, Александар, *Полис и историја идеја философије политике : монографија из античких, средњовековних и модерних социјалних и политичких теорија*, Косовска Митровица : Филозофски факултет ; Нови Сад : Култура полиса, 2013, 296 стр.

Luthar, Oto – Šašel-Kos, Marjeta – Grošelj, Nada – Pobežin, Gregor, *Povest istorijske misli : od Homera do početka 21. veka. 1–2*, prevele sa slovenačkog Olga Vuković, Jelena Budimirović, Slađana Madžgalj, izdanje na srpskom jeziku priredila Slađana Madžgalj, Novi Sad ; Sremski Karlovci : Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2013, 486, 401 str.

Pilipović, Ozren – Rančić, Nenad – Marelja, Miran, *Trade Relations Between Byzantine Empire and Italian Merchant Republics from XIII to XV Century*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 245–280.

Poljakovska, Margarita, *Portreti vizantijskih intelektualaca : tri studije*, preveo Radivoj Radić. – Beograd : Evoluta, 2013, 210 str.

Поповић, Мирослав М., *Живот и дело Јоакима из Флоре (1130/135–1201/1202) – кратак осврт*, Теолошки погледи 2 (2013), 407–412.

Прајс, Роџер, *Кратка историја Француске*, са енглеског превела Нада М. Ђорђевић ; [мапе израдио Марко Милашиновић ; израда индекса Војислав Несторовић], Београд : Завод за уџбенике, 2013, [XXIV], 449 стр.

Pringl, Heder, *Himlerov veliki plan : Himlerovi naučnici i holokaust*, preveo Vladan Stojanović, Beograd : Vulkan izdavaštvo, 2013, 423 str., [24] str. s tablama

Росић, Љубица, *Историја пољске књижевности до 1914. године*, Београд : Завод за уџбенике, 2013, 387 стр.

Sedov, Valentin Vasiljevič, *Sloveni u ranom srednjem veku*, preveli s ruskog Milica Spasić, Nenad Spasić, Novi Sad : Akademska knjiga, 2013, 586 str.

Senjobos, Šarl, *Uporedna istorija evropskih naroda*, prevela s francuskog Jelisaveta Marković, [2. Deretino izd.], Beograd: Dereta, 2013 (Beograd : Dereta), 459 str.

Sibag Montefjore, Sajmon, *Jerusalim : biografija*, s engleskog prevela Gordana Subotić, 3. izd., Beograd : Evro-Giunti, 2013, 819 str.

Simanovič, Aron, *Raspućin : večna tajna : iz pera njegovog sekretara*, [preveo i priredio Branko Veledinović], Beograd : Admiral Books, 2013, 269 str.

Спек, Вилијам Артур, *Кратка историја Британије : 1707–1795*, превод с енглеског Наташа Бошковић, Београд : Завод за уџбенике, 2013, [XI], 203 стр.

Ćosić, Zoran V., *Kratak istorijski pregled proučavanja cirkulacije krvi i lečenja arterijskog pritiska*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013),69–78.

Успенски, Фјодор, *Источно питање*, превели с руског Марија и Бранислав Марковић, Београд : Логос, 2013, 270 стр.

Federiči, Silvija, *Kaliban i veštica : žene, telo i prvobitna akumulacija*, preveo Aleksa Golijanin, Beograd : M. Anastasijević, 2013, 347 str.

Ferguson, Najl, *Civilizacija : šest ubistvenih aplikacija za moć Zapada*, prevela Nevenka Mrđenović. – Beograd : Službeni glasnik, 2013, 436 str.

Fuko, Mišel, *Istorija ludila u doba klasicizma*, sa francuskog prevela Jelena Stakić, Novi Sad : Mediterran publishing, 2013, 667 str.

Фулбрук, Мери, *Кратка историја Немачке*, превод с енглеског Нада М. Ђорђевић ; [мапе израдио Марко Милашиновић], Београд : Завод за уџбенике, 2013, [XIII], 257 стр.

Чаировић, Ивица, *Бонифације – мисионар и(ли) реформатор*, Теолошки погледи 3 (2013), 897–914.

Чаировић, Ивица, *Ехтернах као прво седиште англосаксонске хришћанске мисије на континенталном делу западне Европе у VIII веку*, Теолошки погледи 2 (2013), 523–534.

Čezareti, Paolo, *Ana Vizantijska*, prevela s italijanskog Jovana Radosavljević, Beograd : Vulkan izdavaštvo, 2013, 422 str.

Chesnokova, Nadezhda, *The Russian Tzar as New Constantine*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом

1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 509–522.

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

Abramović, Vladimir, *Istorija medicine i istorija zdravstvene kulture. Bibliografija Srbije, Hrvatske i Slovenije 1990–2012*, 149–190.

Abramović, Vladimir, *Prikazi iz istorije zdravstvene kulture – Evropa*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 199–200.

Abramović, Vladimir, *Prikazi iz istorije medicine – Evropa*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 191–197.

Abramović, Vladimir, *Herman Vendel i Beograd: pogled bez predrasuda*, Limes plus 2 (2013), 59–66.

Агатоновић, Аца – Миљковић, Данијела, *Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван архива – улога и значај*, Расински анали 11 (2013), 409–415.

Аличић, Самир, *Рецепција римских правних и политичких идеја у делима Светозара Марковића*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 83–93.

Ангеловски, Ацо, *Некои искуства и согледувања во работата на групата архивистика при Филозофскиот факултет – Скопје*, Записи 2 (2013), 31–33.

Антић, Чедомир, *Српска дипломатија и модерност*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 327–333.

Антонијевић, Живислав, *Документарна фотографија као историјски извор и формирање збирке фотографија Историјског архива Пожаревац*, Записи 2 (2013), 94–101.

Аранитоновић, Добрило, *Његош – прилог библиографији (1842–2007)*, Анали Правног факултета у Београду 2 (2013), 330–332.

Арнаутовић, Зорица, *Црквене матичне књиге Ариљске општине*, Историјска баштина 22 (2013), 155–178.

Атлагић, Марко П. – Елезовић, Далибор М., *Помоћне историјске науке на југословенским и српским универзитетима – развој и перспективе*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2013), 375–378.

Бецић, Иван М., *Радови Сергија Димитријевића на пољу српске средњовековне нумизматике*, ЛЗ 53 (2013), 50–65.

Богески, Дмитар, *Проблемот на рационализација валоризација во некои сфери од архивската дејност*, Записи 2 (2013), 34–36.

Божић, Софија, Историја Србије од 19. до 21. века *Холма Зундхаусена и српска научна заједница – одјеци и реаговања*, Зборник МС за историју 88 (2013), 141–161.

Бојовић, Стојанка, *Ко треба и може да заштити архивску грађу и регистратурски материјал Холдинга Рударско-металуршко хемијског комбината „Трепча" А.Д. у Звечану*, Расински анали 11 (2013), 429–432.

Бошков, Светозар, *Античка прошлост у српским уџбеницима крајем XIX века*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 127–134.

Васин, Дејана, *Константин Филозоф као извор у новијој српској историографији*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 147–157.

Вујчић, Немања, *Проучавања Фануле Папазоглу: друштвено-економска историја хеленистичког доба*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 158–168.

Вуковић, Љубица, *Савезни суд 1945–2003 – установа и архивска грађа*, Архив 1–2 (2013), 63–70.

Gulić, Milan, *Trideset godina časopisa „Istorija 20. veka" 1983–2013*, Istorija 20. veka 2 (2013), 219–231.

Gušić, Sejdalija, *65 godina osnivanja i rada Historijskog arhiva Sarajevo*, Zapisi 2 (2013), 175–180.

Deletić, Zdravko, *Istraživanje istorije*, Kosovska Mitrovica : Filozofski fakultet, 2013, 345 str.

Димитријевић, Андрија Б. – Петровић, Данијела Љ., *Извори и литература за општу историју двадесетог века у дигиталном формату*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 547–557.

Димић, Љубодраг, *Историја српске дипломатије: отварање историографске теме*, у: Два века српске дипломатије, уредници Ч. Попов, Д. Р. Живојиновић, С. Г. Марковић, Београд : Балканолошки институт Српске академије наука и уметности : Институт за европске студије, 2013, 306–325.

Dokmanović, Mišo, *Overview of Ancient History Content Within Legal History Courses of Law Schools in South East Europe*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog

edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 237–243.

Драгосављевић, Василије З., *Савремена српска историографија о југословенској десници у међуратном периоду*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 514–523.

Ћекић, Ђорђе, *Благојевић, Медаковић,* Историја српске државности – *прекретница у развоју српске историографије средњег века*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 412–425.

Ђокић, Ивана – Јовац, Бојана, *Неки проблеми сређивања преузете документације стечајног дужника*, Расински анали 11 (2013), 423–428.

Ђорђевић, Радомир Д., *Контроверзе о идентитету Албанаца у српској историографији*, Зборник радова ФФ у Приштини 1 (2013), 559–572.

Ђурић, Ђорђе, *Писци руске историје – М. В. Ломоносов и Н. М. Карамзин*, Истраживања 24 (2013), 235–246.

Ераковић, Видосава, *Однос југословенске државе (1945–1992) према архивима – прокламовано и стварно*, Архив 1–2 (2013), 72–85.

Живковић, Јасмина, *Заштита архивске грађе и регистратурског материјала код правосудних стваралаца у Браничевском округу*, Записи 2 (2013), 47–60.

Живковић, Татјана, *Библиографија чланака о Историјском архиву Пожаревац у завичајној периодици 1992–2012*, Записи 2 (2013), 188–210.

Зец, Дејан, *Спорт као нова тема у српској историографији*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 488–498.

Zečević, Nada, *Mediaevalia electronica et digitalia: perspektive i izazovi u primeni informacijske tehnologije u nastavi srednjeg veka na Filozofskom fakultetu u Istočnom Sarajevu*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 426–439.

Јакшић, Дејан, *О именима старих српских летописа*, Истраживања 24 (2013), 223–233.

Јањић, Душан А., *Лесковачки кнез Момир Стојановић у историографији и у књижевности*, ЛЗ 53 (2013), 66–67.

Јовановић, Јелена – Ковчић, Тијана, *Окружни народни одбор округа београдског 1944–1947 – установа и архивска грађа*, Архив 1–2 (2013), 88–96.

Карталија, Небојша, *Средњовековне теме у* Гласнику историског друштва у Новом Саду *(1928–1940)*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 211–223.

Колаковић, Александра – Родић, Ана, *Могућности примене АР технологије у популаризацији историје*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 499–513.

Коцић, Милена, *Југословенско-француски односи у савременој српској историографији*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 524–534.

Klasinc, Peter Pavel, *Pozicija arhivov v njihovih državah – družbah*, Zapisi 2 (2013), 11–17.

Крејић, Предраг, *Делегација Конзуларна представништва Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама (Њујорк и Чикаго) – установа и архивска грађа*, Архив 1–2 (2013), 21–30.

Кривокапић Јовић, Гордана – Стојановић, Александар, *Ерик Хобсбаум (1917–2012)*, ТИ 2 (2013), 265–279.

Larin, Mikhail V., *The experience of electronic record menagement in the Russian Federation*, Zapisi 2 (2013), 18–22.

Леовац, Данко Љ., *Значај руских архива за изучавање српске историје 50-тих и 60-тих година 19. века*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 388–398.

Les traditions en Europe: modification, invention et instrumentalisation des traditions : résumés / 27ème Colleque du Réseau coopération scientifique en ethnologie et historiographie européennes, Eurethno, Belgrade et Sirogoino 6–9 septembre 2013 ; [sous la direction de Senka Kovač ; traduction du français Tamara Valčić-Bulić] = *Tradicije u Evropi: modifikovanje, izumevanje i instrumentalizacija tradicije : apstrakti / 27. naučni skup Mreže za naučni i tehnički saradnju u oblasti etnologije i istoriografije Evrope, Eurethino, Beograd i Sirogojno 6–9. septembar 2013.* ; [urednik Senka Kovač ; prevod rezimea sa francuskog Tamara Valčić-Bulić], Beograd : Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju ; Sirogojno : Muzej na otvorenom Staro Selo, 2013, 113 str.

Љубомировић, Ирена, *Рад академика Николе Вулића на популарисању историје*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гађански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 227–233.

Љубомировић, Ирена, *Сарадња Николе Вулића са Народним музејем у Нишу*, у: Ниш и хришћанско наслеђе, Ниш и Византија – посебно издање поводом 1700. година од потписивања Миланског едикта, уредници Миша Ракоција, Милица Тодоровић, Ниш: Град Ниш, Универзитет, Православна епархија нишка, Нишки културни центар, 2013, 639–648.

Максимовић, Андријана, *Прве четири и по деценије Историјског архива Пожаревац. Библиографија новинских текстова о ИАП од 1948. до 1992. године, са анализом учесталости и садржаја*, Записи 2 (2013), 181–187.

Марковић, Катарина, *Архивска конвенција између Краљевине СХС и Краљевине Угарске*, Архив 1–2 (2013), 113–119.

Милетић, Александар В., *Дисидентство као истраживачка тема у савременој српској историографији*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 464–474.

Милићевић, Наташа, *«Опасне везе» у Европи под нацистичком окупацијом или разматрања о колаборацији у Другом светском рату*, ТИ 1 (2013), 309–322.

Милорадовић Николић, Драгана, *Значај дигиталних архивских и библиотечких фондова и збирки за кориснике*, Записи 2 (2013), 70–74.

Милосављевић, Моника, *Белешке са маргине – значај Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина у Србији*, Иницијал 1 (2013), 205–226.

Милошевић, Бранислава, *Општински комитет СКС Ћићевац (Историјска белешка)*, Расински анали 11 (2013), 391–408.

Милошевић, Милева, *Архивски фондови општина 1839–1918. који се чувају у Историјском архиву Ужице*, Историјска баштина 22 (2013), 193–212.

Милошевић, Срђан, *О историји, праву, идеологији и моралу*, ТИ 3 (2013), 333–352.

Миљковић, Данијела – Агатоновић, Аца, *Примопредаја архивске грађе*, Расински анали 11 (2013), 417–422.

Миљковић Бојанић, Ема – Ђорђевић, Милош, *„Краљевство Србија" у историографији*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 343–354.

Mirković, Miroslava, *Klasične nauke i časopisi u našoj zemlji*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 291–296.

Надовеза, Бранко И., *Стефан Немања у историјама српског народа*, у: Часни крст великог жупана Стефана Немање – 1113-2013, Митолошки зборник 31, уредник Миодраг Стојановић, Рача: Центар за митолошке студије Рача, Народна библиотека «Р. Домановић» Рача, 319–327.

Недељковић, Славиша Д., *Призренска лига (1878–1881): између мита и стварности*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 399–411.

Нетај, Зорица, *Збирка фотографија Архива Југославије – период Краљевине Југославије*, Архив 1–2 (2013), 47–61.

Павловић, Мирослав, *Османистика и савремена теорија: изазови постструктурализма*, Споменица ИАС 12 (2013), 206–221.

Pelcer-Vujačić, Olga, *Fanula Papazoglu i razvoj grčke epigrafike u Srbiji*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 319–323.

Петровић, Драгош, Министарство спољних послова Краљевине Југославије – Протокол 1918–1941; (1912–1941) – установа и архивска грађа, Архив 1–2 (2013), 9–20.

Пилиповић, Радован, *Архив Српске православне цркве : ка почецима црквене архивистике*, Београд : Архив Српске православне цркве, 2013, 32 стр.

Пилиповић, Радован, *Библиографија часописа „Светосавље" (1932–1940) и „Логос" (1991–2010)*, Београд : Универзитет, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2013, 144 стр.

Поповић, Мирослав, *Библиографија историографије Србије за 2012. годину*, BIG 4 (2013), 253–329.

Порубовић – Видовић, Оливера, *Архиви и очување електронског документа*, Архив 1–2 (2013), 98–111.

Пузовић, Владислав, *Ауторитет Цариградске патријаршије у Православној Цркви према Сергију Викторовичу Троицком*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 14, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 128–140.

Пузовић, Владислав, *Викентије Флоријанович Фрадински – историчар Цркве*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми и резултати, књ. 13, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 105–116.

Пузовић, Владислав, *Константин Велики и Миланski едикт у српској историографији*, у: Црква у доба Св. Константина Великог, уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет, Висока школа – Академија Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију, 2013, 138–147.

Пушица, Бранко, *Посланство Краљевине Југославије у Португалији – Лисабон 1917–1929; 1941–1945 (1941–1945) – установа и архивска грађа*, Архив 1–2 (2013), 32–45.

Раденковић, Небојша М., *Хомерова* Илијада и *«Хомерско питање» у радовима Милана Будимира*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 324–333.

Рајић, Сузана, *Изучавање српске историје 19. века у протекле две деценије : преиспитивања, нове теме и учинци*, у: *Хуманизација универзитета : тематски зборник радова*, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 355–365.

Растовић, Александар, *Историја 19. и 20. века у новим уџбеницима основних и средњих школа*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 366–375.

Ристановић, Јелена, *Приказ архивске и мемоарске грађе Народног музеја Ужице*, Историјска баштина 22 (2013), 269–301.

Ristanović, Rade, „*Oruđe u rukama svih onih koji nisu ravnodušni prema događajima u Beogradu...*" *– povodom knjige grupe autora Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada, izdavač Milan Radanovič, Beograd 2013*, Istorija 20. veka 2 (2013), 249–258.

Ристић, Иван Т., *Истраживања међуратне историје Балкана у савременој српској историографији (последњих десет година): традиционални и нови приступи*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 535–546.

Ристовић, Милан, *Коме припада историја Југославије?* Годишњак ДИ 1 (2013), 133–143.

Rubčić, Darko, *Obrazovanje djelatnika u pismohranama – iskustva hrvatskih arhivista*, Zapisi 2 (2013), 44–46.

Samardžić, Nikola, *Istorija zdravstvene kulture i obnova časopisa Acta: nove teorijske i istraživačke pretpostavke*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 9–32.

Simonović-Mandić, Svetlana, *Bibliografija radova akademika Vasilija Đ. Krestića*, urednik Ljubomir Maksimović. – Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 2013, 141 str.

Stamova, Marijana, *Savremena istoriografija i albansko pitanje na Balkanu*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 440–450.

Stanimirović, Vojislav – Todorović, Miljana, *Odbrana Sokratova ili njegovi poslednji dani na Pravnim fakultetima u Srbiji*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гађански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 347–353.

Станковић, Влада, *Контроверзне теме у историографији о средњовековној Србији – неколико примера*, Српске студије 4 (2013), 345–351.

Станојевић, Саша, *Балкански ратови у српској историографији*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 451–463.

Стевановић, Зоран, *Збирка грађанских личних докумената (1743–1923). Изворна архивска грађа у Архиву Војводине*, Записи 2 (2013), 83–93.

Стевић, Миломир, *Педесет година издаваштва у Историјском архиву Крушевац (1964–2013)*, Расински анали 11 (2013), 353–364.

Стевовић, Иван, *Историографија као простор памћења: тренутак и недокучива будућност*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 1: Архитектура / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 1: Architecture, уредници Александар Кадијевић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 42–52.

Стојановић, Александар, *Друштвена и културна историја Србије за време Другог светског рата у делима најновије српске историографије*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 475–487.

Stojanovic, Dubravka, *Sećanje protiv istorije. Udžbenici istorije kao globalni problem*, BIG 4 (2013), 185–204.

Столић, Ана, *Од политике ка новим научним дисциплинама: женска и родна историја*, у: Хуманизација универзитета: тематски зборник радова, уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 376–387.

Тимофејев, Алексеј, *Схватање другог – почеци «руских студија» у Јапану – «Канкај Ибун»*, Годишњак ДИ 1 (2013), 149–154.

Тодоровић, Маја, *Земљорадничка задруга „Каоник" у Каонику 1930–1992 (1930–1992) (Историјска белешка)*, Расински анали 11 (2013), 387–390.

Tomić, Bojan M., *Problemi istorije holografije – predistorijski, metodološki i društveni*, Istorija 20. veka 2 (2013), 233–248.

Ферјанчић, Снежана, *Saxa Loquuntur: Латинска епиграфика у Србији XX века*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 386–395.

Franchi, Roberta, *Constantine and Helena in the Ecclesiastical Historians: between Dreams and Visions*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 63–79.

Heđbeli, Živana, *Dostupnost registraturnog i arhivskog gradiva sukladno propisima Republike Hrvatske*, Zapisi 2 (2013), 23–30.

Хофман, Иван, *Фотографија и историографија – нека размишљања*, Архив 1–2 (2013), 206–220.

Цветковић-Ђорђевић, Валентина, *Доктринарна рецепција римског права у Србији као спона античког и модерног поимања права*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 396–409.

Цветковић, Слободанка, *Коришћење архивске грађе у јавне и приватно-правне сврхе на примеру Историјског архива Пожаревац*, Записи 2 (2013), 61–69.

Црвенковић, Биљана С. – Стошић, Ђорђе, *Споменици у историји конструкције памћења и грађења колективног идентитета – на примерима споменичког наслеђа југоистока Србије*, ЛЗ 53 (2013), 246–267.

Чалић, Боривој, *Захарија Орфелин и антика*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 410–418.

Šabotić, Izet, *Legislativa i nejn uticaj na zbrinjavanje arhivske građe registratura u stečaju i likvidaciji,* Zapisi 2 (2013), 37–43.

Šaranac Stamenković, *Konstantin Veliki u srpskoj istoriografiji*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 969–985.

РАЗНО

Андрић, Александар, *Историја Срба : 1918–2008*, Београд : Утопија, 2013, 335 стр.

Antić, Čedomir, *Srpska istorija*, Beograd : Vukotić media, 2013, 363.

Антонијевић, Саша, *Историја Српске православне црквене општине у Комарну*, Српска теологија данас 5 (2013), уредник Радомир Поповић, Београд: Институт за теолошка истраживања, Православни богословски факултет у Београду, Београд, 2014, 457–466.

Антонијевић, Саша, *Историја Српске православне цркве у Словенији*, Теолошки погледи 3 (2013), 923–950.

Антонијевић, Саша, *Православна црква у Моравској – прилог за црквену историју*, *Каленић* 5 (2013), 30 – 33.

Саша Антонијевић, *Прота Марко Подгорац*, Каленић 2 (2013), 26 – 30.

Атлагић, Марко П. – Елезовић, Звездана М., *Манастир Тресије – светионик космајског краја*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 179–190.

Бабовић, Томислав, *Шаљиновац у Хвосну*, Косовска Митровица : Лествице, 2013, 231 стр.

Berić, Dušan, *Državno pravo kraljevine Ugarske: prekidi i kontinuitet*, Priština [tj. Kosovska Mitrovica] : Filozofski fakultet, 2013, 149 str.

Bojović, Dragiša, *Večni Kolašin : (studije, besede, eseji)*, Beograd : Prosveta, 2013,180 str.

Бојовић, Драгиша, *Колаци у Старом Колашину*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 129–140.

Бојовић, Драгиша, *Призренска богословија и Стари Колашин*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 113–120.

Бубало, Ђорђе – Крестић, Петар В., *Владари Србије*, Београд: Младинска књига, 2013. 384 стр.

Burović, Kaplan, *Skadar : istorija*, Niš : Viktorija, 2014, 122 str.

Virijević, Vladan, *Raška : 1912 – 1941 : portret varošice*, Raška : Centar za kulturu, obrazovanje i informisanje Gradac, 2013, 302 str.

Гачић, Драган, *Сима Марковић (1888–1939) кроз архивску грађу Историјског архива Београда*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 249–254.

Георгијев, Предраг, *Прича о авиону, Рогожарски ИК–3*, Наш траг 3–4 (2013), 383–386.

Guskova, Jelena, *Balkanski putevi i sumanuto bespuće : mišljenje ruskog istoričara*, Beograd : Catena mundi, 2013, 544 str.

Делетић, Здравко М., *Сто година државне гимназије у Беранама*, Зборник радова ФФ у Приштини 2 (2013), 111–130.

Деретић, Јован, *Историја српске књижевности*, Зрењанин : Sezam Book, 2013, XVIII, 1243 стр.

Димић, Жарко, *Руско-српске везе од IX до средине XVIII века : са освртом на почетак развоја модерног школства код Срба*, Сремски Карловци : Културни центар „Карловачка уметничка радионица" ; Нови Сад : Мало историјско друштво, 2013, 100, 64 стр.

Думић, Оливера М. – Ђокић, Небојша Д., *Етнички састав становништва у Хомољу у XVIII и првој половини XIX века*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 279–306.

Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Крушевачке цркве у средњем веку и за време османске владавине*, Расински анали 11 (2013), 93–109.

Думић, Оливера М. – Небојша Д. Ђокић, *Од трга Орашје до Деспотовца*, у: Професор доктор Гордана Јовановић, Центар за митолошке студије Србије, Деспотовац 15. јуна 2013. г., Митолошки зборник 29, Центар за митолошке студије Србије, Рача, 2013, 557 – 572.

Думић, Оливера – Ђокић, Небојша, *Прилог историји манастира Љубостиње*, Гласник СПЦ бр. 3/март 2013, 104 – 122.

Ђокић, Небојша Д. – Думић, Оливера М., *Цркве у Сибници, Рогачи и Стојнику у XVIII и XIX веку*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 337–369.

Ђорђевић, Милорад С., *Путеви кроз Хомоље*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 53–65.

Ђуран, Горан, *Миграције влашког становништва унутар и ван граница Босне и Херцеговине под турском влашћу*, Записи 2 (2013), 116–120.

Живановић, Вишеслав, *Борбе за превласт над Ђердапом и половидбом*, Кладово : Библиотека „Центар за културу", 2013, 38 стр. :

[Зборник. 2] / [Научни скуп] *Културно наслеђе Косова и Метохије – историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, [Београд, 7–8. октобар 2013. године], уредници Урош Шуваковић ... и др., Косовска Митровица : Филозофски факултет у Приштини : Универзитет у Приштини ; Београд : Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије, 2013, 975 стр.

[*Зборник радова Четвртог научног скупа] 800 година српске медицине, Соко Град, 6. до 9. јуна 2013. године*, уредници Брана Димитријевић, Зоран Вацић – Београд : Српско лекарско друштво, 2013, 446 стр.

[*Зборник са међународног научног округлог стола*] *Византија у (српској) књижевности и култури од средњег до двадесет и првог века*, [(Златибор 02–04. XI 2013) [у оквиру] VIII Међународни научни скуп (Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац 25–26. X 2013)], одговорни уредник Драган Бошковић, Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, 2013, 342 стр.

Zeki Ibrahimgil, Mehmet, *Valorizacija osmanlijskih objekata u Srbiji*, НЗ 36 (2013), 41–47.

Zirojević, Olga, *Bam(i)ja*, НЗ 36 (2013), 161–164.

Zirojević, Olga, *Povratak mantije*, BIG 4 (2013), 229–231.

Ivetić, Egidion, *The Adriatic Sea as a Historical Region*, BIG 4 (2013), 205–216.

Јањић, Драгана, *Косовски проблем и положај хришћанских заједница на Блиском и Средњем истоку*, Баштина 34 (2013), 117–133.

Japan i ono što ga takvim čini, urednici i rukovodioci projekta Ljiljana Marković, Divna Tričković, Beograd : Filološki fakultet : Kokoro, 2013, 184 str.

Марко Јефтић, *Прилог за историју истраживања ризнице Свете Софије*, Каленић 4 (2013), 9 – 11.

Jovanović, Ana, *Ženska istorija Niša*, Niš : Ženski prostor, 2013, 87 str.

Jovanović, Zoran M., *Niška župa Uzvišenja Sv. Križa od začetaka do danas*, Beograd : Beogradska nadbiskupija, 2013, 157 str.

Jovanović, Zoran M., *Istorija Beogradske nadbiskupije na ušću Istoka i Zapada*, Beograd : Beogradska nadbiskupija, 2013, 452 str.

Јовичин, Мирослав, *Јелини старої Новоī Сада као део īрчке дијаспоре*, [преводи са мађарског Жужана-Марија Ковачев, са грчког Атанасија Миодраговић, са енглеског Мирослав М. Јовичин], Нови Сад : НВО Трандафили, 2013, 446 стр.

Jovičin, Miroslav, *Sindikati Novog Sada do kraja XX veka : (1868–2000)*, Novi Sad : Savez samostalnih sindikata grada Novog Sada i opština, 2013, 446 str.

Јотић, Родољуб, *Рударство на источној страни Копаоника*, Жупски зборник 8 (2013), 175–194.

Knjiga saopštenja sa Naučne konferencije Stranci u Beogradu XVIII i XIX veka, održane 15–16. oktobar 2012. u Beogradu, priredili Maja Vasiljević, Haris Dajč, Beograd : Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture : Istraživački centar za društvene nauke i umetnosti, 2013, 21 str.

Kovač, Svetko – Popović Grigorov, Irena, *Vojna služba bezbednosti u Srbiji*, Beograd : Media centar „Odbrana", 2013, 240 str.

Ковачевић, Јелена, *„Мерима" – од радионице сапуна до īиīанта*, Расински анали 11 (2013), 364–375.

Ковачевић, Јелена, *Школа Златари*, Расински анали 11 (2013), 377–386.

Косик, Виктор И., *Немноīо о русских мастерах сцены в Белīраде и Софии*, Српске студије 4 (2013), 105–115.

Костић, Мита, *Из историје Срба у Уīарској и Аустрији XVIII и XIX века : одабране студије*, изабрао и приредио Властимир Ђокић, Загреб : СКД Просвјета, 2013, 473 стр.

Kočan, Nadžib, *Selo Vrbica u turskim popisima*, НЗ 36 (2013), 131–144.

Кузовић, Душан, *Артиљеријска касарна у Ужицу и њено учешће у развоју īрада*, ВИГ 1 (2013), 167–180.

Kurtović-Folić, Nađa – Medović, Predrag – Kulić, Branka – Đekić, Mirjana, *The cultural heritage of Vojvodina*, [translation into English Mirjana Ivančev ; drawings Javor Rašajski ; photographs Šandor Lukač ... et al.], Novi Sad : The Institute for Culture of Vojvodina ; Petrovaradin : The Provincial Institute for the Protection of the Cultural Monuments of Vojvodina, 2013, 367 str.

Лазаревић, Владан, *Струīара „Бистрица" на Јастребцу*, Расински анали 11 (2013), 349–352.

Lakićević, Dragan, *Istorijski atlas Beograda*, Beograd : Bookland, 2013, 160 str.

Lekić, Samir, *Istorijski osvrt na kaznu lišenja slobode maloletnika u Srbiji*, НЗ 36 (2013), 261–272.

Лемајић, Ненад, *Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови преци и старешине)*, у: Средњовековна насеља на тлу Војводине:

историјски догађаји и процеси, уредник Ђура Харди, Сремска Митровица: Историјски архив Срем, Филозофски факултет Нови Сад, 2013, 7–27.

Лопичић Јанчић, Јелена, *Заштита и међународно правни статус рањеника и болесника од 1900. године до избијања Другог светског рата*, ТИ 1 (2013), 287–305.

Љубисављевић, Сања Р. – Ђокић, Небојша Д., *Средњовековни трг Госпођинци и Тршка црква*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 187–210.

Љубоја, Зорица, *Никола Милосављевић Џамбас 1856–1942*, Жупски зборник 8 (2013), 257–262.

Луковић, Милош, *Кнежинска и племенска самоуправа код Срба: порекло институција*, Наша прошлост 14 (2013), 9–30.

Љушић, Радош, *Андреј Митровић (1937–2013) – сећање на професора и колегу*, Српске студије 4 (2013), 11–24.

Магарашевић, Георгије, *Кратка всемирна историја*, приредиле Јелена Ајџановић и Исидора Бјелаковић, Нови Сад : Матица српска, 2013, 347 стр.

Манојловић Николић, Весна, *Игор Парфјонов – професор и истраживач прошлости*, у: Антика и савремени свет : научници, истраживачи и тумачи : зборник радова, (Едиција Антика и савремени свет, vol. 7, том 7), уредник Марицки Гаћански, Ксенија, Београд: Друштво за античке студије Србије, 2013, 258–264.

Marković, Slobodan G., *Od grada s druge strane granica zapadne civilizacije ka gradu unutar granica Evrope (XVIII–XIX vek)*, Limes plus 2 (2013), 9–26.

Микавица, Дејан – Васин, Горан – Нинковић, Ненад, *Историја Срба у Црној Гори : 1496–1918*, Нови Сад : Прометеј : ИН4С портал, 2013, 313 стр.

Милошевић, Бранислава, *Историјски развој Крушевца*, Расински анали 11 (2013), 321–330.

Mrgić, Jelena, *Zemlja i ljudi : iz istorije životne sredine Zapadnog Balkana*, Beograd: Equilibrium, 2013, 158 str., XVI str. s tablama

Надовеза, Бранко – Јаковљевић, Биљана М., *Кратка историја Јевреја у Србији*, Београд : Културна заједница Крајине (КЗК)2013, Београд, 289 стр.

Насред широке равнице : поводом 250-годишњице досељења Русина у Куцуру, [главни уредник Михајло Фејса ; фотографије Јулијан Вадаски, Јулијан Неваљани], Нови Сад : Прометеј ; Куцура : Организациони одбор 250, 2013, 112 стр.

Николић, Десанка П., *Шешир Чако и његове функције*, Весник ВМ 40 (2013), 257–262.

Новаковић, Драган, *Од Начертанија о духовним властима до Закона о црквама и верским заједницама – 170 година законодавства о Православној цркви у Србији*, у: Српска теологија у двадесетом веку – истраживачки проблеми

и резултати, књ. 14, приредио Богољуб Шијаковић, Београд: Православни богословски факултет, 2013, 148–165.

Обрадовић, Вук, *Пиштољ типа вендер из Збирке западноевропског наоружања и опреме до 19. века Војног музеја*, Весник ВМ 40 (2013), 95–108.

Opiso i Vinjas, Alfred, *Balkanske zemlje : njihova istorija, geografija, umetnost i običaji*, sa španskog terdžumanio i preveo Siniša Zdravković, Beograd : Tenduro Menadžment, 2013, 145 str.

Osma kazivanja o Svetoj Gori, urednici Aleksandar Fotić, Zoran Rakić, Beograd : Zadužbina Svetog manastira Hilandara : Društvo prijatelja Svete Gore Atonske, 2013, 389 str.

Pavlović, Marko, *Srpsko pravo od VII do XX veka*, Kragujevac : N. Pavlović : Pogledi, 2013, II, 267 str.

Павловић, Мирослав, *Политичке иницијативе 'одозго наниже' у Османском царству*, Зборник МС за историју 87 (2013), 153–155.

Pavlović, Momčilo – Marković, Predrag J., *Od radničkog saveza do saveza samostalnih sindikata Srbije : 1903–2013*, Beograd : Savez samostalnih sindikata Srbije : Institut za savremenu istoriju, 2013 (Beograd : Službeni glasnik). – 400 str.

Пајовић, Миливоје – Николић, Јасмина, *Два века војске у Браничеву*, [превод Маја Поповић, Иван Луковић] = Two Centuries of Army in Branicevo, [translation Maja Popovic, Ivan Lukovic], Београд : Медија центар Одбрана = Belgrade : Media Center Odbrana ; Пожаревац : Историјски архив = Pozarevac : Historical Archives, 2013, 225 стр.

Пелеш, Зорица Д., *Кратак приказ живота проте Стевана М. Димитријевића (1866–1953)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 169–185.

Петковић, Љубица, *Молите се, браћо, о мени грешном! Записи на богослужбеним књигама цркве Лазарице у Крушевцу*, Расински анали 11 (2013), 111–122.

Петровић, Далибор, *Православна Црква у Босни и Херцеговини од 1766. до 1920. године*, Теолошки погледи 2 (2013), 567–582.

Petrović, Đurđica, *Balkansko oružje (XII–XIX v.) : izabrane studije*, izvorno objavljene radove sakupili, priredili, lekturu i korekturu originalnih tekstova izvršili i predgovor novom izdanju napisali Jasna Mijailović i Davor Petrović, Beograd : Vojni muzej : Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2013, 392 str.

Petrović, Svetislav, *Dobrače : istorija sela i rodoslovi*, Beograd : Kulturno prosvetna zajednica Srbije : Društvo srpskih domaćina, 2013, 921 str.

Пилиповић, Радован, *Поглед на прошлост Српске православне епархије зворничко-тузланске*, Теолошки погледи 2 (2013), 535–566.

Попара, Есад, *Божин Симић (1881–1966), пуковник српске војске*, Расински анали 11 (2013), 245–260.

Поповић, Љубодраг А., *Наши преци – сећање*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 315–330.

Поповић, Љубодраг А., *Необичне судбине – како је тршћански Србин постао Космајац*, у: Космај и његова подгорина, Митолошки зборник 28, уредник Миодраг Стојановић, Сопот: Центар за митолошке студије – Рача, Градска општина Сопот, 2013, 425–434.

Поповић, Љубодраг, *Нови, непознати подаци за биографију Симе Марковића (1888–1919)*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 255–257.

Поповић, Мирослав М. – Ђокић, Небојша Д., *Прилог манастира Горњака у XVIII и XIX веку*, у: Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30, уредник Миодраг Стојановић, Жагубица: Центар за митолошке студије Србије – Рача, Културни центар Жагубица, 2013, 255–277.

Popovic, Radomir V., *Serbian Orthodox Church in history*, [translated from Serbian original by Petar V. Serovic], Belgrade : Academy of Serbian Orthodox Church for Fine Arts and Conservation, 2013, 113 str., [126] str. s tablama

Popović, Radomir V., *Srpska crkva u istoriji*, 4., novo izd., Beograd : Visoka škola – Akademija Srpske pravoslavne crkve za umetnosti i konservaciju, 2013, 154 str., [160] str. s tablama

Premović-Aleksić, Dragica, *Islamski spomenici Novog Pazara = Islamic Monuments Novi Pazar*, Novi Pazar : Muzej „Ras", 2013, 153 str.

Премовић-Алексић, Драгица, *Нови Пазар на мапи историјских путева*, НЗ 36 (2013), 11–39.

Прикић, Радивоје Б., *Историја Власотинца и околине : од праисторије до 1941. године : (политичка монографија). 1*, Власотинце : Културни центар, 2013, 324 стр.

Puškar, Vojislav, *Arhivski zapisi varoši novosadske*, Novi Sad : Alfa-graf NS, 2013, IV, 129 str.

Радовић, Анђелија Р., *Предмети војводе Радомира Путника, његове породице и рођака, поклон војводиној праунука Зорана Ивковића*, Весник ВМ 40 (2013), 335–353.

Радосављевић, Недељко В., *Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–1878)*, ИЧ 62 (2013), 161–192.

Радосављевић, Недељко В., *Митрополити бугарског порекла у православним епархијама у Босни и у Херцеговини (1766–1880)*, Српске студије 4 (2013), 39–59.

Радосављевић, Недељко В., *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе (1766–1878)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 9–27.

Radosavljević, Nedeljko V., *Užice, grad i nahija – okružje u vremenu straha : (1788–1862)*, Užice : Istorijski arhiv, 2013, 193 str.

Radoš, Aleksandar, *Srpski manastiri i crkve na Kosovu i Metohiji : umetnička fotografija : katalog izložbe : Arhiv Srbije, 14. februar 2013. : povodom Sretenja – Dana državnosti Srbije* [autor fotografija i izložbe Aleksandar Radoš ; prevod na engleski jezik Mirjana Milenkovski] = *Serbian Monasteries and Churches in Kosovo and Metohija : artistic photography : catalogue exibition : Archives of Serbia, 14 february 2013 : as part of colaboration of the national holiday Sretenje – Serbia's statehood day* / [author of photographs and the exibition Aleksandar Radoš ; translator Mirjana Milenkovski]. – Beograd : Arhiv Srbije, 2013.

Raič, Aleksandra – Kujundžić Ostojić, Suzana, *Bunjevci izmed asimilacije i nacionalne zajednice*, Novi Sad : Udruženje građana „Bunjevci", 2013, 155 str.

Ranđelović, Milan, *Zapisi o Nišu : (269–1877) : (odlomci iz hronika, dnevnika, putopisa i memoara)*, Niš : Medivest KT, 2013, 365 str.

Roter Blagojević, Mirjana – Vukotić Lazar, Marta, *Between East and West – Influences on Belgrade Urban and Architectural Development from the Early 19th Century to the 1970s*, Limes plus 1 (2013), 123–135.

Савић, Ана Д., *Библиотека Призренске богословије*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 187–205.

Самарџић, Драгана М., *Сабља: тип пољске карабеле*, Весник ВМ 40 (2013), 263–267.

Samardžić, Radovan, *Dubrovačko nasleđe u XIX i XX veku*, Acta Historiae Medicinae, Stomatologiae, Pharmaciae, Medicinae Veterinae 1 (2013), 135–141.

Samardžić, Nikola, *Stranci u Beogradu : XVIII i XIX vek*, u: Knjiga saopštenja sa Naučne konferencije Stranci u Beogradu XVIII i XIX veka, održane 15–16. oktobar 2012. u Beogradu, Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture: Istraživački centar za društvene nauke i umetnosti, 2013, str. 4–5.

Samardžić, Nikola, *Urbani javni prostor i zdravstvena kultura u Beogradu*, u: [Knjiga saopštenja], Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture: NBI Istraživački centar za društvene nauke i umetnosti, 2013, str. 6.

Samardžić, Nikola, *"Cherchez la femme" : The Mother's Role in Traditional Deviant Behavior in Pre-Modern Adriatic Hinterlands*, BIG 4 (2013), 217–227.

Samoilă, Mircea, *Monografia şcolii din Alibunar*, coautor Irinel Samoilă, Panciova : Libertatea, 2013, 217 str.

Сандо, Драгомир, *Рукописна и штампарска делатност манастира Милешеве*, Богословље 1 (2013), 194–204.

Selimović, Salih, *Karličići na području Sjenice*, НЗ 36 (2013), 165–175.

Селимовић, Салих, *Прилози прошлости старе Рашке*, Ужице : Графичар, 2013, 303 стр.

Selimović, Salih, *Sjenica : nastanak i razvoj do oslobođenja 1912. : nova demografska kretanja*, 2. dopunjeno izd. – Beograd : ARIOM, 2013, 158 str.

Silbaš : kultúrne tradície Slovákov v Báčke, [autori Jana Ambrózová ... [et al.] ; preklad do srbského jazyka Milina Sklabinská, preklad do anglického jazyka Lucia Záhumenská ; notografia Tomáš Václavek], 1. vyd., Nový Sad : Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov ; Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta, 2013, 429 str.

Simpozionul internațional Banatul – istorie și multiculturalitate, [ediția a XVIII-a], Reșița, 24., 25. mai 2013, organizatorii Universitatea "Eftimie Murgu", Reșița [și] Societatea (fundația) Română de Etnografie și Folclor din Voivodina, [Novi Sad] în colaborare cu Institutul de Cultură al Românilor din Voivodina, Zrenianin] = *XVIII međunarodni simpozijum Banat – istorija i multikulturalnost*, Rešica, 24., 25. maj 2013 / [organizatori Univerzitet „Eftimije Murgu", Rešica [i] Rumunsko društvo (fondacija) za etnografiju i folklor iz Vojvodine, [Novi Sad] u saradnji sa Zavod[om] za kulturu vojvođanskih Rumuna, Zrenjanin ; traducere Cristina Iovanovici], Novi Sad : Editura Fundației, 2013, 57 str.

Стојичић, Слободанка С. – Крстић-Мистрицеловић, Ивана, *Државноправна историја српског народа : феудална Србија, Кнежевина и Краљевина Србија*, Краљевина Југославија, Београд : Криминалистичко-полицијска академија, 2013, 259 стр. ; 24 cm

Сремац, Радован, *Сахрањивање у порти Цркве Св. Оца Николаја у Шиду*, Споменица ИАС 12 (2013), 165–180.

Стевовић, Љубомир – Кнежевић, Коста, *Српске ратне споменице 1878–1918*, Весник ВМ 40 (2013), 109–132.

Стијовић, Милун – Стијовић, Рада, *Ономастика девет дечанских села*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), 235–271.

Стојанчевић, Владимир, *Сима Марковић и македонско питање уопште, и у његово време*, у: Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића. Зборник радова са научног скупа одржаног 28. марта 2012. године, уредник Александар Костић, Српска академија наука и уметности, Научни скупови, том. CXL, Одељење друштвених наука, књига 34, Београд: САНУ, 2013, 15–21.

Turković, Emil, *Istorijsko-pravna analiza dinamike pravne regulative islamske zajednice u Srbiji*, НЗ 36 (2013), 209–223.

Турска регионална сила? уредили Миша Ђурковић, Александар Раковић, Београд : Институт за европске студије, 2013, 293 стр.

Ћирковић, Симо Ц., *Калемегданске сенке : портрет београдског човека*, Београд : Дерета, 2013, 295 стр.

Филић, Милорад Ж., *Ђорђе Ст. Камперлић (1853, 3. новембра, Призрен – 1937, 9. јануара, Београд)*, у: Историја и значај Призренске богословије: поводом 140. годишњице од оснивања, приредио Славиша Недељковић, Ниш: Филозофски факултет Универзитета, 2013, 141–157.

Hamidović, Jasmina – Hamidović, Lejla, *Kontracepcija i trudnoća kroz istoriju i vreme*, HЗ 36 (2013), 187–200.

Cindori -Šinković, Marija, *Letopis kulturnog života : 1912–1915 : Politika, Pravda*, urednik Vesna Matović, Novi Sad : Matica srpska ; Beograd : Institut za književnost i umetnost, 2013, 812 str.

Cvetković-Đorđević, Valentina, *Pravno neosnovano obogaćenje od rimskog do savremenog srpskog prava*, u: Zbornik radova 1700 godina Milanskog edikta, urednici Dragan Nikolić, Aleksandar Đorđević, Miljana Todorović, Niš: Pravni fakultet Univerziteta, 2013, 703–721.

Cunjak, Mlađan, *Crkva Sv. Konstantina i Jelena na Voždovcu i Konstantin Veliki i njegovo doba*, Smederevo : Newpress ; Beograd : Hram Svetog Konstantina i Jelene, 2013, 83 str.

Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, превели с немачког Ранка Гашић и Владимир Бабић, Београд : Clio, 2013, 490 стр.

Шамс, Франц, *Историја Срема и Петроварадина = Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen : ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens* / = von Franz Schams ; [превод са немачког Јован Валрабенштајн ; фотографије Фења Киселички, Небојша Милијашевић], Нови Сад : Музеј града Новог Сада, 2013, 255 стр.

Шаренац, Данило, *Традиција нерегуларних трупа: споменик војводи Вуку у Београду*, у: Простори памћења: зборник радова. Том 2: Уметност – Баштина / Spaces of Memory: Collection of Works. T. 2: Art – Heritage, уредници Драган Булатовић, Милан Попадић, Београд, Филозофски факултет, 2013, 49–65.

Шематизам Српске православне епархије зворничко-тузланске. Књ. 2, приредили Радован Пилиповић и Немања Ерак, Београд ; Бијељина : Српска православна епархија зворничко-тузланска, 2013, 489 стр.

Шнитер, Мария, *Царското тяло – аспекти на ритуала*, у: Свети цар Константин и хришћанство, том I, Међународни научни скуп поводом 1700. годишњице Миланског едикта 31. мај – 2. јун 2013, уредник Драгиша Бојовић, 407–420.

Šobot, Boro, *Parohija crkve Svetog Arhangela Mihaila u Beljini*, Beljina : Crkvena opština ; Barajevo : Centar za kulturu, 2013, 84 str.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција БИГ-а прихвата оригиналне научне радове засноване на критичком истраживању историјских извора, који доносе нове научне резултате и проширују фонд историјског знања, у складу с модерним тенденцијама у историјској науци.

Радови могу бити написани на српском или енглеском језику, али скрећемо пажњу ауторима да, уколико желе да се њихови радови читају и, посебно важно, цитирају у иностранству, изаберу овај други језик.

Радови се шаљу електронском поштом, на e-mail (имејл) редакције часописа bel.hist.rev2010@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима.

Како би се обезбедила **објективност рецензије**, од аутора се тражи да своје податке ставе само на посебну — насловну страну рада, која се не предаје рецензентима, тако да аутори остају анонимни. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте (в.), неопходне су да би текст био штампан.

Дужина рада не треба да прелази два штампана ауторска табака, односно 32 стране по 1.800 словних карактера с празнинама ('with spaces'), што је укупно 57.600 карактера.

Форматирање текста: Текст треба да буде откуцан **ћириличним или латиничним писмом** у Microsoft Word-у, искључиво фонтом Times New Roman, дупли проред, 12 pt величина слова у основном тексту, 10 pt величина слова у фуснотама, у списку Литературе, и у Закључку. Ако се користи старо/новогрчки — све се ради у овом истом фонту, док се за старословенски језик искључиво користи фонт Храм Студеница (на молбу аутора, секретар БИГ-а ће га послати мејлом).

Начин цитирања у радовима на српском

У фуснотама се користи скраћени облик цитирања, јер се потпуне би блиографске јединице налазе у списку Литературе, иза основног текста, а испред Резимеа (Summary) (в. ниже: Формални елементи научног рада)**.** Ако је исте године један аутор објавио више радова, онда се уз годину додају слова: a, b, c, d, а његови радови су уређени хронолошки. За зборнике радова, колективна дела, наводе се уредници. Пожељно је после места издавања навести и издавачку кућу.

– Благојевић, Милош (2000): О 'Земљишту радње Немањине'. у: Калић, Јованка (ур.) *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Научни скупови САНУ, Београд, 67–73.

➢ Благојевић 2000, 69.

– Ћирковић, Сима (1964а): *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: САНУ

➢ Ћирковић 1964а, 153.

– Ћирковић, Сима (1964б): *Историја средњовековне босанске државе.* Београд: СКЗ

➢ Ћирковић 1964б, 215.

– Ћирковић, Сима — Михаљчић, Раде (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века.* Београд: Knowledge

➢ Владалац, *ЛССВ*, 54. (Благојевић, М.)

– Калић, Јованка (ур.) (1994$_2$): *Историја српског народа* II. Београд: СКЗ

➢ *ИСН* II, 51. (Ћирковић, С.)

– Ферјанчић, Божидар (1970): Севастократори и кесари у српском царству. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, **XI/1**, 255–262.

– Ферјанчић, Божидар (ур.) (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије* II. Београд: Византолошки институт САНУ

➢ Константин Порфирогенит, Спис о народима, *ВИИНЈ* II, 54.

Радови написани на српском језику треба да поседују следеће формалне елементе:

1. Насловна страна — име и презиме аутора, титула, запослење; е-маил и поштанска адреса, и наслов рада на српском и енглеском језику; **текст који ће ићи у првој фусноти под** *, у којој аутор изражава захвалност одређеним лицима, институцијама и наводи наслов пројекта на коме је ангажован;

2. Текст рада — Пун наслов; превод наслова на енглески језик;

3. Апстракт — од 150 до 250 речи на енглеском језику, који пружа кратак садржај чланка и садржи термине потребне за индексирање радова;

4. 5–8 кључних речи — српских и енглеских;

5. Литература — азбучни/абецедни списак свих коришћених дела, уз посебно издвајање необјављене архивске грађе на почетку листе;

6. Закључак — на енглеском језику, обима до 1/10 укупне дужине рада.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientifi c texts based on critical research of historical sources, which produce new scientifi c results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com, and every author receives a mail confi rming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. Th is page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peerreviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages — authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.
Doe 2007b, 65.
Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. Title page — author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the fi rst footnote under * —** contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in

2. Text — full title with/without subtitle

1. Abstract — 150 to 250 words — gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing

2. 5 to 8 key words — terms which are usual for indexing articles

3. List of references in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,

4. Summary — can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Рецензенти / Reviewers

Академик др Љубомир Максимовић

Академик др Десанка Ковачевић-Којић

Академик др Јованка Калић

Академик др Михаило Војводић

Академик др Момчило Спремић

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Милан Ристовић,
Др Смиља Марјановић-Душанић, Др Љубомир Димић,
Др Маријана Рицл, Др Недељко Радосављевић, Др Синиша Мишић,
Др Никола Самарџић, Др Влада Станковић, Др Јелена Мргић,
Др Славенко Терзић, Др Ненад Лемајић, Др Момир Павловић,
Др Момчило Митровић, Др Оливер Јенс Шмит, Др Иво Голдштајн,
Др Еђидио Иветић, Др Селџук Акшин Сомел, Др Константин
Владимировић Никифоров, Др Ханс-Михаел Мидлиг,
Др Христос Ставракос

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)

Vol. V (2014)

Издавач
Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста
уредништво (редакција)

Лектура и коректура енглеског текста
аутори

Компјутерска припрема за штампу
Предраг Кнежевић

Штампа
ЈП Службени гласник
Лазаревачки друм 13–15, Београд

Тираж
500